

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายท้าวตรี ทสวงค์เจ้าเดิมแพด็อศีก
ณ.สุสานทสวงค์ วัดเทพศิรินทราวาส
วันอังคารที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๑๕

๐๑๗๐๗๖๘

i 13 12253

เจ้าภาพขอขอบพระคุณทุกท่านที่กรุณาให้เกียรติ
 มาในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวง
 จำเดิมแผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก) ในวันนี้
 หากขาดตกบกพร่องด้วยประการใด ๆ ก็ดี ขอได้
 โปรดประทานอภัยด้วย.

เจ้าภาพ

สำนักหอสมุด

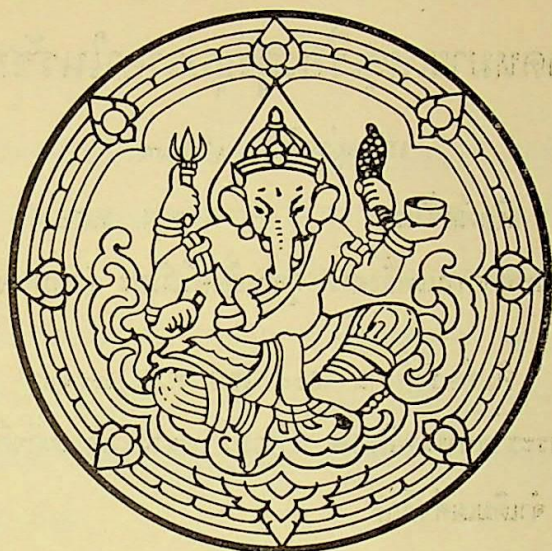
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

๒๓๕๘๑

๐

๑๖๑๔

๒๕๐-

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
มหาตรี หลวงจำเดิมเพด็จศึก
ณ.สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส
วันอังคารที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๕๐๐

ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์)

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๔

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก
(จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก)

จดหมายเหตุ

เรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประชวรและสวรรคต

เลขหมู่หนังสือ ๙๕๙.๓

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๙๐

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอุไทยธรรม (หรั่ง วัชโรทัย)
และคุณหญิงอุไทยธรรม (หลี่ วัชโรทัย)

พิมพ์ครั้งที่สาม ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๔

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก
(จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก)

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส กำหนดวันที่ ๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๔ นายชูวิทย์ รัตนไชย ผู้เป็นบุตรเขย ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และ เรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประสูติและสวรรคต เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์นักปราชญ์ ทรงพระปรีชาสามารถในทางการเมือง ศาสนา วิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์ ดาราศาสตร์และภาษาศาสตร์ ในทางดาราศาสตร์นั้น พระองค์ทรงศึกษาและเชี่ยวชาญถึงทรงสามารถคำนวณได้อย่างถูกต้องแม่นยำว่า จะเกิดสุริยุปราคาเต็มดวง เห็นได้อย่างชัดเจนที่ตำบลหว้ากอ ภาคใต้ของประเทศไทย ในวันที่ ๑๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและชาวต่างประเทศ เป็นต้นว่า เซอร์ แฮร์รี เซนต์ ยอช ออด ผู้สำเร็จราชการมลายูของอังกฤษประจำเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเป็นผู้แทนของรัฐบาล และนักวิทยาศาสตร์ชาวต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก การเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอครั้งนั้น แม้จะเป็นการประกาศพระอัจฉริยภาพของพระองค์ในทางดาราศาสตร์ แต่ก็เป็นที่น่าความวิปโยค โศกเศร้ามาสู่พสกนิกรชาวไทยในภายหลัง เพราะเมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนคร

ได้ ๕ วัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑

หนังสือประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ทรงพระประชวรและสวรรคต ที่จัดพิมพ์ในเล่มนี้ มีเรื่องต่าง ๆ รวม ๕ เรื่อง คือ ๑. จดหมายเหตุเสด็จหัวก้าว ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒. จดหมายเหตุ เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหัววาน ๓. กระแสรับส่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ (ทั้ง ๓ เรื่องนี้เคยจัดพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๙ แล้ว) ๔. จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ฉบับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และ ๕. จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง (เคยจัดพิมพ์เป็นประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๒)

จดหมายเหตุเสด็จหัวก้าว ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เป็นผู้เรียบเรียง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์อธิบายไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า “การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหัวก้าวในฤดูฝน จนเป็นเหตุให้ประชวรและสวรรคตครั้งนั้น ผู้ที่เกิดภายหลังหรือเกิดทันแต่ยังเป็นเด็กอยู่ เช่นตัวข้าพเจ้า เราเคยปรารภกันว่าเพียงแต่จะดูสุริยุปราคาเหตุใดจึงเสด็จลงไปผ้อันตรายและความลำบากถึงเพียงนั้น ฟังมาได้ฟังคำชี้แจงภายหลังว่า สุริยุปราคาที่จะเห็นได้หมดดวงในประเทศนี้ไม่เคยมีมาแต่ก่อน จนถึงในตำราโหรของไทยว่าสุริยุปราคาไม่มีที่จะหมดดวงได้ ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนวณทราบก่อนใคร ๆ ในประเทศนี้ว่า ใน

ปีมะโรง จะมีสุริยุปราคาหมดดวงและจะเห็นได้ในเมืองไทยนี้ ตำรับบอกพวก
โหราที่ไม่มีใครเชื่อลงเนื้อเห็นด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปรีชา
ตรัสเล่าว่า แม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อว่าจะเห็นหมดดวง แต่เกรงพระ
ทัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ต้องยอมจะไปทอดพระเนตรด้วย
ที่เสด็จลงไปทอดพระเนตรที่ตำบลหว้ากอ ในแขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์นั้น
เพราะปรากฏในทางคำนวณว่าจะเห็นได้หมดดวงที่ตรงนั้น ถ้าดูในกรุงเทพฯ
นี้หาเห็นหมดดวงไม่ เล่ากันว่า จนวันมีสุริยุปราคา โหราที่ลงไปตามเสด็จก็ยัง
ไม่เชื่อว่าจะเห็นหมดดวง พอเงาทินบัตขอบพระอาทิตย์หมดดวง พระยาโหรา
ธิบดี (เถื่อน) เวลานั้นยังเป็นหลวงโลกที่ปรี้ง “พลุบ” เต็มเสียงหน้าพระที่นั่ง
ด้วยความยินดีสิ้นกลัว เพราะความเลื่อมใสในวิชาที่ได้ร่ำเรียน พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาชำนาญในโหราศาสตร์ จึงมิได้ทรงเกรง
ความลำบากที่จะทอดพระเนตรสุริยุปราคาครั้งนั้น”

จดหมายเหตุ เซอร์ แฮร์รี่ ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปเฝ้าสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหว้าวน เห็นจะเป็นเลขานุการที่มาด้วย
เป็นผู้เรียบเรียงขึ้นตามคำสั่งของ เซอร์ แฮร์รี่ ออด หมอบรัดเลย์ได้สำเนาพิมพ์
ไว้ในหนังสือบางกอกกาเลนดา เล่มคริสต์ศก ๑๘๗๐ สมเด็จพระ
ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวานนักเขียนคนหนึ่งแปลออกเป็นภาษาไทยสำหรับ
พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จดหมายเหตุของ เซอร์ แฮร์รี่ ออด นี้ ต้องอ่านด้วยทรงไว้
ในใจว่า เป็นของฝรั่งแต่งตามความคิดและความเห็นของฝรั่งตั้งแต่ต้นจน
ปลาย อ่านโดยกำหนดไว้ในใจเช่นนี้จึงจะน่าอ่านดี

กระแสรบสังรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคานั้น ต้นฉบับเป็นของ
กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งมอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ทรงชี้แจงถึงลักษณะ
ของสุริยุปราคานั้นแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งกว่าปรากฏในจดหมายเหตุอื่น ๆ ทุกฉบับ

และเป็นหนังสือสำคัญ โดยที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาคราวนั้น ก่อนเวลาเสด็จสวรรคตไม่ช้านัก มีคำเล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหัวกอมาถึงพระนคร มีรับสั่งถามผู้ที่ดูสุริยุปราคาทางกรุงเทพฯ ว่าเป็นอย่างไรบ้าง พวกกันทูลเลื่อนเปื้อนไปต่าง ๆ เป็นต้นว่า พระโหราธิบดี (ขุม) เจ้ากรมโหราบาลทูลว่า “เหลืออยู่สักหนึ่ง” ดังนั้นเป็นต้น จึงทรงพระราชนิพนธ์อธิบายถึงสุริยุปราคาครั้งนั้น ที่ได้เห็นที่หัวกอเป็นอย่างไรให้ทราบกันตามที่จริง และมีรับสั่งให้คัดลอกบอกกันต่อ ๆ ไป ดังปรากฏอยู่ในประกาศนั้น

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร มี ๒ ฉบับ ที่จัดพิมพ์นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) แต่งเมื่อครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดี สมุหพระสุรัสวดี แต่งไว้ฉบับหนึ่ง มีรายละเอียดปรากฏอยู่ในบานแพนกเดิมซึ่งพิมพ์อยู่ในตอนต้นของหนังสือนี้ อีกฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บัญชา) ได้แต่งไว้ตอนท้ายพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง แต่ไม่ได้นำมาตีพิมพ์ ณ ที่นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔ ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรนั้น เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจางวางมหาเถรอยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ จึงได้เห็นเหตุการณ์เมื่อทรงพระประชวรโดยใกล้ชิด ข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวไว้ในจดหมายเหตุฉบับของท่าน ก็เข้าใจว่าคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล)

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง โดยทรงถือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔

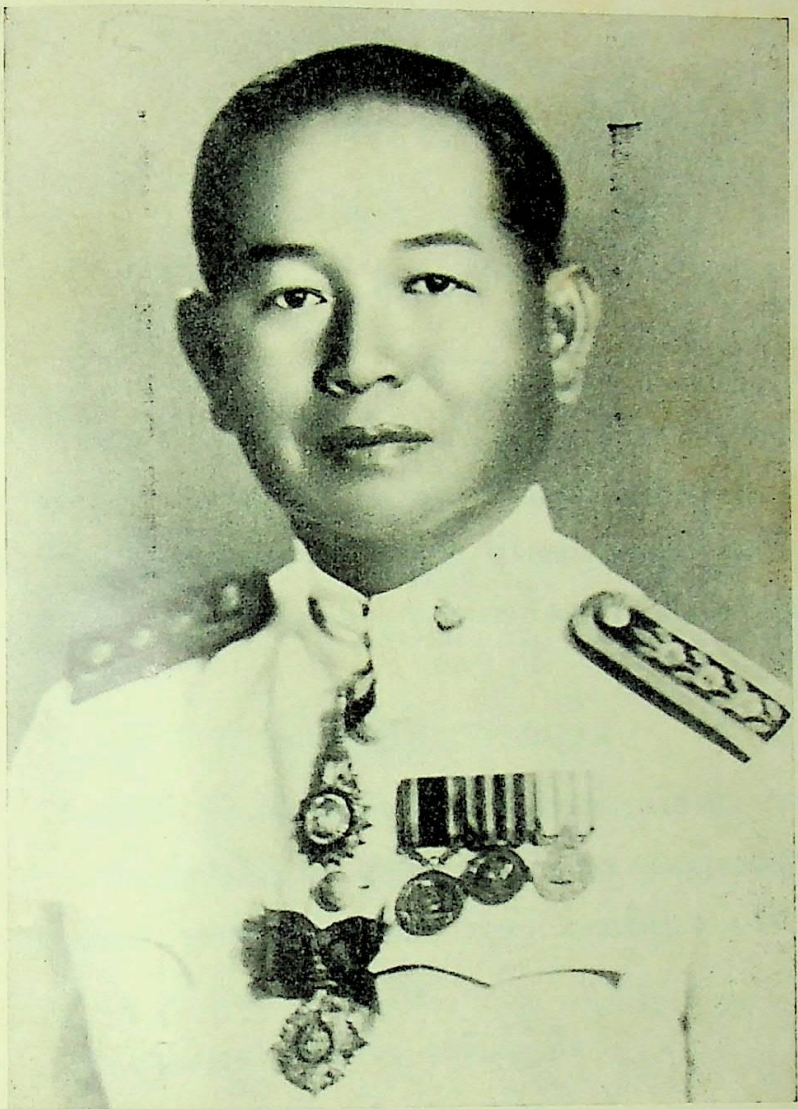
ทรงพระประชวรของเจ้าพระยาทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้วเป็นบรรทัดฐาน แต่จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ มีข้อความสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ ซึ่งเวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจ พระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญพระกระแสรีบส่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงพระประชวรนั้นเนื่อง ๆ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งจดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ตอนพรรณนาถึงเหตุการณ์เมื่อทรงพระประชวร ทรงสงสัยข้อความที่กล่าวในจดหมายเหตุ ๒ ฉบับนั้น จะตรัสถามผู้แต่งทั้งสองเองก็ไม่ได้ ด้วยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ก็ถึงพิราลัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จึงทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ อันเป็นปีที่เริ่มทรงแต่งหนังสือเรื่องนั้น ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ทรงเห็นแม่นยำชัดเจนสิ้นสงสัย จึงจดลงไว้ในหนังสือที่ทรงแต่งนั้น ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ไม่ทรงทราบ จึงทรงจดหมายเหตุตามขอเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ตีพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ และยังได้ทรงนิพนธ์เชิงอรรถอธิบายข้อความที่ไม่กระจ่างไว้อย่างครบครันชัดเจนด้วย นับว่าเป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีข้อความสมบูรณ์กว่าเล่มอื่น ๆ แต่ละเรื่องได้เคยตีพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก) ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทานซึ่งเจ้าภาพได้จัด
บำเพ็ญอุทิศแด่ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก (จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก) และ
ได้ให้พิมพ์หนังสือจดหมายเหตุเล่มนี้แจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอ
อำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลบ่จ้ายส่งเสริมให้ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก
(จำเดิม จำเดิมแผด็จศึก) ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมณูญผลตามควรแก่
คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดั่งมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๔ กันยายน ๒๕๑๔

นาวาตรี หลวงจำเดิมแผด็จศึก

ชาติ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๔๔

มต ๑๑ มกราคม ๒๕๑๔

ประวัติ

นาวาตรี หลวงจำเต็มเผด็จศึก

(จำเต็ม จำเต็มเผด็จศึก)

นาวาตรี หลวงจำเต็มเผด็จศึก นามเดิม จำเต็ม จำเต็มเผด็จศึก เป็นบุตร ขุนทวีประชาชน (หู่ อัญนะนาวิน) และนางทวีประชาชน (เข้า อัญนะนาวิน) เกิดที่บ้านตำบลบางปลาสร้อย อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เมื่อวันที่ ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔

การศึกษาและการสมรส

นาวาตรี หลวงจำเต็มเผด็จศึก ได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนนายทหารเรือ แผนกนายเรือ สอบไล่ได้ชั้นตรี ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ขณะมียศสัญญาบัตร เรือตรี ได้ทำการสมรสกับนางสาวจ่ออัน วิริยะศิริ มีบุตรธิดารวม ๗ คน คือ

๑. นางพาณี รัตนไชย
๒. พ.ต.ท. พจน์ชวิน จำเต็มเผด็จศึก
๓. นางสาวอินทนิล จำเต็มเผด็จศึก
๔. นายณรงค์ จำเต็มเผด็จศึก
๕. นางสาวอรพิน จำเต็มเผด็จศึก
๖. นายแพทย์ โอฟาร จำเต็มเผด็จศึก
๗. นายธำรง จำเต็มเผด็จศึก

นอกจากนี้ นาวาตรี หลวงจำเต็มเผด็จศึก ยังได้รับหลาน (ตา) ซึ่ง

เป็นธิดาของ นางพานี รัตนไชย มาเป็นบุตรบุญธรรมอีก ๑ คน คือ
นางสาวฉันทิพย์ จำเดิมเสด็จศึก

ตำแหน่งหน้าที่ในราชการทหารเรือ

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัดการต่าง ๆ

ในเรือกระบวนเรือที่ ๑ (เรือพาลี ฯ) ๒๙ ธ.ค. ๖๕

สำรองราชการกรมเสนาธิการ ๓ เม.ย. ๖๕

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัด

ในเรือของบริษัทพานิชนาวีสยาม ๓ ก.ค. ๖๕

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ไปฝึกหัด

การต่าง ๆ ในเรือพิฆาตตอร์ปิโด กระบวนเรือที่ ๒ ๓ ต.ค. ๖๕

สำรองข้าราชการ ร.ร.ล. พาลีรั้งทวีป ๑ ก.พ. ๖๕

รับตำแหน่งต้นปืน ร.ร.ล. สุกรีพรongเมือง ๑๕ พ.ค. ๖๖

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ๒๘ ธ.ค. ๖๖

นายทหารคนสนิทของผู้บัญชาการ

กรมชุมพลทหารเรือ ๒๕ มี.ค. ๖๗

ต้นตอร์ปิโด ร.ล. เสือคำรณสินธุ์ ๑ เม.ย. ๖๘

ทำการในหน้าที่ต้นเรือคำรณสินธุ์ ๙ ก.ย. ๖๘

ผู้บังคับการ ร.ล. พระยม ๘ เม.ย. ๗๐

สำรองราชการกรมเสนาธิการทหารเรือ ๑๕ เม.ย. ๗๒

ศึกษาวิชาเพิ่มเติมโรงเรียนนายเรือ ๑ พ.ค. ๗๒

ต้นเรือ ร.ล. สุกรีพรongเมือง ๔ เม.ย. ๗๓

สำรองราชการกรมเสนาธิการ ฯ ศึกษาวิชา

ณ โรงเรียนนายทหารเรือ ๗ เม.ย. ๗๔

ต้นตอรั้วไม้โตโรงเรียนชุมพลทหารเรือ	๗ เม.ย. ๗๖
ต้นเรือโรงเรียนชุมพลทหารเรือ	๑๕ มี.ค. ๗๖
ทำการในหน้าที่ผู้บังคับกอง ร.ร. ชุมพล ฯ	๒๐ เม.ย. ๘๑
ผู้บังคับการ ร.ล. บางระจัน	๑๕ ส.ค. ๘๑
ทำการในหน้าที่ผู้บังคับหมวดเรือที่นระเบ็ด	๑๑ ก.พ. ๘๑
นายทหารนอกกอง สังกัดกองทัพเรือ	๑ พ.ค. ๘๒

รับและเลื่อนยศทหาร

นักเรียนนายเรือ	๑ เม.ย. ๖๒
ชั้นทะเบียนทหารกองประจำการ $\frac{๒๔๖๒}{ท.ร. ๕}$ ช. ๔๕๓	๑ เม.ย. ๖๒
นักเรียนทำการนายเรือ	๒๙ ธ.ค. ๖๔
ว่าที่นายเรือตรี	๑๑ มี.ค. ๖๕
สัญญาบัตรนายเรือตรี	๑๓ เม.ย. ๖๖
สัญญาบัตรนายเรือโท	๒๗ เม.ย. ๖๙
สัญญาบัตรนายเรือเอก	๑ เม.ย. ๗๒
สัญญาบัตรนายนาวาตรี	๑ เม.ย. ๘๐

รับและเลื่อนเงินเดือน

นายเรือตรี (เบิกหัก) ชั้น	๓ ก	๖๐ บาท	๑ มี.ค. ๖๔
„	„ ๓ ก	๑๑๐ บาท	๑๑ มี.ค. ๖๕
„	„ ๒ ก	๑๑๕ บาท	๑ เม.ย. ๖๗
„	„ ๑ ก	๑๒๐ บาท	๑ เม.ย. ๖๘

นายเรือโท	ชั้น ๓ ก	๑๓๐ บาท	๑ เม.ย. ๖๙
„	„ ๒ ก	๑๔๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๐
„	„ ๑ ก	๑๕๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๑
นายเรือเอก	„ ๓ ก	๑๗๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๒
รับเงินเดือนชั้น ๑๒		๑๙๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๖
„ „ ๑๓		๒๐๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๗
„ „ ๑๔		๒๒๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๘
„ „ ๑๕		๒๔๐ บาท	๑ เม.ย. ๗๙
„ „ ๔๑		๒๖๐ บาท	๑ เม.ย. ๘๐

รับและเลื่อนบรรดาศักดิ์

สัญญาบัตร หลวงจำเดิมแผดจติก ๑๘ พ.ค. ๗๕

โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ ๑๕ พ.ค. ๘๕

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เหรียญบรมราชาภิเษกเงิน รัชกาลที่ ๗	๒๕ ก.พ. ๖๘
เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย	๖ พ.ค. ๗๔
เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระมหานคร	๒๘ มี.ค. ๗๔
เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ	๒๒ มี.ค. ๗๖
เบญจมาภรณ์ช้างเผือก	๕ พ.ย. ๗๙
จักรภพภรณ์มงกุฎไทย	๒๖ ต.ค. ๘๐
เหรียญจักรมาลา	๒๐ ก.ย. ๘๑
ตราภรณ์ช้างเผือก	๕ ต.ค. ๙๑

ราชการทะเล

ฝึกหัดตอร์ปิโด กับ ร.ร.ล. พระร่วง ตั้งแต่ ๒๖ พ.ย. ๒๕ ถึง ๒๕ ธ.ค. ๒๕

รักษาค่ายหลวงในการเสด็จพระราชดำเนินประทับแรมหาดเจ้าสำราญ กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๗ พ.ค. ๒๖ ถึง ๖ มิ.ย. ๒๖

ฝึกหัดตอร์ปิโดกับเรือรบ กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑ พ.ย. ๒๖ ถึง ๓๑ ธ.ค. ๒๖

ฝึกหัดภาคปืนใหญ่กับ ร.ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑๖ ม.ค. ๒๖ ถึง ๑ ก.พ. ๒๖

ฝึกหัดภาคปืนใหญ่ กับ ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๑๒ ม.ค. ๒๗ ถึง ๑ ก.พ. ๒๗

ฝึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. สุครีพ ตั้งแต่ ๙ ก.พ. ๒๗ ถึง ๒๔ มี.ค. ๒๗

ฝึกหัดภาคตอร์ปิโด กับ ร.ล. เสือคำรนสินธุ์ ตั้งแต่ ๔ ธ.ค. ๒๕ ถึง ๒๔ ธ.ค. ๒๕

ฝึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. เสือคำรนสินธุ์ ตั้งแต่ ๘ ก.พ. ๒๕ ถึง ๒๐ ก.พ. ๒๕

ฝึกหัดภาคกองทัพเรือ กับ ร.ล. มกุฏ ตั้งแต่ ๒๗ ก.พ. ๒๕ ถึง ๒๐ มี.ค. ๒๕

ไปฝึกภาคการเรือ กับ ร.ล. สุครีพฯ ตั้งแต่ ๖ ก.ย. ๒๓ ถึง ๒๕ ก.ย. ๒๓

ไปฝึกภาคปืนใหญ่กับ ร.ล. สุครีพฯ ตั้งแต่ ๑๑ พ.ย. ๒๓ ถึง ๑๕ ธ.ค. ๒๓

ไปฝึกภาคทอรัปโต กับ ร.ล. เสือทยานชล ตั้งแต่ ๓๐ พ.ย. ๗๔ ถึง ๕ พ.ย. ๗๔

ไปฝึกภาคบินใหญ่กับ ร.ล. สุโขทัย ตั้งแต่ ๑๑ พ.ย. ๗๔ ถึง ๙ ธ.ค. ๗๔

ไปฝึกภาครวม กับ ร.ล. เสือทยานชล ตั้งแต่ ๗ ม.ค. ๗๕ ถึง ๒๑ ม.ค. ๗๕

ไปฝึกภาครวม กับ ร.ล. เจนทะเล ตั้งแต่ ๒๘ ม.ค. ๗๕ ถึง ๑๒ ก.พ. ๗๕

ไปตรวจการประมงภาคตะวันตกแหลมมลายูและต่างประเทศ ใน ตำแหน่งผู้บังคับการเรือ กับ ร.ล. ตอร์วา ๔ ตั้งแต่ ๑๒ เม.ย. ๗๘ ถึง ๒๔ พ.ค. ๗๘

ไปฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือและรับเรือทอรัปโต ใน ตำแหน่งนายทหารประจำเรือ ขาไป กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๗๘

ขากลับนำเรือทอรัปโต ๑๒ (ภูเก็ต) ออกจากอิตาลีในตำแหน่งต้นเรือ ร.ล. ภูเก็ต กลับถึง ๑๙ มี.ค. ๗๙

ไปฝึกภาคทะเลของนักเรียนจำสำรอง มีกำหนด ๖๐ วัน กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่.....พ.ค. ๒๔๘๑

เป็นกรรมการตรวจฝึกภาคการเรือที่สถานีทหารเรือสัตหีบ กับ ร.ล. จวง ตั้งแต่ ๑๗ ต.ค. ๘๑ ถึง ๒๖ ต.ค. ๘๑

ไปฝึกภาคอาชีพตำแหน่งผู้บังคับหมู่เรือทุ่นระเบิด และทำการใน หน้าที่ผู้บังคับการ ร.ล. หนองสาหร่าย ตั้งแต่ ๔ พ.ย. ๘๑ ถึง ๒๒ พ.ย. ๘๑

ไปฝึกภาครวมในตำแหน่ง ผู้บังคับการ ร.ล. หนองสาหร่าย ตั้งแต่วันที่
๑๒ ม.ค. ๘๑ ถึง ๒ มี.ค. ๘๑

ราชการพิเศษ

ไปราชการพิเศษในการฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือ และ
รับเรือตอร์ปิโด ณ ต่างประเทศ (อิตาลี) กับ ร.ล. เจ้าพระยา ตั้งแต่วันที่
๑๘ พ.ย. ๗๘ ถึง ๑๙ มี.ค. ๗๘

ไปรับเรือทำเงิน, แม่กลอง, ตากใบ, กันตัง, คลองใหญ่ ที่
ประเทศญี่ปุ่น ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ในราวปลายเดือน พ.ค. ๘๐ โดย
เรือโดยสาร ตั้งแต่วันที่ พ.ค. ๘๐ ถึง ก.ย. ๘๐

ได้ผ่านเมืองต่างประเทศ

ไปฝึกภาคต่างประเทศของนักเรียนนายเรือ และรับเรือตอร์ปิโด
โดย ร.ล. เจ้าพระยา ได้ผ่านเมืองท่าคือ สิงคโปร์, โคลัมโบ, เอเด็น, สุเอซ,
ปอร์ตเสต, เทรียสต์และมอนฟัสคอนเน เริ่มเดินทางไปตั้งแต่วันที่ พฤษจิกายน
๒๔๗๘

ขากลับนำเรือ ร.ล. ตอร์ปิโด ๑๒ (ภูเก็ต) จากอิตาลี ได้ผ่าน
เมืองท่า คือ เทรียสต์, เวนิส, ปาตราส, เอเรนส์, ปอร์ตเสต, สุเอซ,
เอเด็น, บอมเบย์, โคลัมโบ, ซาบังและสิงคโปร์ กลับถึง ๑๙ มี.ค. ๗๘

รับราชการในกระทรวงหรือกรมอื่น

กระทรวงเศรษฐกิจการขอตัวไปรับราชการในกรมเจ้าท่า ตั้งแต่วันที่ ๑

พ.ค. ๘๒

ได้เลื่อนเป็นชั้นโท อันดับ ๕ ก. อัตรา ๓๐๐ ร้อย ๓๐๐ บาท
ตั้งแต่วันที่ ๑ เม.ย. ๘๓

ได้เลื่อนเงินเดือนเป็นชั้นโท อันดับ ๖ รับ ๓๒๐ บาท ตั้งแต่

๑ มี.ย. ๘๔

ได้เลื่อนเป็นชั้นเอก อันดับ ๑ เดือนละ ๓๕๐ ตั้งแต่ ๑ ก.ค. ๘๖

เลื่อนเงินเดือนจากชั้นเอกอันดับ ๑ เดือนละ ๔๐๐ บาท เป็น

ชั้นเอก อันดับ ๑ เดือนละ ๔๖๐ บาท ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๑

เลื่อนเงินเดือนจากเดือนละ ๔๖๐ บาท เป็นเดือนละ ๕๐๐ บาท

ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๓

เลื่อนอันดับเงินเดือนขึ้นเป็นชั้นเอก อันดับ ๒ ขึ้น ๕๕๐ บาท

ตั้งแต่ ๑ ม.ค. ๙๔

เลื่อนอันดับเงินเดือนขึ้นเป็นชั้นเอก อันดับ ๒ ขึ้น ๖๐๐ บาท

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๖

ออกจากประจำการ หรือย้ายประเภท

กระทรวงเศรษฐกิจขอไปรับราชการในกรมเจ้าท่า จึงให้เข้าอยู่ใน
ประเภทนายทหารนอกกองสังกัด กองทัพเรือ ขาดจากอัตราเงินเดือนทาง
กระทรวงกลาโหม ตั้งแต่ ๑ พ.ค. ๘๒

มรณกรรม

นาวาตรี หลวงจำเดิมแผ้วจติก (จำเดิม จำเดิมแผ้วจติก) ได้ถึง
แก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย โดยอาการสงบ ณ บ้านเลขที่ ๑๑ ซอยพิพัฒน์ ๑
ถนนสีลม พระนคร เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๑๔ เวลา ๓.๑๐ น.
สิริอายุได้ ๗๐ ปี.

คำไว้อาลัย

คุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก

บรรดาลูก ๆ ของนาวาตรีหลวงจำเดิมเผด็จศึก มีคุณพານี และ
คุณชูวิทย์ รัตนไชย (ลูกเขย) ได้ขอร้องให้ข้าพเจ้าเขียนคำไว้อาลัยคุณหลวง
จำเดิม ๆ เพื่อนำลงในหนังสือที่จะพิมพ์เป็นบรรณาการแก่ผู้ที่ไปร่วมในงาน
พระราชทานเพลิงศพ ซึ่งกำหนด ณ วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ ข้าพเจ้า
มีความยินดีและขอบคุณเป็นอันมาก เพราะเป็นโอกาสที่ข้าพเจ้าจะได้สนองคุณ
ในไมตรีจิตของคุณหลวงจำเดิม ๆ ซึ่งล่วงลับไปแล้ว และคุณนายฉออัน จำ
เดิมเผด็จศึก ตลอดจนลูก ๆ ของท่านซึ่งมีต่อข้าพเจ้าและครอบครัวเป็นเวลา
ช้านาน

ข้าพเจ้ามาอยู่ที่ซอยพิพัฒน์ ๑ พร้อมกับนายโฆษิต เวชชาชีวะ น้อง
ชาย โดยย้ายจากบ้านเช่าของสมเด็จ ฯ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ที่ถนน
หลวง ข้างวัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งบัดนี้เป็นที่ตั้งบริษัทประชาชนดี ตั้งแต่
พ.ศ. ๒๔๘๗ จำได้ว่าคุณหลวงจำเดิม ๆ ได้มาซื้อที่ปลูกบ้านอยู่ในซอยนี้ภาย
หลังข้าพเจ้าสัก ๒-๓ ปี เราไม่เคยรู้จักกันมาก่อนเลย แต่โดยที่คุณหลวงจำเดิมฯ
ทราบว่าข้าพเจ้าเป็นหมอ ซึ่งความจริงก็เป็นแต่ในนาม เพราะไม่ได้ใช้วิชาชีพ
นี้รักษาใครเป็นกิจลักษณะ ตั้งแต่ย้ายจากตำแหน่งแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรี
เข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ทำแต่ราชการอย่างเดียว
และไม่เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลคนเจ็บไข้ แต่ถึงกระนั้นในระยะแรก ๆ ที่มา
อยู่ในซอยพิพัฒน์นี้ก็ถูกตามในเวลาวิกาลคำคืนดึกดื่น ต้องทำหน้าที่หมอ
จำเป็นทำนองยาขอหมอวานอยู่เสมอ แม้แต่ผู้ที่คลอดบุตรยาก ซึ่งไม่รู้จักกัน

ก็ขอให้ไปช่วย แต่ข้าพเจ้าก็ได้ไปช่วยเหลือทุกรายไม่เคยปฏิเสธ แม้เมื่อเป็น
ปลัดกระทรวงแล้ว ก็ยังถูกตาม ^{๕๕๕} ทงนักเพราะจรรยาแพทย์ฝังอยู่ในจิตใจ เมื่อ
ไปเยี่ยมแล้วก็ให้หยุดยาเท่าที่มีใช้สำหรับประจำบ้านตามสมควร แล้วก็แนะนำ
ให้ไปตามแพทย์อื่นต่อไป บางรายเห็นอาการมากก็ต้องช่วยเหลือพาไปส่งโรง
พยาบาลด้วยตนเองก็มี เพราะเป็นเวลาดึกดื่น คนไข้ไม่รู้ว่าจะไปหาใครได้
อย่างไร เกรงว่าข้าไปจะเป็นอันตราย

เหตุที่ข้าพเจ้ารู้จักกับครอบครัวคุณหลวงจำเดิม ๆ ก็เพราะข้าพเจ้าได้
รับเชิญให้ไปดูแลของท่านที่เจ็บป่วยโดยปัจจุบันทันด่วน ข้าพเจ้าก็ได้ช่วย
เหลือไปตามมีตามเกิด ตอนนั้นลูก ๆ ของท่านยังเป็นเด็ก ๆ อยู่ทั้งนั้น และ
เมื่อรู้จักกันแล้วก็ชอบอวยชัยซึ่งกันและกันมากขึ้นโดยลำดับ คุณหลวงจำ
เดิม ๆ เป็นคนมีอวยชัยดี ใจคอกว้างขวาง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ท่านรักและดี
ต่อข้าพเจ้ามาก ต่อมาลูก ๆ ของท่านโตเป็นผู้ใหญ่ เล่าเรียนศึกษาในวิชาการ
ต่าง ๆ ลูกผู้ชาย ๔ คนเรียนสำเร็จได้รับปริญญาทุกคน ปัจจุบันบางคนเป็น
แพทย์มีชื่อเสียง ข้าพเจ้ามีธุระสิ่งใดก็อาศัยให้वानใช้สอยลูก ๆ และสะใภ้ของ
ท่านอยู่เสมอ ได้ผลมากกว่าที่ลงทุนไป ความรักใคร่เคารพนับถือที่มีต่อกัน
ระหว่างคุณหลวง คุณนาย และลูก ๆ กับข้าพเจ้าและภริยา ตลอดถึงลูก ๆ
ด้วย สนิทสนมกันมากขึ้น จนกลายเป็นเหมือนญาติที่สนิทตลอดมาจนทุกวันนี้
สมดังพระพุทธภาษิตที่ว่า “วิสุตัสสา ปรมายาติ ผู้คุ้นเคยเป็นญาติอย่างยิ่ง”

ข้าพเจ้ารู้สึกใจหายเมื่อทราบว่า คุณหลวงถึงแก่กรรมโดยกะทันหัน
จึงได้ไปเยี่ยมทันที เมื่อไปถึงลูบลเกล้าตัวดู เห็นยังอ่อนอยู่จึงบอกคุณหมอบอโศการ
ว่า อย่าเพิ่งทำอะไร ต้องให้แน่ใจจริง ๆ ก่อน ข้าพเจ้ารู้สึกเศร้าสลดใจเป็น
อย่างยิ่ง ที่ได้สูญเสียผู้ที่ข้าพเจ้ารักและเคารพอย่างญาติผู้ใหญ่ที่สนิทสนมไปคน
หนึ่ง แต่เป็นธรรมดาของสังขารต้องแตกดับเหมือนกันทุกคน ไม่มีใครหนีพ้น

ผู้เขียนคำไว้อาลัยนี้ก็ต้องตามคุณหลวงจำเดิม ๆ ไปอย่างแน่นอน ไม่วันใด
ก็วันหนึ่ง สังขารที่ยั่งยืนไม่มี พระพุทธองค์จึงทรงพระกรุณาพร่ำสอนว่า จง
ยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมอยู่เสมอ เว้นจากการทำบาปทั้งปวง และหมั่น
บำเพ็ญกุศลอย่าได้ผลัดวันประกันพรุ่ง อย่าดูหมิ่นว่าชีวิตของเราจะอยู่นานเท่า
นั้นเท่านี้ ชีวิตเป็นของไม่แน่นอน ความตายเป็นของแน่นอน เราอาจตาย
เมื่อไรก็ได้ ความตายอยู่แค่ปลายจมูก

สุดท้ายแห่งคำไว้อาลัยนี้ ข้าพเจ้าขอตั้งจิตอธิษฐานว่า บุญกุศลใด ๆ
ที่ข้าพเจ้าบำเพ็ญไว้แล้วนั้น ขอให้เป็นผลานิสงส์ร่วมกับบุญกุศลที่ลูกหลาน
ญาติมิตร ของคุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก บำเพ็ญอุทิศให้ จงเป็นพลบัจจย
ส่งเสริมให้ คุณหลวงจำเดิมเผด็จศึก มีความสุขเกษมสำราญในสัมปรายภพ
ทุกประการ.

พระบาราศนราดรุ

๔๓ พืพัตน์ ๑ สีลม พระนคร

สารบาญ

หน้า

จดหมายเหตุเสด็จหัวก้าว ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑	๑
เรื่องเซอร์แฮร์รอด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ที่ตำบลหัววาน	๖
กระแสรบสังรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑	๒๙
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร	๓๗
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต	๖๓

จดหมายเหตุเสด็จหัวก้าว

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๐

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณไว้แต่เมื่อ
ปีชาลอฐศกกว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๓๐ จะมีสุริยุปราคา
จับหมดดวงเมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ค่ำ ๑ ซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักร
ด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานานตามสารมภ์ไทย สารมภ์มอญ แต่
ตำราอเมริกันฉบับเก่า และตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับได้ทรงคำนวณสอบสวน
ด้วยกัน ได้ทรงกะการตามในแผนที่ว่าจะมีเป็นแน่ ทวีปชียอดร องศา ลิตา
ฟิลิปปิน เป็นตะวันตกกรุงเทพพระมหานครเพียงลิตา เวลากับในกรุงเทพ-
พระมหานครเพียง ๓ นาที กับ ๒๐ วินาที ได้ทรงพิจารณาละเอียดถ้วนถี่
แล้ว ว่าพระอาทิตย์จะจับหมดดวง และจะเห็นบนหน้าแผ่นดินไปไกลถึง
ลิตา ๑๓๐ ลิตา ที่ตำบลหว้ากอแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตรงเกาะจานเข้าไป
เป็นท่ามกลางที่มีดหมดดวง ขึ้นมาข้างบนถึงเมืองปราณบุรี ลงไปข้างใต้ถึง
เมืองชุมพร ได้ทราบการเป็นแน่ดังนี้แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัส
สั่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ให้จัดการจ้างคนในหัวเมือง
เพชรบุรี เมืองปราณบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ เมือง
ประทิว และนางงานหลายนาย ให้จัดการทำค่ายหลวงและพลับพลาที่ประทับ
แรมที่ตำบลหว้ากอ ตรงเกาะจานเข้าไปได้คลองวาฬลงไปทาง ๒๔ เส้นแล้ว
โปรดให้แต่งคำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน

ในครั้งนั้นพวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่าสूरียุปราคาจะมีในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยาม มีหนังสือมาถึงกงสุลฝรั่งเศสที่อยู่ในพระนครนี้ให้กราบทูลขอพระราชทานอนุญาตที่จะเข้ามาดูสุूरียุปราคา ก็โปรดพระราชทานตามประสงค์ พวกฝรั่งเศสมาเที่ยวค้นหาที่จะดูเป็นหลายตำบล คั่นลงไปถึงเมืองชุมพรก็ไม่ได้ ตำบลซึ่งจะให้ตรงที่กึ่งทางกลางพระอาทิตย์ ครั้นเมื่อท่านสมุหพระกลาโหม กะการให้ตั้งทำที่ค่ายหลวง ที่ตำบลหัวแก้วตรงเกาะจวนเข้าไป พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสจึงมาขอตั้งโรงที่จะดูนั้นแห่งหนึ่ง ต่ำลงไปข้างใต้พลับพลาที่ค่ายหลวงทาง ๑๘ เส้น ตั้งเครื่องกล้องใหญ่่น้อยหลายอย่างประมาณ ๕๐ คันเศษ

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ออกจากทำเนิเวศวรดิษฐใช้จักรไปถึงเมืองสมุทรปราการเวลาเที่ยงแล้ว ๑๕ นาที ทอดสมออยู่ ๓ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ใช้จักรออกจากที่ทอดสมอแล้วข้ามสันดอนตกน้ำลึก ๓ วา เย็น ๕ โมง ๔๓ นาทีแล้ว ยิงสลุตรับ ๓ นัด เรือสยามบุปผิมภักย์รับ ๑๒ นัด จนถึง เวลา ๖ โมง ๑๒ นาที

รุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เวลารุ่งแล้วถึงเขาสามร้อยยอด ใช้จักรไปเวลา ๔ โมงเช้าถึงเกาะหลัก เวลาเที่ยงถึงที่ทอดสมอหน้าค่ายหลวงตำบลหัวแก้ว ที่ตรงนั้นน้ำลึก ๘ ศอก อยู่ใต้คลองวาพเหนือเกาะจวน แต่อากาศมืดคลุ้ม มีแต่เมฆคลุ้มไปทุกทิศทุกแห่งไม่เห็นแดดและเดือนดาวเลย พระอาทิตย์พระจันทร์เห็นบ้างราว ๆ บาทนาฬิกาหนึ่งบ้าง กึ่งบาทบ้าง และที่ทอดเรือหน้าค่ายหลวง ที่ตรงตำบลหัวแก้วนั้นคลื่นใหญ่ เรือโคลงอยู่เสมอ เรือพระที่นั่งทอดสมออยู่ที่หน้าค่ายหลวงประมาณ ๖ ชั่วโมง ครั้นเวลาบ่ายค่ำมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ถอยเรือพระที่นั่ง

กลับไปทอดประทับแรมอยู่ที่อ่าวมะนาว อันเป็นที่ลี้ภัยบังลมไม่มีคลื่นใหญ่
 เหนือที่พลับพลาไปทางประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ทอดประทับแรมอยู่ ๒ วัน
 ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ เวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนิน
 ขึ้นจากเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นฝั่ง ทรงม้าพระที่นั่ง ตั้งแต่อ่าวมะนาว
 ลงไปถึงพลับพลาค่ายหลวงตำบลหว้ากอ เวล่าย่ำค่ำเรือพระที่นั่งก็ถอยลงไป
 ทอดอยู่ที่หน้าค่ายหลวงห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้นเศษ เรืออัครรัตนาศรี
 เรือสยามูปสัคัมภ์ และเรืออื่น ๆ ก็ทอดล้อมวงอยู่ชั้นนอกพร้อมกัน

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ
 ได้พระฤกษ์ยกเสาชิงช้าและฉัตร ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นที่พลับพลาค่ายหลวง
 รับสั่งให้ประโคม แล้วทรงจุดปืนใหญ่ด้วยพระหัตถ์สลุตตรงสลักกันกับทหาร
 ปืนใหญ่ฝ่ายละนัดครบ ๒๑ นัดทั้ง ๒ ข้าง ปืนเรือสยามูปสัคัมภ์ได้ยิงอีก ๒๑
 นัด รวมเป็น ๖๓ นัด เวลาบ่าย ๑ โมง พวกนักปราชญ์ฝรั่งเสสมาเฝ้า
 ที่พลับพลา ๘ นาย พระราชทานทองคำบางสะพานทุกนาย

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ เวล่าย่ำค่ำ พวกออฟีเซอร์
 ในเรือรบ ๑๒ นายขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลา พระราชทานทองคำบางสะพาน
 ทุกนาย

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้า กัปตันนายเรือ
 รบฝรั่งเศษขอเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิต
 ประชานาถให้เสด็จลงไปเที่ยวในเรือรบ โปรดเกล้า ๆ ให้ผนหัวเจ้าท่านเจ้า
 พระยาศรีสุริยวงศ์ลงไปด้วย กัปตันจัดการรับเสด็จเหมือนอย่างรับกษัตริย์ใน
 ประเทศยุโรป มีทหารทอดกริบและยืนเพล่า แล้วยิงปืนใหญ่รับ ๒๑ นัด ทหาร
 ประจวบปีศตันลูกขึ้นลากกระชากเอาแขนขาดตายคน ๑ ครั้นเวลาค่อนเที่ยง

ทรงวัดแดดสอบแผนที่ที่ตั้งค่ายหลวง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเสด็จพระราช
ดำเนินไปที่โรงนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ เวลาจวนค่ำเสด็จกลับ

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ มิสเตอร์
อาลบาสเตอร์ ผู้ว่าราชการแทนกงสุลอังกฤษขึ้นไปเฝ้าที่พลับพลา โปรด
ให้ยิงปืนรับ ๗ นัด

ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง เรือเจ้าพระยา
มาถึงที่ค่ายหลวง ได้ทรงรับหนังสือข่าวต่าง ๆ หลายฉบับ กับของที่ส่งไป
จัดซื้อมาแต่เมืองลอนดอนสำหรับแจกในการพระราชพิธีโสกันต์อีกมาก (๑)

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ เซอร์แฮร์รอด เจ้าเมือง
สิงคโปร์มาด้วยเรือกลไฟ ๓ ลำ ถึงหัวค่ำเวลา ๓ โมงเช้า โปรดให้หลวง
พิเศษพจนการ (๒) เป็นข้าหลวงไปเยี่ยมเยียน

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมา
เฝ้าที่พลับพลาค่ายหลวง โปรดให้ยิงปืนสลุตรับ ๑๑ นัด ให้พระราชทาน
ทองคำบางสะพาน ตั้งแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์และพวกออฟีเซอร์ที่ขึ้นมาเฝ้า
ทุกคน แล้วให้ไปอยู่ที่เรือนพัก ซึ่งทำไว้รับเขา

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๒ โมงเช้า เจ้า
พนักงานเตรียมกลองใหญ่่น้อย เครื่องทรงทอดพระเนตรสุริยุปราคา เวลา
เช้า ๔ โมง ๓ นาที เสด็จออกทรงกลอง แต่ท้องฟ้าเป็นเมฆฝนคลุมไปใน
ด้านตะวันออกไม่เห็นอะไรเลย ต่อเวลา ๔ โมง ๑๖ นาที เมฆจึงจาง
สว่างออกไปเห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้ว จึงประโคม เสด็จ
สรทมุรธาภิเษก ครั้นเวลา ๕ โมง ๒๐ นาที แสงแดดอ่อนลงมา ท้องฟ้า

(๑) คือ เตรียมการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

(๒) ชื่อ หวาด บุนนาค ในรัชการที่ ๕ ได้เป็นพระยาพรหมนครนายก

ตรงดวงอาทิตย์สว่างไม่มีเมฆเลย ที่อื่นแลเห็นดาวใหญ่ด้านตะวันตก และดาวอื่น ๆ มากหลายดวง เวลา ๕ โมง ๓๖ นาที ๒๐ วินาที จับสั้นดวงเวลานั้นมืดเป็นเหมือนกลางคืนเวลาพลบค่ำ คนที่หนึ่งใกล้ ๆ ก็แลดูไม่รู้จักหน้ากัน พระราชทานเงินแจกพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินออกไปทั่วกัน

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขอถ่ายพระรูป แล้วโปรดให้มีละคอนข้างในให้พวกอังกฤษและฝรั่งเศสดู ให้พวกรยาเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้าไปข้างใน ได้พระราชทานทองและกาศพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทุกพระองค์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช พวกทหารปืนใหญ่ยิงสลุตส่งเสด็จ ๒๑ นัด ทหารที่ยิงปืนปลั๊กขึ้นลากฟุ้งออกมากระซากเอาแขนขาออกไปข้างหนึ่ง ตายในที่นั้น เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดหน้าค่ายหลวงใช้จักรมารกรุง-เทพมหานคร.

เรื่อง เซอร์ แฮรี ออก เจ้าเมืองสิงคโปร์

ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชกาลก่อน ที่ตำบลหัววาน

เมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๖๘ (ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑)

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม (คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์นี้ คนทั้งหลายย่อมทราบกันดีว่าพระองค์ทรงเชี่ยวชาญในวิทยาศาสตร์ ทรงใฝ่พระราชหฤทัยอย่างยิ่งในเรื่องสุริยุปราคาอันได้ทรงคำนวณไว้ว่าจะปรากฏขึ้นในวันที่ ๑๘ สิงหาคม และโดยที่เส้นศูนย์ของอุปราคาจะผ่านมาใกล้ที่สุด ณ ตำบลหัววาน เป็นหมู่บ้านอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม ทางฝั่งทะเลตะวันออกของแหลมมลายู ตรงเส้นวิตถันดร (แลตติจูด) ๑๑ องศา ๓๘ ลิปดาทิศเหนือ และเส้นที่รฆันดร (ลองติจูด) ๙๙ องศา ๓๙ ลิปดาทิศตะวันออก อยู่เกือบชิดเชิงเขาหลวงสูง ๔๒๓๖ ฟุต อันเป็นที่บนพื้นโลกซึ่งอุปราคาจะปรากฏหมดดวงนานที่สุดด้วย พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่นั้น และทรงเลือกสรรสถานที่ประทับในที่ใกล้แถบนั้น เพื่อทอดพระเนตรสิ่งอันจะได้ปรากฏขึ้นในโลกนี้ จึงเสด็จพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการองรุสีพระบาทมฤตยมนตรีโดยเสด็จเป็นพระราชบริพาร เสด็จพระราชดำเนินยังหัววานในต้นเดือนสิงหาคม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งที่ประทับ (ค่ายหลวง) ที่ริมฝั่งทะเลลงไปทางทิศใต้ ๒-๓ ไมล์ ตรงเส้นศูนย์แห่งวิถีดวงอาทิตย์ และทรงพระกรุณาโปรด พระราชทาน พระบรม ราชานุญาต ให้รัฐบาล ฝรั่งเศส ส่ง พวก ตรวจ การ

วิทยาศาสตร์อันได้จัดส่งมาจากกรุงปารีส มาเผายังที่นั้น เพื่อดูอุปราคาให้
ใกล้ที่สุดและซึ่งอุปราคาจะจับอยู่นานที่สุดด้วย

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ยंत्रทรง พระกรุณาเอื้อเฟื้อ แนะนำ นาย
อัลบาสเตอร์ ผู้รั้งตำแหน่งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเคตบริเตนประจำกรุง
สยามว่า บางทีท่านเซอร์แฮร์ริอดผู้ว่าราชการสเตรตส์เสตส์เมนต์ จะรู้สึก
เต็มใจถือเอาโอกาสที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ ประทับอยู่ใน ระหว่าง
ที่ไม่สู้ห่างไกลจากเมืองสิงคโปร์นัก มาเผ้าที่ตำบลหัววาน จะได้ดูอุปราคาได้
เหมาะที่สุด และกระทำความคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและ
พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการด้วย และยंत्रทรงพระกรุณามีพระราชดำรัส
เพิ่มเติมว่า มีพระราชประสงค์ใคร่ทรงพบปะเซอร์แฮร์ริอด และจะทรงต้อนรับ
เพื่อให้ได้รับความสุข สมแก่เกียรติยศ ทุกอย่าง ก็ในขณะนั้น มีเรื่องที่
เซอร์แฮร์ริอดจะต้องไปพบกับรายาเมืองปาหังและเมืองตรังกานู ทางฝ่ายตะ
วันออกแหลมมลายูอยู่ด้วย ครั้นทราบว่ายี่ดระยะทางของตนยาวออกไปอีก
หน่อยก็จะสามารถดูอุปราคาได้ชัดเจน และได้เผ้ากระทำความคุ้นเคยกับสมเด็จพระ
เจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการกรุงสยาม เซอร์แฮร์ริอด
จึงตอบไปยังกงสุลทันที ขอให้นำความขนกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวว่า ท่านรู้สึกเป็นเกียรติยศในการที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้เชิญขี้ยี่นั๊ก จะขนไปเผ้าตามพระราชประสงค์

การที่เซอร์แฮร์ริอดจะไปหัววานครั้งนี้ มีเวลาที่จะจัดเตรียมตรวจการ
วิทยาศาสตร์ ในสิ่งที่จะปรากฏขึ้นในโลกเนื่องด้วยอุปราคานั้นน้อยนัก ได้
อาศัยความช่วยเหลือของนายพันตรีแมกแนร์นายช่างประจำเมือง (โคโลเนียล
อินชินีเยร์) จึงจัดหาได้เครื่องมือต่าง ๆ เท่าที่พอจะหาได้ โดยตั้งใจว่าจะไม่
ให้เสียโอกาสที่จะใช้เครื่องมือเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์

ครั้นถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาค่ำ ท่านเจ้าเมืองลงเรือ "ไปโท" เป็นเรือราชการประจำหัวเมืองประเทศราช ออกจากเมืองสิงคโปร์พร้อมด้วยนายพันตรีแมกแนร์ กรมทหารปืนใหญ่หลวง นายร้อยเอกมอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นาย ห.ฟ. เปลา เลขานุการส่วนตัว และนายร้อยโท ช.ท. คัมมินส์ นายทหารคนสนิท คุณหญิงออก ได้ตามท่านเจ้าเมืองมาด้วย ตั้งแต่ออกจากเมืองสิงคโปร์มาแล้วไม่มีคลื่นลม นับว่าได้เดินทางมาสะดวก ในคืนวันที่ ๑๕ สิงหาคม เรือกลไฟท่านเจ้าเมืองขึ้นไปถึง ได้ทอดสมอได้หัววานลงมาประมาณ ๔๕ ไมล์ เช้าวันรุ่งขึ้นจึงเลื่อนขึ้นไปท่าบลหัววาน พบเรือหลวง (ฝรั่งเศส) สารถ์และเรือเฟรลอง เรือหลวง สยาม เอ็มพรกณะบอล (ยงยศโยชฌิยา) เรือสยามสปอเตอร์ (สยามูปสัคัมภ) เรือเจ้าพญา (ลำนี้ไม่ใช่เรือหลวง เป็นเรือค้าขายของพระยาพิสมณฑ์ เจ้าสัวย์ม) เรือพระที่นั่ง (อรรคราชวรเดช) เรือปืนขนาดเล็กและเรืออื่น ๆ อีกหลายลำ เรือหลวง (อังกฤษ) สเตลโลด์ ในบังคับบัญชาของนายนาวาเอก เอ็ดดีย์ และเรือกราสฮอปเปอร์ ในบังคับบัญชาของนายเรือเอก ฟิลปอด ก็ได้มาถึงในเช้ารุ่งขึ้น นายนาวาเอก เอ็ดดีย์ ซึ่งเดินทางจะไปเมืองฮ่องกง ได้รับคำชักชวนของท่านเจ้าเมือง จึงแปรทางมาประสงค์ให้มีเรือรบอังกฤษมาอยู่ด้วยในโอกาสนั้น เพื่อชักธงแสดงความยินดีถึงสลุดตอบ

สถานที่ซึ่งสร้างไว้เป็นที่พักอาศัยเป็นที่อยู่ริมหาดตอนหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ป่าไม้อยู่ก่อน มาแล้วโก่นโค่นสร้างในคราวนี้ แล้วปลูกพลับพลาและทำเนียบเป็นอันมากสำหรับข้าราชการต่าง ๆ ในราชสำนัก และแขกเมืองชาวยุโรป พักอาศัย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประทับในค่ายหลวง ตำแหน่งที่ประทับทำด้วยไม้ชั่วคราวเป็นตำแหน่ง ๓ ชั้น ด้วยธรรมเนียมไทยผู้มีศักดิ์ต่ำจะอยู่ในที่สูงกว่าไม่ได้ หรือในส่วนพระเจ้าแผ่นดินจะอยู่ในที่เสมอกันกับใคร ๆ ก็ไม่

ได้ ทำเนียบแห่งอื่นปลูกเป็นเรือนชั้นเดียว แต่ยกพื้นในประคนสูงพ้นจากพื้นดินสัก ๓ ฟุตทุกหลัง ทำเนียบเหล่านี้สร้างด้วยไม้ไผ่ผ่าซีกแทบทั้งหมด มุงด้วยจากบ้าง ใบตาลแห่งบ้าง ตามนิยมของประเทศ ทำเนียบหมู่หนึ่งก็มีรั้วทำด้วยกิ่งไม้อย่างเรียบร้อยล้อมรอบมิดชิดมองไม่เห็น และในบริเวณหรือลานทำเนียบมีโรงที่อยู่สำหรับคนใช้และบริวารเป็นอันมาก

ท่านเจ้าเมืองกับคณะที่มาด้วยมี นายพันตรี แมกแนร์ นายร้อยเอก มอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นายร้อยโท คัมมินส์ นายทหารคนสนิท นายนาวาเอก เอเดย์ นายเรือเอก ออสบอน กับนายทหารราชনীวอังกฤษอื่น ๆ อีกหลายนาย ขึ้นบกเวลาเช้าวันที่ ๑๗ นั้น มีทหารกองปืนใหญ่สนาม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มาจากกรุงเทพฯ ๖ ดั้งยิงสลุตรับ นายอัลบาสเตอร์ ผู้รั้งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเครตบริเตนประจำกรุงเทพฯ กับคณะพวกกงสุล และข้าราชการสยามบางคนก็พากันมาต้อนรับ พาไปยังที่พักของท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ช่วง บุนนาค) หรืออย่างที่เราเรียกกันว่าอัครมหาเสนาบดี ตามธรรมเนียมของชาวสยาม แขกเมืองต้องไปหาเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศก่อน ภายหลังจึงไปเยี่ยมอัครมหาเสนาบดี ถ้าผู้นั้นมียศศักดิ์เพียงพอ ก็จะได้นำขึ้นเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน แต่โดยเหตุที่เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมขุนวรจักร ๖) พักอยู่ห่างจากที่พักกลาโหมไปไกล และด้วยความเอื้อเฟื้อของท่านกลาโหม ท่านได้จัดการต้อนรับ เซอร์แฮร์รอด เสียพร้อมกันทั้งสองท่านในเวลาเดียว ณ บ้านที่พักของท่านสมุหพระกลาโหม

ท่านกลาโหมผู้นี้มีอายุประมาณ ๕๕ ปี (ตามความจริง ๖๐ ปี) รูปทรงออกจะเตี้ย ดวงตามมีสง่า อุปนิสัยใจคอของท่านผู้นี้ เซอร์ยอนเบาริงได้พรรณนาไว้ในหนังสือเรื่องที่ เซอร์ยอนเบาริง เป็นราชทูตมากรุงเทพฯ เมื่อ (ค.ศ.) ๑๘๕๕ ซึ่งว่า

“อัยยาศัยในส่วนตัวของท่านอักรมหาเสนาบดีนั้นน่าชมมาก ท่านเป็นคนสำคัญที่สุดของ คฤหบดี สกกุล มหาศาลใน พระราช อาณาจักร เป็นคนสำคัญ ที่ยกย่อง พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ ขึ้นครองราชสมบัติ ป้องกัน ความมุ่งหมายของ พระราชบุตรในรัชกาลก่อน มิให้สำเร็จได้ จึงได้ทรงพระกรุณาตั้งแต่งตั้งให้เป็นอักรมหาเสนาบดี ท่านได้กล่าวกับ ข้าพเจ้าหลายครั้งหลายหนว่า ถ้าทางดำเนินการของข้าพเจ้าเป็นไป เพื่อช่วยราษฎรให้หลุดพ้นจากความกดขี่บีบคั้นและให้ประเทศพ้นจากการผูกขาดปิดประตูค้าแล้ว ท่านจะร่วมมือทำการด้วยข้าพเจ้า และถ้าข้าพเจ้าทำการไปสำเร็จ ชื่อเสียงของข้าพเจ้าก็จะจักปรากฏไปตลอดยุคกาล ท่านได้แสดงข้อเสียหลายต่าง ๆ ให้ข้าพเจ้าฟังมิได้ปิดกั้นปิดอย่างไร และมักกล่าวด้วยวาจาไพเราะเจียบขาด ถ้าท่านเป็นผู้มั่นคงต่อหน้าที่จริงแล้ว ท่านก็เป็นผู้ที่รักษาดีอย่างเอกและมีปัญญาสว่างอย่างยิ่ง อันจะได้เคยพบปะในโลกภาคบูรพทิศนี้” คำของ เซอร์ยอนเบาริงนี้ จะกล่าวให้ถูกต้องยิ่งกว่าได้โดยยาก

ท่านกลาโหมได้รับตำแหน่งบริบูรณ์ล่วงมา ๑๓ ปี นับตั้งแต่เวลาที่ เซอร์ยอนเบาริงได้เขียนเรื่องนี้อ่างนี้ ก็ต้องถือว่าท่านเป็นผู้รักษาดีอย่างสูง และเรื่องปัญญา ท่านมีอำนาจสิทธิ์ขาด เพราะเป็นที่ถูกพระอัยยาศัยของพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ทรงจัดทำสิ่งไรก่อนที่ท่านลงความเห็นพ้องด้วย ท่านก็ได้รักษาราชการบ้านเมืองอย่างพอดีพองามและด้วยความปรีชาสามารถ คอยเอาใจใส่ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งสิ้นที่เป็นไปในประเทศอื่น ๆ โดยละเอียด ท่านเป็นผู้ผูกพันรักใคร่ชาวอังกฤษอย่างประจักษ์แจ้ง พุดภาษานั้นได้คล่องแคล่วมาก มีกิริยามารยาทสุภาพ และตรงไปมาในที่ออกความเห็นของท่านและแสดงวิริยะขยันยิ่งในเรื่องทำกิจธุระของมหาชน

ท่านกลาโหมเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ออกมาต้อนรับท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะ ณ ปากทางจะเข้าไปบริเวณบ้านและนำเข้าไปในบ้าน จัดหาที่นั่งให้พวกที่มา เลี้ยงน้ำชาและเครื่องดื่ม ท่านเสนาบดีกับผู้ว่าราชการได้สนทนากันอยู่นาน ระหว่างนั้นตระเตรียมการที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกมารับเจ้าเมืองกับพวกที่มาจากเมืองสิงคโปร์ มิสเตอร์ อัลบาสเตอร์ ผู้แทนกงสุลเป็นผู้พูดภาษาไทยได้คล่องนั้นเป็นล่ำ แต่โดยมากท่านกลาโหมตอบเซอร์ แสร์รอด โดยไม่ต้องให้นายอัลบาสเตอร์ช่วย เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศนั้นได้เข้าสนทนาด้วยน้อย เรื่องที่สนทนาหารือกันเลยไปถึงเรื่องอาวุธปืน ท่านกลาโหมนำเอาตัวอย่างปืนสไนเดอร์ ปืนมอนต์สตอม และปืนที่บรรจุท้ายอย่างใหม่อื่น ๆ ออกมาแสดงให้เห็นว่าตัวท่านเองเป็นผู้ชำนาญในเรื่องกลไกของอาวุธเหล่านั้นได้ดี

ในตอนนี้เป็นครั้งแรกที่เราได้สังเกตเห็นการถือธรรมเนียมอย่างเคร่งครัดของชาวสยาม ในเรื่องผู้ที่มียศต่ำกว่าจะยืนอยู่ต่อหน้าผู้ที่มียศสูงกว่าไม่ได้ เพราะผู้น้อยทั้งหมดนั่งหรือหมอบอยู่กับพื้น และคนใช้เมื่อถือถาดน้ำเครื่องดื่มเข้ามาเลี้ยง ต้องเขยิบเลื่อนไปบนพื้นด้วยเข่า (คลานเข่า) เป็นการแปลกอยู่ที่ได้เห็นกิริยาอาการของชาวสยามเปลี่ยนได้ทันที เวลาเมื่ออยู่ภายนอกยังไม่ทราบที่ท่านผู้ใดอยู่ข้างในก็เดินไปมากันตามสบายใจ แต่พอเห็นท่านกลาโหมเข้า พวกผู้น้อยก็ยอบตัวลงท่าคุกเข่าทันที ประสานมือไว้ตรงหน้าและก้มหน้าลงกับพื้น หมอบอยู่ตามบรรดาศักดิ์ของตนนั่งอยู่ต่อเมื่อท่านพูดด้วย จึงตอบด้วยความเคารพและกราบกรานเช่นเดียวกัน แม้เมื่อจะออกไปโดยธรรมดาต้องลุกขึ้นเดินจะยัดตัวให้ตรงก็ไม่ได้ ต้องระวังตัวให้ยอบอยู่เสมอ

เมื่อเจ้าเมืองสิงคโปร์รออยู่สักหน่อย ก็ได้รับคำบอกว่าพระเจ้าแผ่นดิน
เสด็จออกคอยต้อนรับอยู่ แล้วพวกเรา ก็พากันไปยังพลับพลานั้นเป็นพระ
ราชวังชั่วคราว

ตรงปากทางจะเข้าไปในบริเวณพระราชฐาน มีกองทหารเกียรติยศเข้า
แถวกระทำคำนับ และเมื่อเข้าไปในพระราชฐาน มีเจ้าพนักงานผู้ใหญ่สองสาม
นายออกมารับ แล้วพร้อมกับด้วยท่านกลาโหมและเสนาบดีกระทรวงต่าง-
ประเทศและในพวกคณะได้นำหน้าเราเข้าไปยังท้องพระโรง ห้องนี้เห็นจะ
ยาวราว ๘๐ ฟุต และกว้าง ๓๐ ฟุต เป็นด้านทางตะวันออกของวัง (พลับปลา)
มีพระทวารสองข้าง กับยังมีพระทวารที่ตรงกลาง ทางด้านยาว ซึ่งเป็นทาง
ที่ได้นำเราเข้าไปอีกช่องหนึ่ง เมื่อเข้าไปข้างในเห็นท้องพระโรงทั้งหมดเต็ม
ไปด้วย (ข้าราชการ) ชาวสยามหมอบอยู่กับพื้น มือ (ประสาน) ตรงไป
ทางพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสด็จประทับอยู่บนพระเก้าอี้อันตั้งอยู่บนราชบัลลังก์
ยกขึ้นสูงจากพื้นราว ๓ ฟุต และใกล้ชิดกับพระทวารทางที่จะเข้าไปข้างในของ
วัง (พลับปลา) ที่ยกพื้นกับรั้วลูกกรงทั้งเสาและผนังห้องท้องพระโรงคาด
ด้วยผ้าสีแดง และทางเบื้องพระหัตถ์ขวาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
มีโต๊ะเล็กเต็มไปด้วยหีบทองและภาชนะบรรจุพระศรี พระโอสถ พระสุธารส
และสิ่งเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ทางในระหว่างพระทวารหน้าและที่ประทับกัน
ไว้เป็นช่องว่างสำหรับแขกเมืองเฝ้า และ ๒ ข้างช่องนี้ในระยะประมาณครึ่ง
ทาง ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งสองท่านหมอบเฝ้าอยู่ ตามแบบประเพณีของ
พระราชฐาน ตำแหน่งที่เฝ้าของแขกเมืองอยู่ในแถวระหว่างข้าราชการเหล่านี้
เพราะไม่ยอมอนุญาตให้ใครเข้าไปใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดิน ยิ่งไปกว่า ข้าราชการชั้น
ผู้ใหญ่ของพระองค์ ด้วยประเพณีเป็นฉะนี้ พวกเราจึงหยุดอยู่ที่นั่น แต่
พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดกวักพระหัตถ์ทันทีให้ เซอร์แฮร์รอด เข้า

ไปเผ่าถึงที่ประทับ และเมื่อพระราชทานพระราชหัตถ์มาสัมผัสแล้ว รับสั่งให้พวกของ เซอร์ แฮร์รอด เข้าเผ่าถวายตัวต่อไป เจ้าพนักงานผู้หนึ่งเรียกว่าสนองพระโอษฐ์ของพระเจ้าแผ่นดิน ก็ดำเนินเรื่องกราบทูลเบิกด้วยเสียงดังถึงเรื่องราวและความประสงค์ของท่านผู้ว่าราชการที่มาเผ่า แต่ต่อมาสักครู่พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งว่าพอแล้ว และตรัสเป็นภาษาอังกฤษว่า พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงต้อนรับผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ และรับสั่งถึงทางพระราชไมตรีอันมีอยู่อย่างสนิทสนมในระหว่างประเทศของพระองค์ และประเทศเครตบริเตน และมีพระราชหฤทัยหวังว่าพระราชไมตรีนี้คงถาวรอยู่สืบไป

เมื่อจบกระแสพระราชดำรัสแล้ว พระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงจากพระที่นั่ง ประทับยังพระที่นั่งแห่งหนึ่ง (คือเกย) ซึ่งยกขึ้นไว้นอกพระราชสถาน หน้าพระทวารทางเข้า ทรงพระกรุณาโปรดให้ช่างถ่ายรูปที่เรามาด้วยทั้งกล้องถ่ายรูป ครั้นเสร็จการเผ่า ๆ แล้ว เมื่อจะกราบบังคมทูลลา ก็มีพิธีอย่างเดียวกันกับเมื่อเข้าเผ่า แล้วพระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงพระราชประสงค์จะให้ท่านผู้ว่าราชการเข้าเผ่าเป็นพิเศษในตอนเย็นวันนั้นด้วย

ครั้นเผ่าแล้ว เราก็มายังทำเนียบซึ่งได้จัดเตรียมไว้สำหรับพวกเราพัก ได้พบคุณหญิง ออด และ นายเปลา ซึ่งขึ้นบกมาภายหลังเราในเวลาไม่ช้านักคอยอยู่ที่ทำเนียบแล้ว ทำเนียบที่พักนี้ยาวประมาณ ๑๔๐ ฟุต และกว้าง ๕๐ ฟุต เป็น ๒ หลัง โดยหลังใหญ่มีห้องโถงอยู่กับพื้น อาจจุคนในเวลาเดียวกันได้ ๔๐ หรือ ๕๐ คน และ ๒ ข้างยกพื้นขึ้นสูงประมาณ ๓ ฟุต ทำเป็นห้องเล็ก ๆ เป็นแถว เบ็ดเสร็จด้วยกัน ๑๒ ห้อง สำหรับเป็นที่พักอาศัยของพวกผู้ว่าราชการ มุมสุดเป็นสถานที่เล็ก ๆ หลังหนึ่ง มีห้องนอน ๒ ห้อง และห้องแต่งตัว ๒ ห้อง มีระเบียบเป็นห้องนั่งเล่น สำหรับรับแขกได้สบาย เรือนตอนหน้าและยกพื้นด้วยไม้จริง นอกนั้นทำด้วยไม้ไผ่ซีกทั้งสิ้น

เมื่อผู้ว่าราชการมาถึง พระภาชีสมบัติบริบูรณ์ ข้าราชการสยามกับ
 นายเล้าพอยม์ (ที่จริงเป็นคนเดียวกัน) ซึ่งรับหน้าที่จัดอาหารเลี้ยงแขก
 เมือง มาคอยรับรองและแจ้งให้ท่านเจ้าเมืองทราบ ว่า ถ้าต้องการโต๊ะ
 สำหรับเลี้ยงมากน้อยกี่คนสุดแล้วแต่จะเชิญมา จะได้จัดมาให้ตามเวลา
 ที่กำหนดไว้ และแสดงความหวังว่าคงไม่มีอะไรขาดเหลือในการปฏิบัติเพื่อ
 ให้ท่านเจ้าเมืองและพวกได้รับความสบาย แล้วนำเอาพ่อครัวฝรั่งเศษเข้ามา
 ให้รู้จักพร้อมด้วยชาวอิตาลี ๑ คน และลูกมือชาวเมืองอีกหลายคน ซึ่งได้รับ
 คำสั่งให้คอยระวังปฏิบัติความประสงค์ทุกอย่างของพวกแขกเมืองที่มา และ
 การเลี้ยงดูได้จัดมาให้เลี้ยงอย่างฟุ่มเฟือยบริบูรณ์ บรรดาของอร่อยที่อาจจะ
 หามาถึงแถบประเทศแถบนี้ก็ได้พยายามสืบเสาะหามาจากเมืองสิงคโปร์ และ
 กรุงเทพฯ ฯ และการทำกับข้าวก็ทำอย่างประณีต มีทั้งเหล้าและน้ำองุ่นต่าง ๆ
 นำมาแข่งกับบริบูรณ์ อาจจะถูกกล่าวได้ว่าไม่มีอะไรที่ต้องการอีก นายนาวาเอกเอ็ดดีย์
 กับนายทหารเรืออีกหลายนาย นายอัลบาสเตอร์ และนางอัลบาสเตอร์ นาง
 แคมป์เบล ภรรยาหมอบในสถานกงสุลกับทั้งพวกคณะกงสุลก็ได้มาเข้าพวก
 ด้วยอย่างสนิทสนมกับพวกเรา แท้จริงพวกที่มาไม่มีใครได้นึกคาคว่าจะได้พบ
 ที่พักอาศัยอันอุดมเช่นนี้ในป่าแห่งประเทศสยามเลย

วันที่ล่วงไปวันนั้น เป็นเวลาจัดเตรียมการที่จะคูดูปราคาในวันรุ่งขึ้น
 และท่านเจ้าเมืองได้รับเยี่ยมจากท่านกลาโหม และข้าราชการสยามผู้ใหญ่ ใน
 แผ่นดิน ในวันนั้นเมื่อเวลาค่ำประมาณ ๘ ล.ท. ท่านเจ้าเมืองกับพวกที่มา
 ด้วยทั้งชายหญิง ทั้งหมดได้รับเชิญให้ไปที่ค่ายหลวง เมื่อไปถึงตรงทางที่
 จะเข้าไปในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเสด็จออกมา
 ทรงต้อนรับ และทรงพาเข้าไปในพระห้องที่เฝ้าโอรุฐานแห่ง ๑ ทรงแนะนำ
 ให้รู้จักกับข้าราชการฝ่ายในและพระองค์เจ้าหญิง ซึ่งยังทรงพระเยาว์

ในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่มีพระมเหสี พระมเหสีพระองค์
 ก่อนได้สิ้นพระชนม์เสียเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๒ และแม้พระเจ้าแผ่นดินจะมีบาท
 บริจาริกาเป็นอันมาก ก็ยังไม่มีใครที่ได้ทรงยกย่องตั้งขึ้นในตำแหน่งพระ-
 มเหสี ส่วนพระราชกุมารและพระราชกุมารีมีจำนวนในระหว่าง ๖๐ หรือ
 ๗๐ พระองค์ ที่ทรงพระชนมพรรษาแก่กว่าทั้งหมด ๔ พระองค์ คือ พระเจ้า-
 ลุกเธอ พระองค์เจ้ายิงยาวลักษณ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทักษิณชา
 และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี มีพระชนมายุในราว ๑๖ พรรษา
 ทุกพระองค์ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีพระชนมายุ
 ราว ๑๕ พรรษา ย่อมเป็นที่เข้าใจกันว่า พระองค์นี้จักได้เป็นผู้สืบราชสม-
 บัต ด้วยเวลานี้ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ แต่ก็ยังไม่แน่ทีเดียวว่าเป็นเช่นนั้น
 เพราะในกรุงสยาม แม้จะถือกันว่าพระราชโอรสผู้เป็นมกุฎราชกุมารเป็นทายาท
 ที่จะสืบพระราชวงศ์ก็ดี แต่เชื่อว่าตำแหน่งจักตกแก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่
 เสมอไปหามิได้ พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดที่จะทรงเลือกตั้ง
 แต่งใครเป็นรัชทายาทของพระองค์ก็ได้ ถึงกระนั้นที่พระองค์จักทรงกระทำไป
 โดยขัดต่อความนิยมของข้าราชการผู้เป็นมุขมนตรีก็ไม่ได้ มีตัวอย่างเช่น
 ครั้งพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ล่วงแล้วมา (หมายว่ารัชกาลที่ ๓) มีพระราช
 ประสงค์จะให้พระราชบุตรของพระองค์เป็นผู้รับราชสมบัติ แต่พวกสกุลใหญ่
 ของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทั้ง ๒ (คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูร
 วงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ) ได้ขัดต่อการที่จะทรงตั้งแต่ง
 นั้น และพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันนั้นอันเป็นรัชทายาทแท้ของพระราชบิดาของ
 พระองค์ ก็ได้ (ขึ้นรับราชสมบัติ) แทนที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลก่อนได้
 ทรงมุ่งหมายไว้โดยมิได้เกิด การจลาจล อย่างไร สมเด็จ พระเจ้าลูกยาเธอ
 เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระ ราชกุมาร ที่ทรง พระปัญญา เฉลียวฉลาด ยิ่งนัก

พระรูปทรงสูงและท่วงท่ากล้าหาญเกินแก่พระชนมายุ ส่วนพระเจ้าลูกเธอ พระองค์หญิง ๓ พระองค์ที่มีพระชนมายุสูงกว่า ก็ทรงพระโสมงศุลักษณ์ เสียแต่เสวยหมาก ถ้าไม่ยอมพระทนต์ (ให้ดำ) ตามธรรมเนียมของชาวสยาม แล้ว ต้องชมว่าเป็นสตรีที่ทรงกัลยาณเลิศลักษณ์ทีเดียว พระกิริยามารยาทก็น่าชมและตรัสภาษาอังกฤษได้ทุกพระองค์ แท้จริงพระราชโอรสพระราชธิดา โดยมากตรัสภาษาอังกฤษได้ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดหาพระพี่เลี้ยงเป็นชาวอังกฤษไว้

เมื่อได้ทรงแนะนำให้ท่านเจ้าเมือง กับพวกผู้หญิงรู้จักกับฝ่ายโนแล้ว โปรดให้พวกเรานั่งลรอบโต๊ะที่กลางห้อง พระราชทานเลี้ยงน้ำชากาแฟและขนมหวาน เมื่ออยู่ได้สักครึ่งนาฬิกาพวกเราถ่วงจากห้อง (ซึ่งอยู่บนชั้นสูงของวัง พลับพลา) กลับออกมายังท้องพระโรงซึ่งมีการเต้นรำ (ระบำ) วิธออกจะคล้ายคลึงกับเต้นรำนัจ (นฤตย์) ในอินเดีย ผู้เต้นรำเป็นสตรีรุ่น ๆ ของหลวงหลายคน แต่งตัวอย่างวิจิตร และได้รับความฝึกฝนพิเศษสำหรับการนี้ ดนตรีใช้เครื่องของสยาม มีขลุ่ย กลองกระจับ ปี่ชนิดหนึ่งอย่างกระจับปี่คีตา (เห็นจะเป็นจะเข้) และเครื่องดนตรีทำด้วยไม้แผ่นแบน ๆ ตีด้วยไม้เป็นปี่ม เสียงดังฟังก็เพราะดี (ระนาด) ประมาณ ๑๑ ล.ท. พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโอกาสให้พวกเรากราบบังคมลากลับมา

รุ่งเช้าวันที่ ๑๘ สิงหาคม เป็นวันที่จะมีสุริยุปราคา แต่ว่ามีเมฆปรากฏเป็นก้อนหนามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และเป็นอย่างนี้เรื่อยมาไม่ขาดจน ๙ นาฬิกา ก็มีฝนตกลงมาประปราย ดวงอาทิตย์ซึ่งขึ้นอยู่ถึงเวลานี้พยับมัวทีเดียว และอากาศก็ออกจะปรวนแปรมาก จนนี้ก็กันว่ามีความหวังน้อยในที่อากาศอาจจะเปลี่ยนไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ก่อนเที่ยง แต่อย่างไรก็ดี ล่วงมาประมาณนาฬิกา ๑ ก็มีลมพัดมาจากทิศตะวันตกเฉียง

ได้แรงขึ้นถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๕ นาที สังเกตเห็นเมฆเคลื่อนออกจากกันทีละน้อย ๆ ไปทางด้านตะวันตก ต่อมาไม่ช้าอากาศทางด้านนั้นเริ่มแจ่มกระจ่างขึ้น และถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๕ นาที ดวงอาทิตย์ ซึ่งแต่แรกบดบังหมดดวงก็สว่างจ้า แต่ขณะนั้นอุปราคาจับขอบทางตะวันตกไปเกือบส่วนหนึ่งของขนาดกว้างแห่งดวงอาทิตย์แล้ว เพราะฉะนั้นเราไม่สามารถจะจดเวลาแท้ที่อุปราคาเริ่มจับ ซึ่งคาดไว้ว่าจะจับในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔ นาที อากาศแต่นั้นมาค่อยปรกติ เมฆที่ลงมาต่ำหรือเมฆฝน (นิมบัส) ก็สูญหายไปหมด และอากาศตอนส่วนสูงสุดในท้องฟ้าก็แจ่มสว่าง แต่เห็นเมฆบางตอนที่เหนือขอบฟ้าขึ้นมา ๓๐ องศา เป็นชนิดมีฐานปุยยาวและเป็นก้อนโต (เฟอร์รัสกูลัส) เพราะฉะนั้นแสดงให้เห็นเป็นที่พอใจว่า อย่างน้อยอากาศคงจะแจ่มอยู่อีกนาน

เครื่องมือที่พวกเราพอจะหาเอามาได้ คือ กล้องส่องดูใกล้ชนิดของคันแคน มีปากช่องกว้าง $4\frac{3}{4}$ นิ้วหนึ่งกล้อง กล้องส่องดูใกล้ที่ขายกลับมีปากช่องกว้าง $3\frac{1}{2}$ นิ้ว ก็มีแรงฉายดูได้ไกลกว้างขวางหนึ่งกล้อง เครื่องกำหนดความหนาของอากาศ (พารโอมิเตอร์) สำหรับเขาอย่างประณีตหนึ่งเครื่อง เครื่องอันนิรอยด์พารโอมิเตอร์อย่างดีที่สุด ๒ เครื่อง เครื่องวัดความหนาของอากาศต่าง ๆ กัน ๓ เครื่อง และนาฬิกาอย่างเดินเที่ยงตรง ๑ เรือน

หน้าที่ซึ่งกะให้ในคณะส่วนฝ่ายอังกฤษ คือ นายพันตรี แมกแนร์ กรมทหารปืนใหญ่หลวง เป็นผู้ตรวจดูผลของอุปราคาในเวลาใกล้จะหมดดวง หรือถ้าสามารถก็ให้สาวหาสิ่งที่ปรากฏขึ้นในท้องฟ้า ตามที่เรียกว่าเบลลีเบกส จะมีหรือไม่ และให้พรรณนา เรื่องสำหรับคราวประชุมของสมาคมดาราศาสตร์ นายร้อยเอกมอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง มีหน้าที่สำหรับจดเวลาและหน้าที่กะวัดด้วยเครื่องวัดอากาศตลอดเวลาอุปราคา ท่าน

เจ้าเมืองเองส่องกล้องดูไกลสองตา ตรวจดูสัญญาณและตำแหน่งของ รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาจากดวงอาทิตย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเห็นด้วยตาได้ และเวลาที่ปรากฏเห็น ส่วนพวกในขณะนั้นรับรุระสังเกตุผลต่าง ๆ อันจักปรากฏขึ้นเนื่องด้วยอุปราคาในทางอากาศทางทะเลและประเทศที่ใกล้เคียง

โอกาสครั้งแรกที่สุดที่ได้กำหนด คือ สังเกตดูจุดดำในดวงอาทิตย์ ซึ่งได้สังเกตเห็นในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๕ นาที ดังแสดงไว้ในแผนที่แล้ว การกะจัดเครื่องวัดอากาศ ซึ่งได้เริ่มจัดเป็นระยะละ ๑ ชั่วโมงนาฬิกา เริ่มตั้งแต่เวลาพระอาทิตย์ขึ้น ก็ได้จัดทุก ๆ ชั่วโมง ๑๐ นาที ตั้งแต่เวลาสุริยอุปราคาจบครั้งแรก กับได้ตกลงไว้ก่อนหน้ากับหมอม ลองฟีลด์ ประจำ ร.ร.ล. 'เสตลโลด์' ให้เป็นผู้จดขนาดความหนาวร้อนของอากาศน้ำทะเลตลอดเวลาอุปราคา

เพลลา ๑๐ นาฬิกา ๑๖ นาที หรือก่อนอุปราคาจะจับหมดดวง ๒๐ นาที สังเกตเห็นได้ชัดมากถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งสีท้องฟ้าในด้านทิศใต้ ซึ่งเดิมเป็นสีน้ำเงินใส ได้เปลี่ยนเป็นสีม่วงแก่แล้วแปรเป็นสีตะกั่วแก่ และมีเมฆชนิดมีสีฐานเป็นก้อนใหญ่ ซึ่งแตกออกจากกันหลายก้อนในทางนั้น ลอยเด่นอยู่ข้างบน ต่อมาสักครู่ขณะเงามืดของดวงจันทร์ค่อยบดบังดวงอาทิตย์หรือในเวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๐ นาที ท้องฟ้าทั้งหมดก็ดำคล้ำลงและวัตถุต่าง ๆ ซึ่งอยู่ไกลก็ปรากฏรูปมัวลง ทะเลก็เปลี่ยนจากสีเขียวเป็นสีม่วงแก่ และเรือกำปั่นซึ่งทอดอยู่ห่างจากฝั่งในระยะ ๓ ไมล์ก็เห็นไม่ได้ชัด เครื่องวัดอากาศในบัดนี้ลดลงได้ ๖ องศาจากขนาดความหนาวร้อนของอากาศ รัศมีอากาศเย็นอย่างประจักษ์ด้วยกันทุกคน เวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๕ นาที มีความมืดจัด วัตถุที่อยู่บนบกแต่ไกลแทบสังเกตไม่ได้ ต้นไม้ในที่ใกล้บ้านก็มืดเป็นก้อนดำ ดวงดาวก็ปรากฏขึ้นทางสูงสุดของขอบฟ้าทางโน้นทางนี้ เรือกำปั่นในทะเลก็หายไปมองไม่เห็น ในเวลาดวงอาทิตย์มืดหมด ซึ่งปรากฏใน

เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๐ นาที มีความมืดมาจนรูปหน้าคน ซึ่งอยู่ในระยะ ๒-๓ ฟุต ก็สังเกตเห็นไม่ได้ และการคาดคะเนระยะทางว่าไกลไกลเพียงไรก็ดูเหมือนหมดไปด้วย เครื่องวัดอากาศก็มองดูไม่เห็น นอกจากมีแสงไฟส่องให้ไกล ท้องฟ้ามีดาวพราวเหมือนในเวลากลางคืนอย่างจัดแห่งราตรี

นายพันตรี แมกแนร์ ได้คอยสังเกตอย่างละเอียดดูขอบพระจันทร์ ค่อยๆ เข้าในมณฑลดวงอาทิตย์จนมืดหมดดวง และไม่สังเกตเห็นว่าขอบดวงจันทร์หรือขอบดวงอาทิตย์จะหลุดเลื่อนออกเป็นดวงสว่างเล็ก ๆ อย่างที่นายเบลลี ได้พรรณนาไว้เวลา ๑๐ นาฬิกา ๒๘ นาที ๓๐ วินาที นายพันเอก แมกแนร์ ได้เห็นรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาจากขอบดวงจันทร์ ๒ แห่ง เข้าไปยังขอบดวงอาทิตย์อย่างชัด ดังได้แสดงไว้ในแผนที่ แต่รัศมีเป็นลำพุ่งออกมานี้ปรากฏอยู่ไม่นานกว่า ๒ หรือ ๓ วินาที แสงอาทิตย์ซึ่งเป็นรูปแหวนแคบ ๆ เล็ก ๆ ก็เห็นเป็นเส้นเดียวตลอดเรื่อยไป จนแสงสว่างของดวงอาทิตย์ครึ่งหลังที่สุกได้หมดไป

การสังเกตในตอนนั้น อย่างที่ได้ตกลงกันมาแต่แรกแล้ว ท่านเจ้าเมืองเป็นผู้รับชำระ ท่านได้สังเกตเห็นเหมือนดวงอาทิตย์มืดหมดดวง มีรัศมีสว่างปรากฏขึ้นโดยรอบดวงจันทร์ มีรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาด้วยเป็นสีแดงจัดสว่างอยู่เสมอตรงที่ (ก) ดังแจ้งไว้ในแผนที่ต่อท้ายนี้ แทบอยู่ในเส้นศูนย์ของดวงจันทร์ เมื่อดูจากทิศใต้ ตรง (ข) มีแสงเป็นเส้นสีคล้ายคลึงกันในเบื้องสุคนั้นไม่ประจักษ์ชัดเจนเหมือนอย่าง (ก) นี้ รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาเหล่านี้ ดูเหมือนจะพุ่งออกมาจากดวงจันทร์เข้าไปในรัศมีที่ล้อมรอบ เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๑ นาที คือ ล่วงมาสักนาที ๑ รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาที่ (ก) ลดขนาดความยาวลงบ้างเล็กน้อย แต่ออกจะดำจัดที่ (ข) มีรูปชัดดีกว่าแลดูเหมือนจะปรากฏอยู่นานกว่า แต่สังเกตเห็นไม่เห็นแปรสี ถึงตอนนั้นสังเกตเห็นว่ามี

แสงคำคล้ายพุ่ง ออกมาจาก มณฑลดวงจันทร์ หลายแห่ง แผลไป ในระยะที่ว่างไกล
 มาก แลดูเหมือนเป็นอะไรดูไม่ชัด คล้ายกับเงา ฉายเข้าไปในระยะที่ว่าง ได้
 สังเกตเห็นสิ่งเหล่านี้ สิ่งหนึ่งตลอดเวลาอุปราคา ก็เพราะด้วยมีเวลาปรากฏอยู่
 นานเท่านั้นคือที่ (ข) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๒ นาที ความยาวที่ (ก) ลดลง เบื้อง
 สุดของ (ข) ก็กำหนดได้ชัดขึ้น (ข) มีอาการเปลี่ยนแปลงก็แต่น้อย เวลา ๑๑
 นาฬิกา ๓๓ นาที (ก) สูญหายไป (ข) ถึงความเต็มเปี่ยมเป็นที่สุด ก็
 เริ่มลดหายไป ในระหว่างระยะเวลานั้น (ข) ถ้าจะเปลี่ยนไปบ้าง ก็ได้ทวี
 ขึ้นเล็กน้อย เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๔ นาที (ข) ยังคงลดถอยลงอีก และ
 สังเกตดูเหมือนว่าเข้าไปติดฝังอยู่กับดวงจันทร์ อันเป็นรูปที่สังเกตไม่เห็นใน
 เวลา (ก) หายไป (ข) ย้อยอย่างเดิม ตรง (ค) รัศมีที่เป็นลำพุ่งออก
 มาซึ่งคู่มากับ (ก) อย่างชัด ตรงที่เส้นศูนย์ได้แตกออกคล้าย (ก) มาก แต่
 ความยาวออกจะน้อยและเป็นสีจาง แท้จริงขาดความสว่างเรือง ความลึก
 และความแปรสี ซึ่งมีปรากฏอยู่ที่ (ก) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๕ นาที (ข)
 ยังคงลดถอยลงอีก และที่เข้าไปฝังอยู่ในดวงจันทร์ก็ออกถึกลง (ข) ลดลง
 แต่มีส่วนน้อย ส่วน (ค) ดูเหมือนจะทวีขึ้นแต่น้อยนัก และไม่ถึงขนาด
 อย่างที่สุดของ (ก) สักเวลาเดียว สีของ (ข) ดูไม่แปร คล้าย (ค) มาก
 กว่า (ก) ตลอดไป ระหว่างนี้ นายอัลบาสเตอร์ รั้งกงสุลประจำกรุง
 สยามก็ได้เฝ้าตรวจดูดวงอาทิตย์ด้วยกล้องดูไกล ๒ ตา ผลที่ได้สังเกตไว้
 เมื่อเทียบกันดูเหมือนจะตรงกันในข้อใหญ่ที่ท่านเจ้าเมืองได้สังเกตไว้ แต่
 นายอัลบาสเตอร์ คิดว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งสีออกมาที่ (ข) ไม่สว่างเรืองเท่า
 กับ (ก) เมื่อเห็นในตอนแรก มีสีเหลืองประจักษ์แจ่มมาก นายอัลบาสเตอร์
 เห็นว่าริมขอบปรากฏชัดเด่นกว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาอื่น ๆ แลดูเหมือนจะ
 พุ่งออกมาจากดวงจันทร์คล้ายกับเขาสัตว์สัน ๆ ที่เป็นสี นายแคนเนดี แห่ง

สถานกงสุล ซึ่งเป็นผู้สังเกตดูอุปราคาด้วยเหมือนกัน ยืนยันการสังเกตตรวจดูเหล่านี้เกือบทุกอย่าง แต่นายแคนเนดี สังเกตว่า (ค) เมื่อปรากฏในตอนแรกเป็นสีเขียวจัด ซึ่งค่อยเปลี่ยนเป็นสีเหลืองอ่อน ลักษณะอันนี้^๑ นายพันตรี แมกแนร์ และผู้อื่นก็ได้สังเกตเห็นด้วย

เป็นที่น่าเสียใจมากที่เราไม่มีเครื่องโพลาริสโคป หรือเครื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับพิสูจน์แสงสว่างที่ฉายพุ่งลงมาถึงพิภพในระหว่างอุปราคาหมดดวง อาศัยแต่กล้องส่องชนิดแก้วสามเหลี่ยมอย่างธรรมดา จึงสังเกตได้ว่าแสงสว่างในเวลา ๑๐ นาฬิกา ที่ฉายเข้ามาในกระจกสามเหลี่ยมของกล้องส่องเป็นสีแดง สีน้ำเงิน และสีเขียว ระหว่างอุปราคาจับหมดดวงเป็นสีแดงอย่างเดี่ยว สีจำปา (โอเรนซ์) และสีเหลืองก็อาจสาวเห็นได้บ้าง แต่บางทีก็ไม่ควรจะยึดถือตามความสังเกตนี้

อุปราคาจับหมดดวงในเวลานี้กินเวลาได้ ๖ นาที กับ ๔๕ วินาทีแล้ว ทันใดนั้นก็มีแสงสว่างจัดพุ่งแปลบออกมาจากดวงอาทิตย์ เหมือนแสงสว่างเรือง อย่าง จัด รัศมีที่อยู่รอบดวงและรัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาก็อันตรธานไปทันที

การที่ดวงอาทิตย์กลับปรากฏขึ้นอีก ก็ได้คอยสังเกตดูอย่างถี่ถ้วน โดยใช้กล้องส่องขนาดใหญ่ แต่ถึงพิจารณาละเอียดที่สุดก็ไม่สามารถพบเห็นอะไรแปลกพิเศษในดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ในเวลานั้น

เรามีความเสียใจไม่สามารถสาววิถีของเงาแห่งอุปราคา เพราะแม้จะไปทางด้านตะวันตกก็เห็นที่ขอบฟ้าเพียงเล็กน้อย แม้กระนั้น ทางด้านตะวันออกอากาศจะได้โปร่งและแจ่ม และเป็นการแปลกที่ไม่สังเกตเห็น

แต่นี้อุปราคาก็เริ่มคลาย และคลายไปจนโมกขบริสุทธ์ ในเวลา ๑ นาฬิกา ๓๗ นาที กับ ๔๕ วินาที

ในเย็นวันนั้น พวกเราพากันมีความแปลกใจด้วยได้รับข่าวอย่าง
 ปัจจุบันทันด่วนว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาโปรดเสด็จมาทรงเยี่ยม
 ทอดท่านเจ้าเมือง ท่านกลาโหม ซึ่งดูเหมือนจะได้รับข่าวเรื่องมีพระราช-
 ประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเวลาอันน้อยอย่างเดียวกับ เซอร์-
 แฮรี ออด และตกตะลึงมากเหมือนกับพวกเราในข้อที่ทรงประพฤติแปลกจาก
 ธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามนี้ ก็เข้ามาอยู่ด้วยกับผู้ว่าราชการเพื่อคอย
 รับเสด็จ ไม่มีเวลาจะจัดเตรียมการอย่างไรได้ และพวกเราก็จำเป็นต้องแต่ง
 ตัวอยู่อย่างธรรมดา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงเวลา ๕ ล.ท.
 ทรงพระเกี้ยวหรือแท่นสนมมีคนหาม ๘ คน (พระราชยาน) เสด็จประทับไข้ว
 พระบาททางข้างหน้า (ขัดสมาธิ) มีพระเจ้าลูกยาเธอเล็ก ๆ ๒ พระองค์
 ประทับสองข้าง แตรวง ๑ วง และกองทหารเกียรติยศ ๑ กอง มีปืนใหญ่
 ภูเขา ๒ บอกนำเสด็จ สองข้างมีเจ้านายหลายพระองค์ทรงพระดำเนินด้วย
 พระบาทตามเสด็จ ก็มีพระเจ้าลูกเธอโดยเสด็จด้วยรถหลายพระองค์ มี
 ข้าราชการและบริวารเป็นอันมาก ที่ตรงทางจะเข้าทำเนียบ ได้จัดตั้งพระ
 เกี้ยวไว้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลยเข้าไปในทำเนียบทีเดียว
 เสด็จพระราชดำเนินไปยังห้องของผู้ว่าราชการตอมุมเรือนชั้นบน และเสด็จ
 ประทับในที่ระหว่าง เซอร์ แฮรี กับคุณหญิงออด ข้าราชการในสำนักก็
 หมอบเฝ้ากันอยู่บนพื้นต่ำ เว้นแต่ท่านกลาโหมนั้น (เอกเชนก) ตะแคงอย่าง
 เคารพอยู่ ณ ชั้นบันไดข้างล่างที่จะขึ้นไปยังพื้นเรือนที่ยกไว้

พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชหฤทัยยินดี ด้วยทรงคำนวณเวลาอุปราคา
 ได้ถูกต้องแน่นอน มีรับสั่งสนทนายู่นาน ตรัสเป็นภาษาอังกฤษ ทรงแสดง
 ความหวังพระราชหฤทัยว่าท่านเจ้าเมืองคงพอใจในการที่มาคราวนี้ และการที่
 ต้อนรับจะบริบูรณ์ทุกอย่าง ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอเล็ก ๆ นั้นสาละวนเพลิน

ด้วยทอดพระเนตรสมดุรูปถ่าย เมื่อเสด็จประทับอยู่ครั้งนาฬิกา พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินกลับ ได้มีรับสั่งให้พวกเราไปเฝ้า
ในเย็นวันนั้นเพื่อดูละครนอกครั้งหนึ่ง

ครั้นเวลาค่ำประมาณ ๑๐ นาฬิกา ท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะจึง
พากันไปยังพลับพลา พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกอยู่แล้วประทับทอดพระเนตร
ละครนอกชนิดหนึ่ง ซึ่งสตรีรุ่น ๆ แต่งตัวอย่างฉูดฉาดมากเป็นผู้เล่น คำวันนี้มี
นายทหารเรือรบฝรั่งเศส และพวกฝรั่งเศสผู้มาตรวจสุริยอุปราชาเฝ้าด้วยหลาย
นาย กับทั้งชาวยุโรปที่รับราชการในรัฐบาลสยามด้วยหลายคน มีกัปตันบุช
เจ้าพนักงานประจำตำแหน่งเจ้าท่ากรุงเทพฯ กัปตัน วิลรอนด์ ผู้บังคับการ
เรือรบหลวง อิมเปรกนะบอล (ยงยศโยชฌิยา) สวมเครื่องแบบคล้าย
คลึงกับราชนาวิก (อังกฤษ) มาก ละครนอกที่เล่นวันนั้นดูเหมือนพระเจ้าแผ่นดิน
พอพระราชหฤทัยมาก เล่นจบระบำชนิดหนึ่ง จำให้เข้ากับจังหวะดนตรีของ
ประเทศดังได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากดนตรีวงนี้พระเจ้าแผ่นดินยังมีเครื่อง
อย่างดีแบบยุโรปวงหนึ่ง และท่านกลาโหมก็มีวงหนึ่ง ซึ่งท่านมีความเอื้อ
เพื่อจัดส่งมาเล่นในเวลาพวกเรากินอาหารตอนเย็นในวันต้นที่เรามาถึง และ
ได้เล่นเพลงเต็นรำและเพลงขับได้อย่างน่าชมเชยที่สุด เมื่อดูละครนอกได้สักครู่
พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งให้เรียกผู้เป็นตัวละครนอกเล่นต่าง ๆ เข้ามาใกล้ แล้ว
ทรงอธิบายถึงลักษณะตัวเรื่องประทาน เซอร์ แฮร์ ออด ทรงแจ้งว่าผู้เล่น
เป็นใครด้วยทุกคราวไป เป็นการแปลกอยู่ที่ได้ทราบว่ามีผู้เล่นนั้นโดยมาก
เป็นธิดาของผู้ว่าราชการหัวเมืองต่าง ๆ และเป็นธิดาข้าราชการของพระเจ้า
แผ่นดิน (๑) ธรรมเนียมเมืองไทยดูเหมือนบุตรหญิงเขาไม่ถือกันว่ามียา

(๑) ตัวละครนอกที่เซอร์ แฮร์ ออด กล่าวถึงนี้ เป็นละครนอกชั้นเด็กในเวลานั้น ที่ว่าเป็นธิดา
ข้าราชการหัวเมือง คือ เจ้าจอมมารดาแสง รัชกาลที่ ๔ ธิดาพระยาไชยวิชิต (ช่วง) วันนั้นแต่ง
เป็นนายโรงเอก ที่ว่าเป็นธิดาข้าราชการ คือ เจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๔ ธิดาพระยา
บำเรอภักดิ์ (คิส) วันนั้นแต่งเป็นนางเอก

ค่าหวดอะไรนัก และจะยินดีที่จะปล่อยปลະไปให้พ้นเสียได้โดยเอาเข้าไปฝากไว้ในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสพรหมเหล่านี้ ในวิธีราดูเหมือนพระองค์ทรงชำนาญชำนาญจริง ๆ และเราได้ทราบว่างบคราวพระองค์ทรงสำราญพระราชหฤทัย เสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่จนดึกดั้นในคราวนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับว่า พระองค์มีความเหน็ดเหนื่อยด้วยภารกิจที่ได้ทรงกระทำ เมื่อตอนกลางวันที่ทอดพระเนตรอุปราคา และพระราชทานโอกาสให้เรากราบถวายบังคมลาไปแต่หัวค่ำ

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ สิงหาคม มีพระบรมราชโองการ ให้พวกเราไปยังพลับพลา ได้พยายามฉายพระบรมรูปและรูปพวกในคณะผู้ว่าราชการไว้สัก เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ได้มานี้ แต่เครื่องถ่ายชำรุด ความพยายามแห่งคนฉายรูปของเราในคราวนี้จึงไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนคราวอื่น ๆ

แล้วพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ เซอร์ แฮร์ริกับคุณหญิงออก เข้าไปลาข้าราชการฝ่ายใน พระเจ้าแผ่นดินเสด็จทรงนำไป นายนาวาเอก เอดีย์ และนายพันตรี แมกแนร์ นั้นก็โปรดให้เข้าไปด้วยเมื่อเข้าไปถึงข้างในได้พบปะเหล่าผู้เป็นประธานฝ่ายใน แต่งกายด้วยผ้าทองอย่างงามมาก ประดับเครื่องอาภรณ์แลพราวตา พระองค์เจ้าหญิงที่ทรงพระเจริญเป็นผู้ทรงเลื่องเคื่องตม และพระเจ้าแผ่นดินได้มีพระราชดำรัสเป็นภาษาอังกฤษกับท่านเจ้าเมืองอยู่นาน ได้ทรง แสดง ความพอพระราชหฤทัยบ่อย ๆ ถึงที่ได้ทรงกระทำความคุ้นเคยกับ เซอร์ แฮร์ริ และคุณหญิงออก ทรงหวังว่าพระราชไมตรีอย่างสนิทสนมในระหว่าง ๒ ประเทศจะดำรงอยู่สืบไป แล้วทรงอธิบายตอบข้อที่ เซอร์ แฮร์ริ ออก กราบทูลถามถึงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินที่สองแห่งกรุงสยามว่าด้วยอย่างไร และเหตุไรจึงตั้งแตงขึ้นไว้ ขณะเมื่อท่านเจ้าเมืองเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินอยู่นั้น พระเจ้าลูกเธอทรงพระองค์เจ้าหญิงและพระองค์เจ้าชาย ได้ทรงต้อนรับพวกที่ไปกับท่านเจ้าเมือง

ที่ในท้องพระโรง ทรงแจกการ์ดและพระรูปถ่ายแก่พวกเหล่านั้น และทรง
แสดงความหวังในที่พระเจ้าแผ่นดินคงจะได้เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

เมื่อพวกเรากราบถวายบังคมลา มา พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงประทาน
พระหัตถ์ให้สัมพัทธ์ทั้งหมด และเมื่อท่านเจ้าเมืองทูลลา ก็ทรงแสดงความหวัง
พระหฤทัยว่า เซอร์ แฮรี จะสามารถมาเผ่าถึงในกรุงเทพฯ ๖ สัปดาห์หนึ่ง และ
มีรับสั่งถามว่า ถ้าพระองค์จะเสด็จเมืองสิงคโปร์ ท่านเจ้าเมืองจะมีความ
ยินดีต้อนรับเสด็จฤไม่ ท่านเจ้าเมืองกราบทูลสนองว่า ไม่มีสิ่งไรจะทำให้
มีความปลื้มใจยิ่งกว่าที่จะได้รับพระราชทานเกียรติยศในที่พระบาทสมเด็จพระ-
เจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมเยือนเมืองสิงคโปร์

ครั้นพวกเราออกจากวัง (พลับพลา) มา พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จ
ลงเรือพระที่นั่งกลับกรุงเทพฯพระมหานคร ขณะเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จห่าง
ออกจากฝั่งทะเลแล้ว บรรดาข้าราชการสยาม คณะกงสุลและชาวยุโรปอื่น ๆ
ต่าง ก็ลง เรือไฟต่าง ๆ ที่จัดให้ไว้ ใช้ตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
มายังพระนครกรุงเทพฯ ๖ เรือสเตลไลท์ และเรือกราสหอปเปอร์ ก็ออกไป
เมืองชองกง เรือเฟรลอง ไปเมืองเซ่งอัน เรือสารถิ ใช้เป็นเรือสำหรับ
บรรทุกพวกนักดาราศาสตร์และเครื่องมือวิทยาศาสตร์ เรือไปโท มีท่านเจ้า
เมืองกับพวกก็ออกจากอ่าวไป ในเวลาก่อนมืดหน่อยหนึ่ง และฝั่งทะเลซึ่ง
ในเวลาก่อนหน้านั้น ๒-๓ นาฬิกาเต็มไปด้วยฝูงชน ก็คึกคักสู่สภาพแห่งความ
เปลี่ยวเปล่าตามเคยในเร็วพลัน

ถ้าจะจบบรรยายเรื่องนี้เสีย โดยมีได้ชมถึงการที่พระเจ้าแผ่นดิน
สยามและข้าราชการของพระองค์ได้ละชนบทรรมนิยมเก่า อันเป็นเครื่อง
ถ่วงความเจริญ เพื่อพระราชทานเกียรติยศแก่ท่านเจ้าเมืองในครั้งนั้นด้วยนี้
หาควรไม่ (อังกฤษ) ผู้ที่คุ้นเคยกับไทย และชนบทรรมนิยมของไทย ได้

สังเกตเห็นว่า ที่ในราชสำนักจะได้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างหมดจด เช่นทรง
 รับแขกเมืองครั้งนี้ แต่ก่อนนามิได้เคยปรากฏ เป็นต้นว่าเปิดพระราชมนเทียร
 พระราชทานโอกาสให้แขกเมืองเข้าไปได้ไม่ห้ามหวง และโปรดให้พบปะกับ
 ฝ่ายในให้ออกมารับแขกเมืองโดยเปิดเผย ส่วนเจ้านายในราชสกุลที่ทรง
 พระเยาว์ก็ทรงยอมให้สมาคม กับแขกเมือง ชาวอังกฤษได้อย่างกิริยาเป็นจันท-
 มิตรสนิทสนม เรื่องราวของคณะทูตต่าง ๆ และจดหมายเหตุของผู้ที่ได้เข้า
 มาเยี่ยมเยือนกรุงสยามแต่ก่อน มีแต่บันทึกเรื่องราวซึ่งที่ถูกขัดขวางไม่ยอม
 ให้กระทำความคุ้นเคยพูดจากับราชสำนัก และมีการหวงห้ามตามขนบธรรมเนียม
 และพิธีของชาวสยามมากมาย นายครอฟอร์ด กิติ ราชยาปรุก และ
 เซอร์ ยอนเบาริง กิติ ก็ได้กล่าวความเหล่านี้ไว้ และท่านเหล่านั้นได้เล่า
 เรื่องราวอย่างยืดยาวว่า ธรรมเนียมการกีดกันต่าง ๆ เช่นนั้นมีอยู่ทั่วไป จน
 กระทำความขัดข้องแก่พวกในคณะของท่านมากมาย แม้แต่เรื่องเหน็บกระบี
 เข้าเฝ้าก็ต้องถูกห้ามปราม แต่ในคราวนี้ไม่มีการแสดงให้แขกเมืองรู้สึกอย่าง
 เช่นนั้นเลย พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางของพระองค์กลับสมาคมกับแขก
 เมืองอย่างยอมให้อิสระเท่ากับเป็นผู้เสมอกัน และดูเหมือนจะมุ่งให้คล้อยตาม
 ธรรมเนียมของแขกที่มาหา การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในชนชาติที่ไม่เคยยอม
 เปลี่ยนแปลงดังนี้ ดูเป็นเครื่องหมายว่าความไม่ยอมเขยื้อนออกจากที่ของ
 พลเมืองนั้น ยังอาจมีทางจะได้รับความคล้อยไปตามชาติที่มีความเจริญ
 เพราะความคุ้นเคยกับประเทศที่มีความเจริญต่อไปในวันหน้า

ชาวสยามโดยปรกติเป็นคนมีอัธยาศัยสงบเสงี่ยมและน่าคบหา ทั้ง
 เฉลียวฉลาดและว่องไว แต่ดูชอบสนุกมากกว่าทำงาน ไม่เป็นผู้ชอบ
 ความวิวาทฤจะเห็นชอบในการเปลี่ยนแปลง และกล่าวกันว่า นิสัยใจคอของ
 ชาวสยามเกลียดชังความไม่สุจริต ชาวสยามมีรูปพรรณสัณฐานดีเยี่ยม พวก

ผู้หญิงโดยมากดูเหมือนหาที่สูงกว่า ๕ ฟิตขึ้นไปก็โดยยาก เครื่องนุ่งห่ม
 ผู้ชายใช้เสื้อกระบอกหลวม ๆ (ที่จริงนิยมเสื้อที่คับ) มีแขนและตัวยาว
 ลงมาถึงเอว และขัดตุ่มจนถึงคอ (ไม่เปิดเบาะคอเสื้อ) กับมีนุ่งเป็นผ้าทอ
 ของพื้นเมือง ยาวประมาณ ๓ หลา และกว้าง ๑ หลา พันรอบเอวแล้ว
 ม้วนเอามาไว้ในหว่างขา (โจงกระเบน) ได้ เพื่อให้รูปอย่างกางเกง (นิกเกอร์
 บอกเกอร์) น่องและเท้าปล่อยไว้ให้เปลือย (ไม่สวมถุงน่องรองเท้า)
 แต่ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถ้าจะออก นอกบ้าน มักใช้สวมรองเท้า ฤทรงเท้า ตะ
 พวกผู้หญิงแต่งตัวคล้ายพวกผู้ชายมาก ถ้าไม่ใช่เสื้อกระบอกก็ถนัดใช้ผ้าห่ม
 คลุมพาดบ่า (สไบเฉียง) เป็นเครื่องคลุมร่างกายได้บางส่วนเท่านั้น ทั้ง
 ผู้หญิงผู้ชายใช้โกนศีรษะเหลือไว้แต่เบ้องบนเป็นกระเปาะ (ผมมหาดไทย
 ผมหัก) ประมาณยาวขนาดเท่ากันกับแปรงขัดผ้าธรรมดา ซึ่งดูก็แปลกอยู่
 เขากล่าวกันว่า ผู้ชายและผู้หญิงไว้ผมผัดกัน แต่ฝ่ายเราสังเกตไม่ออก
 เว้นแต่จะเป็นด้วยผู้ชายประจักษ์ในเรื่องโกนมากกว่า เด็กเล็ก ๆ เอาผมไว้
 จนอายุได้ ๑๐ ฤ ๑๑ ขวบ ก็โกนเสีย ในการโกนผมมีพิธีใหญ่โต และ
 ถ้าเป็นเจ้าก็มีการสมโภชอย่างเอิกเกริก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงชี้ให้
 เซอร์ แฮร์รี่ ออด ดูเจ้าชายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระองค์มีรับสั่งจะได้โกน (โสกันต์)
 ในบิหน้า (๑) และทรงเชิญให้ หิส เอกษเลนตี มากกรุงเทพฯ เพื่อดูพระ
 ราชพิธี ซึ่งทรงรับรองแก่ หิส เอกษเลนตี ว่าจะป็นงานใหญ่น่าดูมาก

ประเพณีแปลกของกรุงสยามมีอย่างหนึ่ง คือ มีพระเจ้าแผ่นดินสอง
 พระองค์พร้อมกัน แต่ในเวลาไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เพราะพระองค์หลัง
 เสด็จสวรรคตเสียเมื่อปี (ค.ศ.) ๑๘๖๖ เหตุแลพงศาวดารของการที่มี

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นั้นดูเหมือนไม่มีใครเข้าใจกันโดยมาก จึงเห็นควรจะนำพระบรมราชาธิบาย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเมื่อ เซอร์ แฮรี ออก กราบทูลถามนั้นมากล่าวไว้ด้วย ความว่า พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เป็นผู้ซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันว่ามีความมีสิทธิในราชสมบัติถัดจากพระเจ้าแผ่นดินที่ได้พร้อมกันถวายราชสมบัติ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ อยู่ในขณะนั้น ข้าราชการก็มักถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ และตั้งเจ้านายองค์ที่มีสิทธิที่สุดขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒

ถ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เสด็จทิวงคต พระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะทรงตั้งผู้ใดเป็นแทนได้ แต่ไม่มีใครจะเป็นธรรมเนียมที่จะต้องทำเช่นนั้น มักปล่อยให้ตำแหน่งให้ว่างอยู่จนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ เสด็จสวรรคต อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นั้น ดูเหมือนแล้วแต่พระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะพระราชทานอย่างไร แต่เดิมมาดูเหมือนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ มีอำนาจมากกว่าในชั้นหลังที่ล่วงมานี้ ความประสงค์ที่ตั้งแบบธรรมเนียมมีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นี้ แท้จริงคือจะป้องกันความแตกร้างในเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต เพราะการรับราชสมบัติต้องเป็นทางทายาทในพระราชวงศ์ และการเลือกผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็อาศัยความพร้อมเพรียงของขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงเห็นได้ชัดว่าเมื่อเลือกพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ถ้าตั้งรัชทายาทได้ด้วย ก็จะมีใครมีช่องทางน้อยที่จะเกิดการวิวาท อันจะเป็นภัยต่อสันติสุขของบ้านเมืองของประเทศ

กระแสรับส่งรัชกาลที่ ๔

เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๐

ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุกาฬ

หม่อมอนุวัตรรพวงศ์ สิงหนัท ในพระองค์เจ้าปรีดา

ให้หอพระสมุด ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓

มีพระบรมราชโองการมานพระบัญชาสุริยสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้จดหมายเหตุ
ที่บังเกิดมี เมื่อเวลาสุริยุปราคาเป็นในวัน ๓ ๖ ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิ์ศักราช
ไว้ให้ท่านทั้งปวงทราบดังนี้ :-

ที่ค่ายหลวงหัวก้าว เป็นที่ทรงพระราชดำริว่าจะเป็นที่ควร จะเห็น
เป็นกลางคราสสุริยุปราคาสั้นดวง แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ไป
ตั้งแต่งไว้เป็นที่ประทับนั้น มีกำหนด ลองดิษฐาน ๙๙ องศา ๔๐ ลิปดา ๒๐ พิลิป
คิดมาแต่ที่ครุครินวิซ เป็นทิศตะวันตกกรุงเทพฯ ฯ ไปเพียง ๔๙ ลิปดา กับ
๔๐ พิลิป เวลาผิดกันกับกรุงเทพฯ ฯ ๓ นาที กับ ๑๖ วินาที เศษเล็กน้อย
มีลาดิตุดุขิปทวิ เหนือ ๑๑ องศา ๔๑ ลิปดา ๔๐ พิลิป เป็นข้างใต้กรุงเทพฯ ฯ
ลงไป ๒ องศา ๓ ลิปดา ๒๙ พิลิป

ที่ค่ายหลวงหัวก้าว ทรงพยากรณ์ว่าจะจับทิศพายัพเวลา ๑๐ นาฬิกา
กับ ๖ นาที แต่เที่ยงคืน แต่เกิดเมฆฝนดำมืดปิดเสียหมดไม่เห็นเลยเมื่อ
แรกจับ อยู่มาจนเวลา ๑๐ นาฬิกา กับ ๔๖ นาที เมฆจึงจางออกไป เห็น
ดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้วสักส่วนหนึ่ง ยังเหลือสักสองส่วน
ดวงพระอาทิตย์ เมื่อนั้นจึงได้ประโคมสรรงมฺรธาภิเษก ในระหว่างนั้น เมฆ

ขาดำปัดดวงพระอาทิตย์ เห็นบ้างในระหว่าง ๆ ไม่เห็นบ้าง คราสคือที่แห่ง
 ไม่หันไปทิศไหน เดินตรงไปที่เดียว เมื่อเวลาทรงพระมูรธาภิเศกแล้ว
 นาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกา กับ ๕ นาทีแต่เที่ยงคืน จึงได้ทรงประเคนสำหรับ
 พระสงฆ์ รับสั่งว่ายังอีกกึ่งนาฬิกาจึงจะสิ้นดวงให้รับฉันเถิด คราสก็ตรง
 เข้าไปแต่ทิศพายัพ เหลือข้างทิศอาคเนย์ เมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกา กับ ๒๕
 นาที แดดไม่ร้อน แสงร้อนอ่อนมาก คนร่ำกันว่าเหมือนเดือนหงาย
 ครั้นถึง ๓๐ นาที ดวงพระอาทิตย์เหลือน้อย ถ้าจะคิดดวงพระอาทิตย์ แบ่ง
 สัก ๑๒ ส่วน จะเหลืออยู่ไม่ถึงส่วน ๑ เมื่อนั้นท้องฟ้าตรงดวงพระอาทิตย์
 ไปจนข้างตะวันตก เป็นต้นลม สว่างไม่มีเมฆเลยทีเดียว คนร่ำว่าหมด
 แล้ว เห็นดาวแล้วอ้ออิงมาก แต่ที่จริงยังไม่หมด ไปหมดต่อ ๑๑ นาฬิกา
 ๓๖ นาที ๒๒ วินาที

เมื่อดวงพระอาทิตย์เหลือน้อย ดูในกล้องก็เห็นเป็นเส้นขอบโอบวง
 มีค้อยู่ เพราะดูด้วยกล้องที่กำบังด้วยกระจกลึ แต่ดูด้วยตาเปล่าวงขอบนั้น
 รัศมีกลมเข้ามาดูเหมือนดวงดาว แต่รัศมีเล็กเข้าไปทุกที่เหมือนตัวหิ่งห้อยแล้ว
 จึงหายไป มีแต่สีขาวหลัวคล้ายเมฆขาวล้อมรอบวงดำอยู่ ครั้นดวงพระ
 อาทิตย์ลับหายไป นาฬิกาคนถือดูก็ไม่เห็น มีดเหมือนกลางคืน ครั้นไป
 ประมาณนาที ๑ ฤกษ์ไรไม่แน่เพราะไม่เห็นนาฬิกา ในกล้องแลเห็นเป็น
 กิ่งงอน ๆ ช้อนไปข้างทิศตะวันออกของดวงดำที่ทับพระอาทิตย์อยู่ จมอยู่
 ในแสงขาวหลัว ๆ รอบดวงดำนั้น เมื่อส่องด้วยกล้องใหญ่ คล้าย ๆ กิ่ง
 สั้นหมกฏากรัง เขากวางปลายบ้าน ๆ ไม่แหลม แต่ดูเห็นว่าเป็นของมี
 ตัวแท้ จะเป็นรัศมีบันดาลนั้นหาไม่ได้ ของก็ไม่ควรจะเห็น เพราะแสงขาว
 ชักให้เห็นออกมา เหมือนกะเปาะที่วางไว้ในถ้วยใหญ่ คนที่อยู่ข้างหนึ่ง
 ขอบถ้วยยังไม่เห็นแล้ว ครั้นนำเทลงในถ้วยถึงกะเปาะไม่ลอยขึ้นไม่กระเทือน

ไป คนไม่ชะเง้อขึ้นก็เห็นได้ด้วยกำลังเงาหน้าซ้ก ครั้นลวงไปอีกสัก ๓ นาที
 จนวนดวงพระอาทิตย์จะผุดออกข้างทิศพายัพ ก็เห็นเป็นเงาเช่นนั้นเคียงติดกัน
 เป็นคู่ออกข้างทิศพายัพอีก ของเดิมก็ไม่หายไป ครั้นลวงมาสัก ๕ นาทีเศษ
 เห็นเป็นพื้นเลื่อยที่วางด้าน้อย ๆ ข้างทิศประจิมก่อนหรีดในดวงดำเนิน ครั้น
 แล้วพระอาทิตย์ผุดออกมา มีรัศมีเป็นแสงสว่างเห็นนาฬิกาได้ ขณะนั้น
 นาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกา กับ ๔๓ นาที ๗ วินาที ถูกต้องกับที่ทรงพยากรณ์ไว้
 ไม่คลาดเลย พื้นนั้นไปไม่ได้ทรงกำหนด เพราะแสงพระอาทิตย์กล้ำหนักขึ้น
 ทุกที ได้ทอดพระเนตรต่อเมื่อจวนจะหลุดคราส ก็คงอยู่ที่ศอกาศเนย์ จนหลุด
 บ่ายโมง ๑ กับ ๙ นาที เกินที่ทรงพยากรณ์ไปนาที ๑

การครั้งนี้ได้ทรงปฏิญญาการฉลองการบูชาแก่เทวดารักษาพระราชวัง
 และพระนคร และเทวดาเจ้าป่า ขอให้ท้องฟ้าสว่างในระหว่างบาทนาฬิกาเดียว
 เทวดาอารักษ์ทั้งในกรุง ฯ นอกกรุง ฯ ดูเหมือนช่วยทำให้สำเร็จดังพระราช-
 ประสงค์ ควรขอบใจเทวดาที่ฟังพระราชปฏิญญา ทำให้สมพระราชประสงค์
 เป็นอัสจรรย์ เทวดาได้เครื่องสังเวทกลางคราวเล็กน้อยดอก ยังรับอาสาทำ
 ให้สำเร็จพระราชประสงค์ได้ เห็นด้วยในพระราชดำริ ก็ท่านผู้เป็นพระราช-
 วงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน ได้รับพระราชทาน
 เบี้ยหวัดตามยศถาบรรดาศักดิ์ และพระราชอาคณະ ฐานานุกรม เปรี๊ยะญเล่า
 ก็ได้รับนิตยภัตมากกว่าเทพยดานั้นอีก แต่ไม่มีใครคิดฉลองพระเดชพระคุณ
 เอาใจใส่ให้ละเอียด กำหนดให้แน่ ให้สมพระราชประสงค์บ้างเลย

ที่กรุงเทพฯ ฯ ทรงคำนวณกะการแล้วเป็นแน่ ว่าเห็นจะจับทิศพายัพ
 เวลา ๑๐ นาฬิกา กับ ๓ นาทีเศษ แล้วคราสจะค่อยเร็วไปทิศประจิม ทิศหรีด
 จนทิศทักษิณ จะจับมากที่สุด แหว่งข้างทิศทักษิณ เหลือข้างทิศอุดร น้อย
 เป็นที่สุด ดวงพระอาทิตย์แบ่ง ๑๒ ส่วน จะจับเสียสัก ๑๑ ส่วนเศษ

จะเหลืออยู่สักส่วนหย่อน ๆ เมื่อเวลาตี ๑๑ นาฬิกา กับ ๔๔ นาที เป็นที่สุด แล้วคราสจะเร็วแต่ทักษิณไปอากาศเนี่ย คายออกหลุดทีศอากาศเนี่ย เวลาบ่าย ๑ โมง กับ ๑๒ นาที การนี้เป็นแต่การทรงค่านวมไม่ได้เห็น แต่ที่จะเป็นก็คงจะไม่คลาดกำหนดนี้แน่ แต่ผู้อนุรักษ์พระนคร รักษาพระราชวัง ใจสกรปรกหม่นหม่นก็ไม่ละการใจไพร่ ถึงพูดด้วยก็ไม่พอใจฟัง ไม่เอาใจใส่ พอใจพูดตั้งแต่เวลาจับว่าจับโมงนั้นบาทนั้น ถูของโหรนายนั้นนายโน้นเท่านั้น แล้วก็มัวแต่จะเอาเงินแจกๆจะเอกเขนก ทำยศคนผู้ใหญ่ได้สูงไม่เอาใจใส่ การละเอียด งามใครก็ได้ความ

อนึ่ง เมื่อแรกจับนั้น ถึงพอใจพูดกันว่าจับบาทนั้นโมงนั้นก็พูดโง่ ๆ เซอะ ๆ ด้วยเหตุสองประการ ประการหนึ่ง คือ นาฬิกาไม่ได้ตรวจตรา ตั้งวัดด้วยเครื่องมือ แล้วคำนวณสอบสวนให้ถูกต้องกับเวลาพระอาทิตย์ เป็นแต่เห็นว่าสว่างแล้วก็ย่ำรุ่ง นับถือว่าเป็นต้นวัน ไม่ได้เทียบชั้นคำนวณก่อน เวลาจับนั้นไม่ชอบกลเลย เป็นแต่ไว้ให้หัวพันและไพร่หลวงชาวนาฬิกา สมมุติว่าเป็นผู้รู้แต่ชื่อ เป็นแต่ที่นับถือของพระสงฆ์แก่ ๆ ชาววัดมักพูดกัน พันงานนาฬิกาหลวงนั้น เขาชื่อพันทิวาทิตย์ พันพินิตจันทรธา เขาดูเวลา พระอาทิตย์พระจันทร์ทั้งกลางวันกลางคืน เขาผลัดกันตั้งอยู่ไม่หลับ นับเม็ดในขันนาฬิกาว่ากี่บาทต่อกี่บาทไม่คลาดเลย ใครจะรู้เขาได้ นาฬิกาในพระราชวังแน่นกว่าที่ไหน ๆ หมด พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ มักพูดกันอย่างนี้ ถึงพวกโหรแต่ละนาย ๆ บวชแก้ววัดมาหลาย ๆ ปี ใจหยาบกายโลล้เงินเขย อย่างนี้เหมือนกับชาววัดสำหรับจะมานั่งรับนั่งออก ชมยศคนที่อยากอวดยศ ทำบั้นปึงซิงโส ไว้ตัวเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่าเปล่า ๆ ไม่เอาใจใส่ในการเป็นวิสัย ของความรู้วิทยา เป็นการละเอียดการประหลาด ควรเป็นที่สังเกตจดหมาย เหตุไว้เป็นตัวอย่างสืบไปภายหน้า ก็เพราะนาฬิกาตั้งไม่แน่นอนว่ามานั้น

อย่างหนึ่ง เป็นที่ให้เกิดจากจริงอีกอย่างหนึ่ง เพราะดูดวงพระอาทิตย์ด้วยการ
 ดูหยาบคายนัก คือตั้งขันน้ำลงดูบ้าง เอากระจกฉายดูบ้าง บ้องหน้าดูบ้าง
 เอากระจกเงา ฤๅแว่นตา ลนควัน ได้ควันเทียบดูบ้าง เครื่องมือหยาบคาย
 สกปรกอย่างนี้ แรกจับแต่น้อยก็ไม่เห็น ได้มีพระบรมราชโองการทรงดำรัส
 ยืนยันว่าแต่ครั้งหลัง ๆ มามีผู้ดูสุริยุปราคาด้วยแว่นสำหรับวัดแดด มีกระจก
 เชี่ยวกระจกแดงต่าง ๆ กัน กล้องส่องมีกระจกเชี่ยวกระจกแดงเหลืองต่าง ๆ
 บ้างตาบ้าง เห็นว่าจับแล้วบอกแก่ใคร ๆ ก็เอามือบ้องหน้าดู เกียงว่ายังไม่จับ
 ซ้ำอยู่หลาย ๆ นาที จึงยอมให้ประโคมว่าจับ ตั้งแต่ขึ้นไปการหยาบ ๆ ไพร่ ๆ
 สกปรกอย่างใจชาววัด คนมาแต่วัดเช่นนี้ ให้พวกโหรคิดเงื้องดเสีย จงเอา
 ใจใส่การให้ละเอียดตามพนักงานของตัว อย่ารับเบียดหัวตเสียเปล่า ให้ลอก
 เอาจดหมายเหตุนี้ไว้สำหรับกรมสำหรับตัวสืบต่อไปทุกนายทุกคน

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ

ท้าวสมศักดิ์ (เนย)

ท้าวโสภานิเวศ (ลิม)

ท้าวอินทรสุริยา

ท้าวทรงกันดาล (ศรี)

ท้าวพิพัฒน์โกษา

ท้าวศรีสัตยานุรักษ์

ท้าวรักษามณฑลเชียร

เจ้าพระยายมราช (แก้ว)

พระยาสิทธิราชเดโชไชย (พิณ)

พระยาราชสุภาวดี (ปาน)

พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย)

พระยาพิไชยสงคราม

พระยาราชสัมภารากร

พระยาพระกฤษณรักษ์

พระยาราชวงษ์สรศักดิ์

พระยาประจักษ์วรวิไล

พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ

พระยาจำแสนบดี (ชลิม)

พระยาเวียงใน

พระยาไพบูลย์สมบัติ (เอี่ยม)

พระยาภักดีสงคราม

พระยาเทพมณเฑียร

พระวิชิตมนตรี

พระมหาบุรุษ

พระกัลยาภักดี

จมนมหาดเล็ก

พระพิไชยสรเดช

พระชนะรณชิต

พระศรียศประเทศมนตรี

พระพิเดชสงคราม

พระพิพากษานานาประเทศ

พระศรีเสนา

หลวงพิพิธมณเฑียร

หลวงนังคัลกิจบรรหาร

หลวงประชาฤทธิไชย

หลวงวิสูตรสมบัติ

ขุนอักษรสมบัติ เสมียนตรา

ขุนธนศักดิ์

สมิงสิทธิราชา

ขุนรอดอักษร เสมียนตรา

นายหส์บำเรอ (ชา)

รายนามข้างบนนี้ ในต้นฉบับที่ได้มา หาปรากฏว่าเกี่ยวข้องกับเรื่อง
ที่ประกาศอย่างไรไม่ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นผู้ที่ได้มาตัดเอาจดหมายเหตุ
ไปตามกระแสรับสั่ง ผู้เป็นต้นรับสั่งจึงจดนามลงไว้.

จดหมายเหตุ

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจวร

บานแพนงเดิม

วันพฤหัสบดี เดือนสาม แรมสิบสองค่ำ จุลศักราช พันสองร้อย
สามสิบสาม ปีมะแม ตรีกษ ข้ำพระพุทเจ้า พระยาราชนครินทร์ศรีสังเทพ
นารายณ์ สมุหเทศาภิบาล ศรีสุเรนทราเมศวร พระสรวิสวัสดิกลาง ได้เรียบ
เรียงเรื่องราวในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวตั้งแต่วันทรงพระประชวร จนถึงวันสวรรคต กาลก็ล่วงนานมาถึงสี่ปี
แล้ว แต่ก่อนก็ได้ตั้งใจว่า จะเรียงไว้เป็นจดหมายเหตุ แล้วจะให้เจ้าคุณ
สาสนโสภณแต่งเป็นคำเทศน์ ไว้สำหรับเมื่อทำบุญฉลองพระเดชพระคุณใน
เพ็ญเดือนสิบเอ็ด ก็ยังหาได้เรียบเรียงขึ้นไว้ไม่ บัดนี้กาลก็ล่วงมานาน ที่ได้
เห็นและจำไว้ได้เกือบจะพันเพื่อน จะแต่งไปก็จะขาดๆ เหลือๆ พลังพลาดบ้าง
ครั้นจะไปอาศัยจดหมายเหตุในกรมพระอาลักษณ์ ก็จะได้แต่ความข้างหน้า
ความข้างใน ไม่มีผู้ใดจะจำได้ ด้วยไม่ได้ยิน ไม่ได้เห็น ผู้ที่ได้ยินได้เห็นจำได้
มีน้อยตัว ด้วยความพิเศษเป็นอัศจรรย์ที่พระองค์รักษาพระสติดับทุกขเวทนา
ในพระสรวิร่างกาย มิได้ปล่อยให้กระสับกระส่ายกระวนกระวายไป ตั้งแต่
ทรงพระประชวรจนสวรรคต พระองค์ทรงปรารถนาไว้ประการใด ก็ได้ตั้ง
พระราชประสงค์ทุกประการ ความอันนั้นจะไม่เรียบเรียงลงไว้ก็จะสูญไป
ชนภายนอกและคำทูลละออง ๆ ที่สวามิภักดิ์ก็จะไม่ได้ยินได้รู้ อนึ่งแต่ก่อน
พระองค์ก็ได้ทรงเที่ยวเสาะแสวงหาทางศาสนาที่เป็นสัมมาปฏิบัติ พระองค์
ก็ได้เลือกจัดคัมภีร์คัดลอกเรียนศึกษาทุก ๆ ศาสนา มี ยะโฮวา และเยซู
มะหะหมัด เป็นต้น พระองค์ก็ได้ทรงเลือกสรรหาศาสนาไหนจะดี จะเป็นที
ดับทุกข์ได้ในภพนี้และภพหน้า พระองค์ได้ทรงศึกษาเสาะแสวงหาในพวก

บาทหลวง และฝรั่งอังกฤษ ก็ไม่ได้มีวิเศษเลยทุกศาสนา พบแต่เรื่อง
 ศาสนาที่ บังคับเกณฑ์กันให้เชื่อให้นับถือ ไม่ได้มีวิเศษสิ่งใดในศาสนา
 นั้น ๆ ได้แต่วิชาและภาษาต่าง ๆ มาไว้เป็นเครื่องประดับคติโลกเท่านั้น
 คติธรรมที่จะเป็นเครื่องดับทุกข์เวทนาในเวลาใกล้จะตาย ในศาสนาอื่นมิได้
 พบปะเลย พระองค์จึงได้ทรงยกย่องว่าศาสนาพระสมณโคตมวิเศษประเสริฐ
 กว่าศาสนาที่มีในโลกนี้ พระองค์จึงทรงพระอุตสาหะพากเพียรฝึกหัดขำนิ
 ขำนาฏในการพระพุทธศาสนาได้แล้ว จึงได้ยกย่องขึ้นเป็นพวกธรรมยุติก-
 นิกายพวกหนึ่ง ลัทธิทางศาสนาของพระองค์ก็ได้แผ่ขำนกว้างขวางออกไป
 เป็นอันมาก ชนทั้งหลายที่ได้ยินได้ฟังก็ยินดีนับถือฝึกหัดตามเสด็จเป็นอันมาก
 เมื่อพระองค์เสด็จกลับเข้ามาว่าราชการแผ่นดิน ก็เพื่อจะให้การศาสนามี
 กำลังขึ้น คนทั้งหลายที่ไม่รู้การในพระอริยาศัย ก็จะมีสำคัญใจว่าพระองค์จะ
 มีเบื้อหน่ายในการศาสนาเสียแล้วหรือ จึงได้ละทิ้งลัทธิอันนี้เสีย แต่ที่จริง
 นั้นพระองค์มิได้มีความเบื้อหน่ายเลย ตั้งแต่ได้เสวยสิริราชสมบัติมา ได้ทรง
 บำเพ็ญทานการพระราชกุศลก็ใหญ่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น เหตุไรเล่า เพราะเป็นของ
 ที่พระองค์ได้ทรงประพฤติปฏิบัติมาช้านานแล้ว เป็นหนทางที่วิเศษ เมื่อ
 พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ก็ได้สั่งสอนชนทั้งหลายให้รู้ทาง
 หัดใจไว้เมื่อเข้าช่องแคบ คือเวลาจะใกล้ตาย หรือทุกข์ภัยสิ่งใดมีมา สิ้น
 บัญญาเข้าแล้วก็จะได้อาไว้สำหรับเป็นเครื่องดับทุกข์ คือ อนิจจัง ทุกขัง
 อนัตตา ความที่พระองค์ได้ทรงเผื่อแผ่ไว้แก่สมณพราหมณาจารย์ ข้าราชการ
 ใหญ่น้อย และอาณาประชาราษฎร์ด้วยทางคติโลกก็มี ทางคติธรรมก็มี
 ด้วยสวรรคสมบัติก็มี โลกียสมบัติก็มี ที่สุดจนแผ่เมตตาจิตทั่วถึงกันไป
 ไม่ว่าไพร่ กระจุกุมพี ผู้ดีเยี่ยมใจ สุดแต่ความปรารถนาของ คนทั้งหลาย
 ปรารถนาดีก็พระราชทานดีให้ ปรารถนาชั่วก็พระราชทานชั่วให้ จนชุกเลี้ยง

ข้าราชการก็หาได้ทรงคิดว่าเป็นข้ากับเจ้า เป็นเขาเป็นเรา เลียงข้าราชการ
 เหมือนอย่างบิดาเลี้ยงบุตร ผู้ใดทำผิดก็ลงโทษตามผิด ผู้ใดทำชอบก็โปรด
 พระราชทานตามชอบ ได้ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาวแก่คนทั้งหลายทุกประการ
 ชนทั้งหลายจึงได้นิยมยินดีนับถือรักใคร่ในพระองค์เป็นอันมาก ก็บัดนี้พระ-
 องค์สวรรคตล่วงลับไปแล้ว ชนทั้งหลายมีความนับถือ บรรดาจะใคร่
 สดับรับฟังอิทธิปาฏิหาริย์ของพระองค์ ตั้งแต่ทรงพระประสูติจนสวรรคต
 อยากจะใคร่ได้ยินได้ฟัง ครั้นจะไม่เรียบเรียงเรื่องราวลงไว้ ความดีพิเศษ
 ของพระองค์ก็จะเสื่อมสูญไป ครั้นจะเรียบเรียงลงไว้เล่า ก็เลือกจะมีความ
 ผิดด้วยเกี่ยวในการแผ่นดิน จะทำอันใดดี จะเรียบเรียงไปตามพระกระแส
 ที่รับสั่งไว้อย่างไร จะเรียบเรียงตามไปอย่างนั้น ก็เลือกจะเหลือเกินที่
 คำหนักคำเบา และคำสูงคำต่ำ ครั้นจะเรียงไปพอสมควรตามกระบวนการ
 ต้องตัดถ้อยตัดความ ยาวบนสั้นต่อ ขาดถ้อยขาดความอยู่ขณะนี้ ต้องขอรับ
 พระราชทานโทษ ได้โปรดพระราชทานอภัยให้แก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้จะได้
 เรียบเรียงร้อยกรองความที่จริงตามพระกระแสพระราชดำริอย่างไร ก็จะต้อง
 เรียบเรียงลงไว้ให้แน่นอน ไว้สำหรับเป็นเครื่องประดับปัญญาชนทั้งหลาย
 ต่อไปภายหน้า ว่าพระองค์เป็นผู้สัมมาปฏิบัติ จะได้เป็นที่กระทำสักการบูชา
 ต่อไปภายหน้า

จดหมายเหตู่

เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประหาร

สมเด็จพระปรมณทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประหารตั้งแต่วันที่ วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ จุลศักราช พ้นสองร้อยสามสิบ บีมะโรง สมฤทธิศก ทรงพระประหารเป็นไข้ พระองค์ สบัตร์อันสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเสโทซึ่มซาบ ออกมากกว่าที่เคย ทรงพระประหารไข้แต่ก่อน ๆ เสวยพระโอสถข้างที่ตามเคย พระอาการ ก็หาถอยไม่ ไม่ได้เสด็จออกกว่าราชการ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบ ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาทุ่มเศษ ทรงจับสั้นไปจนถึงเวลาสองยามเศษ ครั้น สร้างจับแล้วรับสั่งให้หาพระเจ้าัน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กับ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประหาร จึงรับสั่งให้ประชุม หมอหลวงที่มีชื่อประกอบพระโอสถถวาย กรมขุนวรจักรธรานุภาพก็รับ พระบรมราชโองการออกมา สั่งให้หลวงทิพจักษ์ประกอบพระโอสถเข้าไป ดงถวาย

ณ วันพุธ เดือนสิบ แรมแปดค่ำ เรือกลไฟเจ้าพระยาเข้ามาถึง กรุงเทพฯ เวลาบ่ายสี่โมงเศษ โปรดเกล้าฯ ให้ขุนศรีสยามกิจเข้ามาแต่ เมืองสิงคโปร์ จะทรงเลื่อนที่ขุนศรีสยามกิจให้เป็นหลวงศรีสยามกิจ วัชร์- กงสุลสยามเมืองสิงคโปร์ โปรดให้เข้าไปรับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์ในที่ ทรงพระประหาร แต่สัญญาบัตรนั้นให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณา- กรรณประทับพระราชลัญจกรแทน ด้วยทรงพระกำลังน้อย ดำรงพระองค์ ไม่ค่อยจะได้ แต่ทรงพระอดสาหะเซ็นพระนามให้เป็นสำคัญ แล้วรับสั่งให้ หลวงศรีสยามกิจวัชร์กงสุล กลับไปเมืองสิงคโปร์ด้วยเรือเจ้าพระยา

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษ
 เป็นวันประชุมถือน้ำ พระบรมราชวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ข้าราชการ
 ที่เป็นผู้ใหญ่ พร้อมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาบนพระที่นั่ง
 อนันตสมาคม แต่ข้าราชการผู้น้อย รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใน
 วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้ามาถวายบังคมพร้อมกันในพระที่นั่ง
 อนันตสมาคม

ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระบรม-
 ราชวงศานุวงศ์ว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรมาดั่งนี้ สมเด็จพระเจ้า
 ลูกยาเธอ กรมขุนพิณิตประชาภักดิ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ก็ประชวรอยู่
 ด้วย ไม่ควรจะประมาทหนึ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงมี
 พระประกาศสั่งให้ล้อมวง ตั้งกองป้องกันพิทักษ์รักษาพระบรมมหาราชวัง
 และที่ตำหนักสวนกุหลาบ มิให้ผู้ใดที่มีควรกับตำแหน่งของตัวเข้าไปเป็น
 อันขาด จึงสั่งให้พระยาศรีราชฤทธิไกรท่ายน้ำ และเจ้ากรมปลัดกรมพระ-
 ตำรวจนอกชายชวา ทหารอย่างยุโรปประจำของล้อมวง และข้าราชการ
 ที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ณ วันอังคาร เดือนสิบ แรมสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ พระอาการ
 มากขึ้น ให้ทรงเชื่อมกระหายน้ำ พระกระยาเสวยก็ถอยลง พระอาการแปร
 ไปทางอุจจาระธาตุ พระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี ปรีक्षाพร้อมกันว่า
 หลวงทิพยจักษ์ภูถวายพระโอสถมาก็หลายวันแล้ว พระอาการหาคลายไม่
 จึงให้ประชุมหมอลวงว่าผู้ใดจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ หมอทั้งปวง
 ก็นิ่งอยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จึงรับเข้าถวาย
 พระโอสถฉลองพระเดชพระคุณ ตั้งพระโอสถถวายหลายเวลา พระอาการ
 ก็ยังไม่ถอย

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นห้าค่ำ เวลาเที่ยงแล้วไป
 พระบังคนตกเป็นพระโลหิตลิ่มเหลวบ้าง พระอาการกำเริบมากขึ้น จึงรับสั่ง
 ให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระประเสริฐศาสตร์ดำรง เข้าไปเฝ้าในที่
 จึงรับสั่งว่า พระโรคมากอยู่แล้ว ถ้าเห็นพระอาการเหลือมือ เหลือกำลัง
 บัญญาแพทย์ ก็ให้กราบบังคมทูลแต่โดยจริง อย่าให้ปิดบังไว้ ก็จะได้ทรง
 ทอดพระพระเสียวารักษาไม่หายแล้ว แล้วรับสั่งแก่พระประเสริฐศาสตร์ดำรง
 ว่าจะรักษาได้หรือไม่ได้ พระประเสริฐศาสตร์ดำรงกราบทูลพระกรุณาว่า
 จะรับฉลองพระเดชพระคุณสักสี่ห้าเวลา จึงโปรดให้พระประเสริฐศาสตร์ดำรง
 เข้าถวายพระโอสถต่อไป ครั้นเวลาค่ำประมาณทุ่มเศษ ไปพระบังคนครั้งไร
 ก็มีพระโลหิตเจืออยู่ทุก ๆ ครั้ง ก็รับสั่งว่าพระโรคครั้งนี้เห็นจะไม่หาย

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ รับสั่งให้หาพระเจ้าน้อง
 ยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้า
 พระยาศรีสุรียงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร
 จึงมีพระราชดำรัสราชานุญาตสรรพกิจการพระนคร มอบให้ปรึกษากัน
 อย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นเจ็ดค่ำ
 พระราชทานพระหัตถเลขานี้ ให้พระองค์เจ้าโสมมาวดีศรีรัตนราชธิดาเชิญ
 เอมายังพระที่นั่งอนันตสมาคม พระราชทานให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
 กรมขุน และท่านเสนาบดีอ่าน ความในพระราชหัตถเลขานี้ว่า พระราชดำริ
 ทรงเห็นว่า ซึ่งจะสืบพระราชสุรียงศ์ต่อไปภายหน้า พระเจ้าน้องยาเธอ
 พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอก็ได้ ให้ปรึกษากันจงพร้อมแล้วแต่จะเห็น
 ท่านผู้ใดที่มีปริชาควรจะรักษาแผ่นดินได้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เวลาบ่ายแล้ว
 มีพระบรมราชโองการ ให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า จึงรับ

สั่งว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้เห็นจะเหลือมือหมอลวงแล้ว ถ้าเพลิงพลาลง
 ท่านผู้มีความสวามิภักดิ์ และข้าหลวงเดิมก็จะเสียใจว่ารักษาพยาบาลไม่เต็ม
 มือ จึงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสอนุญาตให้ว่า ผู้ใดมีหมอมียาก็ให้
 ถวายเถิด ขณะนั้นพระราไชยศวรยาธิบดี เจ้ากรมพระคลังในซ้าย ซึ่ง
 เป็นข้าหลวงเดิม รับฉลองพระเดชพระคุณ ประกอบพระโอสถโพลกับเกลือ
 เจ็ดด้วยเวทมนตร์ถวาย ครั้นเสวยแล้วพระอาการก็เสมอกองอยู่มิได้ลดน้อย
 ถอยลงไป ก็ทอดพระอาลัยในพระสรীর่างกาย แล้วก็ทรงพระอุตสาหะแกล้ง
 ผืนพระทัยเสวยพระกระยาหารต่าง ๆ จะเสวยได้มากน้อยเท่าใด ก็รับสั่ง
 ให้ออกมาบอกกับขุนนาง จะได้ตั้งใจว่าเสวยพระกระยาหารได้ ครั้นเวลาค่ำ
 ทุ่มเศษ จึงรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภขึ้นไปเฝ้าบนพระที่ แล้ว
 รับสั่งว่าตัวเจ้ากับข้าก็ใช่เนื้อไซ แต่ได้เลี้ยงดูมาแต่เล็กก็เหมือนลูก ครั้น
 เจ้ากับข้าจะแยกกันอยู่แยกกันไป ตัวเจ้าแต่ก่อนรักษาตัวไม่ดีให้เป็นที่
 รังเกียจผู้หลักผู้ใหญ่ ต่อไปภายหลังไม่มีข้าแล้ว แต่ทำอย่างนี้จะรักษาตัว
 ไปไม่ได้ ให้กลับใจรักษาตัวเสียใหม่ จะทำการสิ่งใดให้เอาเสียงผู้ใหญ่เป็น
 ที่ตั้งจึงจะดี เจ้าอย่าถือตัวว่ายังมีศรีสุข ข้าจะล่ำเลิกเจ้าเหมือนกับสมเด็จพระ
 พระศรีสุริเยนทรล่ำเลิกข้ากับหาบ่น ว่าลูกแต่ได้ทรัพย์สิ้นเงินทองก็เพราะ
 บิดามารดาไม่ใช่หรือ การต่อไปข้างหน้าไม่มีตัวข้าแล้ว เจ้าอุตส่าห์รักษาตัว
 ให้จงดี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภกราบถวายบังคมแล้วกราบทูลพระกรรณว่า
 ข้าพระพุทธเจ้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแต่อายุ ๑๓ ปี ก็มีได้มี
 ความซื่อใหญ่ให้เคืองใต้ฝ่าละออง ฯ แต่ครั้งนี้มีผู้กล่าวว่าข้าพระพุทธเจ้า
 คบคิดกับเงินต้มผืนเถื่อนขาย ความเรื่องนี่ยังหาได้พิจารณาไม่ ก็เป็นที่
 ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละออง ฯ มาช้านาน การก็เป็นที่สุดลงในครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
 จะขอทำสัตย์สาบานถวาย จำเพาะพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า

ถ้าข้าพระพุทธเจ้าคบคิดกับเจ๊กต้มฝืนเถื่อนขายฝืนเถื่อน เป็นตัวเหี้ยจริง
 ดูกกล่าวแล้ว ให้พฤกษเทวดา อารักษ์เทวดา อากาศเทวดา พระเสื้อเมือง
 พระทรงเมือง และเทวดาที่รักษาพระมหาเศวตฉัตร จงบันดาลสังหาร
 ผลาญชีวิตข้าพระพุทธเจ้าให้ตายในสามวันเจ็ดวัน อย่าให้ได้รับราชการ
 ฉลองพระเดชพระคุณต่อไปอีกเลย จึงรับสั่งตอบว่า ข้ารู้ดอกน่า เจ้าจะตี
 ว่าจะช่วยอย่างไร ข้าเลี้ยงเจ้ามาแต่เล็กแต่น้อย ข้าเห็นเป็นภัยแก่ตัวเจ้า
 ข้าช่วยรักษากันให้เจ้าดอก ที่ข้าสอนเจ้าเมื่อตะกี้ไม่ใช่หรือ แล้วจึงรับสั่งว่า
 เมื่อเจ้าไปเมืองลอนดอน เมื่อกลับเข้ามาได้ทำดาบมาให้ข้าเล่มหนึ่งราคา
 ห้าสิบชั่ง ข้าจะไม่มีตัวอยู่รักษาของเจ้าแล้ว ข้าขอคืนดาบอันนี้ให้แก่เจ้า
 เอาไปรักษาไว้ ถ้าท่านพระองค์ใดมาเป็นเจ้า เจ้าจะได้เอาดาบเล่มนี้ถวาย
 ท่าน ท่านจะได้ชุบเลี้ยงเจ้าต่อไป

ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ
 มีพระบรมราชโองการว่า ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปกราบไหว้ ว่าข้า
 ให้เรียนคุณศรีสุริยวงศ์ ข้าเป็นคนลูกมากกรากดก แล้วลูกก็ยังเล็กเด็กอยู่
 ไหน ๆ คุณศรีสุริยวงศ์ก็ได้อุปถัมภ์บำรุงข้ามา ถ้าข้าไม่มีตัวแล้ว ขอให้
 คุณศรีสุริยวงศ์อุปถัมภ์บำรุงลูกข้าเหมือนอย่างตัวข้า ขออย่าให้มีภัยอันตราย
 เป็นที่กิดขวางด้วยการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็น ข้อใหญ่
 ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ถ้าโทษตัวเหี้ยแล้ว ก็ตามแต่การจะ
 เป็นไป ถ้าไม่ถึงตัวเหี้ยแล้วก็อย่าให้ต้องเป็นไปเลย จงออกไปกราบเรียน
 เดียวนี้ ในเวลานั้นพระองค์เจ้าอนุภรรณเฝ้าอยู่ที่นั่นด้วย ก็ตามมากับ
 พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ๆ ก็กราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ
 ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ได้ฟังพระกระแสแล้ว
 จึงปรึกษากันกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทว่า ที่คิดจัดแจงการไว้แล้วนั้น

จะต้องกราบทูลเสียให้ทรงทราบ ถ้าไม่กราบทูลให้ทรงทราบก็จะวุ่นวาย
 พระทัยไป พระอาการไข้ก็จะกำเริบมากขึ้น จึงมีบัญชาสั่งแก่พระยาบุรุษ-
 รัตนราชพัลลภ ให้นำข้อความขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบได้ฝ่าละออง ฯ
 ว่าได้ปรึกษาพร้อมกัน เห็นว่าครั้งนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการ
 ก็มาก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพิณิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราช-
 โอรสพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรประมาทหนึ่งเพิกเฉยเสีย ท่าน
 เจ้าพระยาศรี สิริยวงศ์ ได้สั่งให้ ล้อมวงตั้ง กองบองกัน รักษาพระ บรมมหาราชวัง
 และที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ได้สั่งให้พระยาฤทธิไกร และพนักงานกรม
 พระตำราวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำของล้อมวง และข้าราชการ
 ที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกหน้าที่ ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
 กราบทูลฉลองชี้แจงถวายให้ทรงทราบได้ฝ่าละออง ฯ พระยาบุรุษรัตนราช-
 พัลลภก็เข้าไปกราบทูลตามพระประศาสน์สั่งทุกประการ พอสิ้นข้อความ
 ได้ทรงทราบ ดูพระกิริยาและพระอาการกะปรี่กะเปร่าแข็งแรงขึ้น จึงรับ
 สั่งว่า แม่หนูโสมจำ ขอน้ำให้พอกินที เสวยน้ำแล้วก็ยังหาได้รับสั่งประ-
 การใดไม่ ทรงนั่งอยู่ ดูพระอาการเหมือนหนึ่งว่าจะทรงตรองประมาณครู่หนึ่ง
 จึงรับสั่งว่าให้ไปกราบเรียนเสียใหม่ ไม่ว่าจะอย่างนั้นดอกน่า มิใช่จะให้ไป
 เรียน ผากฝั่งให้ลูกเต้าได้ราชสมบัติเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้ไปฝากให้ช่วยบำรุง
 รักษาตามธรรมเนียมที่บิดาสงเคราะห์แก่บุตรดอก ด้วยว่าลูกเต้าเล็กก็ยังมีเด็ก
 เล็กอยู่ จะเป็นเจ้าแผ่นดินแผ่นดินทรายอย่างไรได้ ธรรมเนียมเด็กจะแบกจะยก
 ของที่หนักที่ใหญ่เกินกำลัง จะแบกจะยกไปได้แล้วแลหรือ เกลือกจะมีภัย
 ไปภายหลัง ให้ออกไปกราบเรียนเสียใหม่ ในเดี๋ยวนี้ พระยาบุรุษรัตนราช-
 พัลลภก็ออกมากราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ ท่านเจ้าพระยา
 ศรีสิริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ก็ถอนใจใหญ่หนึ่งอยู่ หาได้ว่าขานประการ

โตไม่ พระยาบุรุษ ๆ ก็กลับเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งถามว่ากราบเรียนท่านแล้วหรือ ท่านว่าอะไร พระยาบุรุษ ๆ กราบทูลพระกรุณาว่า ท่านหาได้ว่าประการใดไม่ เป็นแต่ท่านถอนใจใหญ่แล้วนั่งอยู่ จึงรับสั่งถามต่อไปว่าท่านได้จัดแจงการไว้ดังนี้แน่แล้วหรือ พระยาบุรุษ ๆ กราบทูลพระกรุณาว่าท่านได้จัดแจงการไว้ดังกราบทูลพระกรุณาหลายเวลาแล้ว แล้วจึงมีพระบรมราชโองการสั่งให้เจ้าพนักงานเอาพระหีบสำหรับทรงพระราชหัตถเลขา ทำด้วยงากรอบทองคำ มีเครื่องสำหรับเขียนหนังสือ ทำด้วยทองคำพร้อมทุกสิ่งประดับล้วนแล้วไปด้วย เพชร ทับทิม มรกต ราคาสองร้อยชั่งเศษ โปรดเกล้า ๆ พระราชทานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม กับเงินด้วยพันชั่ง

ครั้น ณ วันพุธ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมง มีพระบรมราชโองการให้พระยาบุรุษ ๆ ออกไปเชิญท่านพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เข้าไปเฝ้าพร้อมด้วยพระยาบุรุษ ๆ จึงรับสั่งเรียกท่านพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ให้ขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นเคียงพระองค์ที่ทรงพระประสูริ แล้วจึงรับสั่งถามว่า อาการพ่อใหญ่เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไร พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จึงกราบทูลพระกรุณาว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระอาการคลายขึ้นมากแล้ว จึงรับสั่งว่า พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นคนมีความชอบในราชการแผ่นดินมา ก็ยังหาได้เลื่อนยศถาบรรดาศักดิ์ให้ไม่ ข้าได้สั่งให้เขาเอาดาบไปให้ เจ้าได้ดาบแล้วหรือยัง พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ยังมีได้รับพระราชทาน จึงรับสั่งว่า แม่หนูโสม ไปสั่งให้พนักงานให้เอาดาบไปให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เสียซิ แล้วจึงรับสั่งถามว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดแจงกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบทูลพระกรุณาว่า บิดากระหม่อมฉันเห็นว่าพระอาการทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่

พร้อมกัน เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติต่อไป จะได้ทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละออง ๆ ผู้ใหญ่ผู้น้อยต่อไปภายหน้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ดังนี้ บิดากระหม่อมฉันจึงได้จัดการสั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงที่ตำหนักสวนกุหลาบมาหลายเวลาแล้ว จึงรับสั่งว่าจะไม่ได้ ลูกชายยังเป็นเด็กเล็กอยู่ จะว่าการแผ่นดินแผ่นดินทวายอย่างไรได้ จะทำการไปไม่ตลอดดังนี้

มีคำสอดเข้ามาว่า ทำไมจึงไม่ตีพระทัย รับสั่งว่าไม่ได้เล่า เพราะทรงเห็นว่ายังไม่มันพระทัย กลัวการจะไม่แน่

จึงรับสั่งต่อไปว่า เจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มีสติปัญญาก็มีอยู่เป็นอันมาก ให้เลือกเอาเถิด ลูกชายยังเด็กอยู่ อย่าให้มีภัยแก่ลูกข้าเลย พระยาสุรวงศ์วัชรวัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ขึ้นรับสิริราชสมบัติ กลัวจะมีเหตุไปข้างหน้า ด้วยนานาประเทศได้นิยมนับถือมาช้านาน ประการหนึ่ง เอมเปรอ ฝรั่งเศสก็ผูกไมตรี ถวายพระราชสาส์น และพระแสง องค์ใหญ่ องค์เล็ก เข้ามาผูกพันเป็นชั้น ๆ ไว้แล้ว จะไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าก็จะเป็นปรกติเรียบร้อยได้ อนึ่ง ทุกวันนี้พระนามก็โด่งดังปรากฏอยู่ในประเทศยุโรป เป็นที่นับถือ คิดเห็นด้วยเกล้า ๆ ดังนี้

รับสั่งว่าอย่างนั้นก็ตามใจเจ้าเถิดซิ ข้าจะขอชี้แจงการเก่าแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ๆ ทรงพระประชวรจนจะสิ้นแผ่นดิน ครั้งนั้นปู่ของเจ้าก็ยังมีอยู่ พระนั่งเกล้า ๆ ก็มีได้รับสั่งให้หาปู่ของเจ้า เข้าไปเฝ้าฝากฝังสังเสียดด้วยการแผ่นดิน ท่านก็หาแต่พ่อเจ้าเข้าไปเฝ้าฝากฝังสังเสียดด้วยการแผ่นดิน ครั้นข้าก็เอาแบบเหมือนอย่างกาลครั้งโน้น ข้าก็หาได้สังเสียดกับพ่อเจ้าไม่ ข้าจะขอฝากการแผ่นดินแก่เจ้า เมื่อเจ้าจะขัดขวางอย่างไร

เจ้าจงไปปรึกษากับพ่อเจ้าเอาเองเถิด ไหน ๆ ลูกข้าก็ได้เป็นลูกเขยเจ้าแล้ว
 ข้าขอฝากลูกข้ากับเจ้าด้วย การที่เจ้าคิดนี้ข้าก็มีความยินดีแล้ว แต่ช่วยกัน
 รักษาไว้ให้ดี อย่าให้มีเหตุการณ์ขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่มักเกิดรบรา
 ฆ่าฟันกัน อย่าให้เป็นเช่นอย่างพระเสนหามนตรี ถ้าเกิดขึ้นดังนั้นก็อายุเขา
 พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า กระหม่อมฉันจะไปคิด
 กันกับบิดารับฉลองพระเดชพระคุณ จะมีให้มีเหตุการณ์ให้เคืองได้ฝ่าละออง ฯ
 ขึ้นได้ จึงรับสั่งว่าข้าได้ให้เงินกับพ่อเจ้าไว้พันชั่ง ให้ไปปรึกษาหารือกัน
 ควรจะใช้ในการล้อมวงงกกำบังอย่างไรก็ตามเถิด ให้เจ้ารักลูกข้าที่เป็น
 ลูกเขยเจ้าให้มาก ๆ เรือไฟของเจ้าลำหนึ่งเจ้าว่าจะขาย ข้าจะซื้อเอา
 แต่ไม่ให้เอาเป็นเรือแผ่นดิน ให้เป็นเรือส่วนกลางในลูกข้า เมื่อมีธุระไปทาง
 ไหนจะได้ใช้ทั่ว ๆ กัน ให้ไปเอาเงินที่ยายศรี แล้วรับสั่งว่าแม่หนูใหญ่จำ
 เอาเงินมาให้พระยาสุรวงศ์ค่าเรือไฟ แล้วให้พระยาสุรวงศ์ไปคิดกันกับแม่
 หนูใหญ่เถิด

พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบถวายบังคมออกมาแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ
 แก่เจ้าพนักงานภูษามาลา ให้ไปเชิญหีบพระเครื่องออกมาแล้ว ครั้นรุ่งขึ้น
 วันสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษ รับสั่งให้พระองค์เจ้าโสมวดีกับเจ้าพนักงาน
 ภูษามาลา เชิญหีบพระเครื่องมาจัดพระธำมรงค์กับพระประคำเครื่องแต่
 ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระประคำสายนี้ พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะพระราชทานกรมหมื่นอดุลรัตนราชี บังเอิญให้
 เจ้าพนักงานหยิบผิดไปหาไซ่ง่องนี้แล้วโปรดให้พระองค์เจ้าโสมวดีกับ
 เจ้าพนักงาน เอาพระธำมรงค์พระประคำไปมอบให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้นำพระธำมรงค์ พระประคำไป ถวายสมเด็จพระเจ้าลูก
 ยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ

ครั้นเวลาค่ำสองทุ่มเศษ รับสั่งให้ พระองค์เจ้าโสมวดีเชิญ พระขำมรงค์ เพชรใหญ่ราคาร้อยชั่งมาถวาย ทรงรับพระขำมรงค์แล้วยกพระหัตถ์ประสาธน์ขึ้นเหนือนลาฏ ทรงอธิษฐานบริจาคบูชาพระพุทธบุศยรัตนจักรพรรดิ-พินลมณีนมัย แล้วก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร จดหมายรายสิ่งของพระราชทานเจ้านาย จะได้เอาเก็บรักษาไว้เป็นเครื่องระลึกตามคุณวิชาของท่านนั้น ๆ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมลา กรมขุนบาราบประภักษ์ ได้พระราชทานตลับทองคำลงยา ใส่ทองคำบางตะพานหนักห้าตำลึง สำหรับลงยันต์ด้วยพระดินสอพเพชร กับนาฬิกาใหญ่เที่ยงอย่างดีซุ่มหนึ่ง มีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมง กับพระประทุมทำด้วยศิลาองค์หนึ่ง กรมขุนวรจักรธรานุภาพได้พระราชทานนาฬิกาใหญ่ มีแก้วเหลี่ยมครอบมีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมงพร้อม มีปรอทดูร้อนดูหนาว แต่นาฬิกาตั้งอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีขลุ่ยประโคม โปรดเกล้าฯ ให้ถวายพระแก้วมรกตไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้าลูกยาเธอที่ยังไม่มีวังโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินองค์ละ ๓๐ ชั่งทุกพระองค์ สำหรับจะได้ทำวัง

วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าสองโมง รับสั่งแก่พระยาบวรฯ ว่า วันนี้เป็นวันสำคัญอย่าไปข้างไหนเลยให้คอยดูใจพ่อข้ารู้เวลาตายของข้าแล้ว ถ้าข้าจะเป็นอย่างไรลงก็อย่าได้วุ่นวายบอกหนทางว่าอรหังพุทโธเลย ให้หนึ่งดูแต่ในใจเกิดเป็นธุระของข้าเอง ความสัตย์จริงที่มีพระกระแสนับสั่งดังนี้ เวลานั้นพระยาบวรรัตนราชพัลลภหาได้ลงใจตามเสด็จไม่ เห็นด้วยพระอาการยังปรกติเรียบร้อยอยู่ หาได้เห็นสัญญาณวิปาสสิ่งใดสิ่งหนึ่งในพระองค์ไม่ ครั้นเวลาสามโมงเศษ จึงรับสั่งให้หาพระราชโองษา กรมพระภูษามาลาเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งว่า เมื่อข้าไม่มีตัวแล้วเจ้าจะทำในสรীর่างกายของข้า สิ่งไรไม่เป็นที่ชอบใจอยู่แต่ก่อนขออย่าได้ทำ

เป็นต้นว่า แหวนที่จะใส่ปากผี เอาเชือกผูกแหวนแขวนห้อยไว้ที่ริมปาก
 กลัวผีจะกลืนแหวนเข้าไป อย่างนี้จึงอย่าได้ทำแก่ข้าเลย แต่อย่าให้เสีย
 ธรรมเนียม แหวนที่จะใส่ปากนั้นให้เอาเชือกผูกแหวนแขวนที่เข็มกลัดคอเสื้อ
 เพชรที่ข้าได้ว่าขอไว้นานแล้ว เมื่อจะตายจะเอาลัดไปด้วย ราคาก็ไม่มากนัก
 เพียงห้าสิบซ่งเศษ แล้วจะได้ทำพระฉลองพระองค์ด้วย เข็มขัดที่จะคาดนั้น
 อย่าให้เอาของแผ่นดิน ให้เอาของเดิมของข้าที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทรซื่อ
 กรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้น แหวนที่จะใส่นั้นได้จัดมอบไว้แล้ว ให้ไปถาม
 พ่อกลางคูเถิด สักวาเครื่องต้นเอาสายที่ข้าทำใหม่ อย่าให้เอาสายสำหรับ
 แผ่นดิน ให้เอาของที่ข้าทำใหม่ การอื่น ๆ นอกนั้นก็ให้ไปปรึกษาพ่อกลาง
 คูเถิด แต่อย่าให้เกี่ยวข้องเป็นของแผ่นดิน ของแผ่นดินนั้นเจ้าแผ่นดินใหม่
 ท่านจะได้ใส่เสียบพระนคร เมื่อเอาโกศลงเปลื้องเครื่องให้ คันดูในปาก
 ฟันมีก็ให้เอาไว้ให้หมด จะได้แจกลูกที่ยังไม่ได้ให้พอกัน ถ้าฟันไม่พอกัน
 ให้ถอดเอาเล็บมือ ถ้าเล็บมือไม่พอให้ถอดเอาเล็บตีนแบ่งปันกันไปกว่าจะพอ
 เงิน ก้อนเงิน ของข้าหา สะสมไว้ว่าจะทำลงในโกศขึ้นไว้ อีกสักองค์หนึ่ง ก็ทำหา
 ทันไม่ว่า เงินก้อนนั้นวางอยู่ที่หน้าต่างข้างโน้นหรืออย่างไรไม่รู้ได้เลย ให้กับ
 กรมหลวงเทเวศร์สถานเสื่อปุพระรัตนสถานเสียเถิด ทองก็ได้หาสะสมไว้ว่าจะ
 ทำโกศลงยาขึ้นไว้สักองค์หนึ่ง ทำก็ไม่ทัน ทองนั้นระคนปนกันอยู่กับทอง
 อื่น ๆ ก็ให้เอาไปใช้ในการเบ็ญจา หรือจะเอาไปใช้ในพระฉลองพระองค์
 ก็ตาม แต่พระเบญจานั้นอย่าทำให้ใหญ่โตไปเลย ให้บวการผู้คนช่างเชี่ยวชาญ
 ให้เอาอย่างเบญจาที่ข้าทำให้วังหน้าห้องข้า มีตัวอย่างอยู่แล้ว ถึงจะใช้ โครง
 อันนั้นก็ได้

ครั้นเช้าห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งพระยาบุรุษฯ
 ให้ไปเชิญเสด็จพระเจ้าอนงค์ยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยา

ศรีสุริยวงศ์ ที่พระสมุหกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก
 ให้เข้ามาเฝ้า เมื่อจะเข้ามาให้ คอย เวลา ทุกๆ เวทนา น้อย จึงให้เข้ามา
 พระยาบุรุษ ฯ ก็ไปกราบทูล กราบเรียนตามพระกระแสพระราชโองการ
 ครั้นเวลาเกือบจะใกล้เที่ยง พระวายุถอย พระอาการค่อยคลายสบายขึ้น
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปเฝ้า รับสั่งเรียกพระนามและชื่อเรียงกันไป
 แล้วรับสั่งให้เข้าไปเฝ้าใกล้พระแท่น ให้นั่งมือเข้าไปถวาย เอาพระหัตถ์
 มาทรงจับมือท่านทั้งสามแล้วรับสั่งว่า วันนี้พระจันทร์เต็มดวง เป็น
 วันเพ็ญ อายุของฉันทจะหมดจะดับในวันนี้แล้ว ท่านทั้งหลายกับฉันท
 ได้ช่วยทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลมาถึงฉันทแล้ว ฉันทจะขอ
 ลาท่านทั้งหลาย ด้วยฉันทออกอุทานวาจาไว้เมื่อบวชอยู่นั้นว่า วันใดเป็น
 วันเกิด อายากจะตายในวันนั้น วันฉันทเกิดเป็นวันเพ็ญ เดือนสิบเอ็ด
 วันมหาปวารณา เมื่อป่วยไข้จะตายจะให้สักตังวิหาริกอันเตวาศิกยกกลงไป
 จะขอตายในท่ามกลางสงฆ์ เมื่อเวลาที่ พระสงฆ์ กระทำ วินัย กรรมมหา
 ปวารณา ก็บัดนี้เห็นจะไม่ได้พร้อมตามความที่ปรารถนาไว้ เพราะเป็น
 คฤหัสถ์เสียแล้ว ฉันทจะขอลาท่านทั้งหลายไปจากภพนี้ในวันนี้แล้ว ฉันทขอ
 ฝากลูกของฉันทด้วย อย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน
 ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ
 ขอให้ท่านเป็นที่พึ่งแก่ลูกของฉันทต่อไปด้วยเถิด ท่านก็พากันโศกเศร้า พากัน
 ร้องให้ทั้งสาม จึงรับสั่งห้ามว่าอย่าร้องให้เลยจะ ความตายไม่เป็นของ
 อัจฉริยะอะไรดอก ทรงว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ ธัมมา อนัตตา
 ย่อมเหมือนกันทุกรูปทุกนาม แต่ผิดกันที่ตายก่อนตายหลัง แต่ก็ต้องตาย
 เหมือนกันทั้งสิ้น ก็บัดนี้กาลมาถึงตัวฉันทเข้าแล้ว ฉันทจึงได้อาลาท่าน
 ท่านเห็นว่าฉันทจะพลัดพรากจากไป มีความอาลัยรักใคร่ จึงได้ร้องให้ด้วย

ความเสียหาย ก็บัดนี้ตัวฉันเป็นคนถึงเข้าก่อนแล้ว ท่านทั้งหลายก็คงจะ
 ต้องถึงเหมือนกัน ผิดกันแต่ถึงก่อนถึงหลัง คงจะต้องไปทางเดียวอย่างนี้
 เหมือนกันทุกรูปทุกนาม แล้วรับสั่งว่า คุณศรีสุริยวงศ์จำ ใช้หนักพอกใหญ่
 คนอื่น ๆ เขาตาลอยตาก้าง แต่ตัวของฉันอาการใช้ก็มาก ทำไมตาจึงติด
 เป็นเหตุด้วยอะไร ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ก็หาได้
 กราบบังคมทูลประการใดไม่ จึงรับสั่งเรียกแม่หนูโสมมา ขอฟ้าขาวชุบน้ำ
 มาชุบตาให้พอ ครั้นชุบพระเนตรแล้วจึงได้ทอดพระเนตรเห็นพระพักตร์
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย แล้วรับสั่งว่า ฉันจะขอพูดด้วยการแผ่นดิน ยังหา
 ได้สมทานศีล ๕ ประการไม่ ฉันเป็นคนป่วยไข้ จะขอสมทานศีล ๕
 ประการเสียก่อนแล้วจึงจะพูดด้วยการแผ่นดิน จึงทรงตั้งโมขันสามหน
 ทรงสมทานศีล ๕ ประการจบแล้ว เลยตร์สภษาอังกฤษต่อไปอีกยี่ถายาว
 หลายองค์ แล้วรับสั่งว่า สมทานศีลแล้วทำไมจึงพูดภาษาอังกฤษต่อไป
 อีกเล่า เพื่อจะสำแดงให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติยังดีอยู่ ไม่ใช่ภาษาของตัว
 ก็ยังทรงจำได้แม่นยำอยู่ สติสตั้งยังดีอยู่ จะพูดด้วยการแผ่นดิน ท่าน
 ทั้งหลายจะได้สำคัญว่าไม่พินเพื่อนและเทอะ สติยังดีอยู่ ตัวท่านกับฉัน
 ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมา ได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนสิ้นตัวฉัน
 ถ้าสิ้นตัวฉันแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงช่วยกันทำนุบำรุงการแผ่นดินต่อไปให้
 เรียกร้อย สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์จะได้ ที่พึ่งอยู่เย็นเป็น สุข
 แต่ต้องรับปฏิการร้องทุกข์ของราษฎรให้เหมือนฉันที่เคยรับมาแต่ก่อน อนึ่ง ผู้ที่
 จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไปภายหน้า ให้พร้อมกันเลือกหาเอาเถิด จะเป็นพี่
 ก็ตาม จะเป็นน้องก็ตาม จะเป็นลูกก็ตาม จะเป็นหลานก็ตาม สุดแต่จะ
 เห็นพร้อมกัน ท่านพระองค์ใดมีปรีชาญาณควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็ยกขึ้น

เป็นเจ้า จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินและพระราชวงศานุวงศ์และราษฎรให้อยู่เย็น
เป็นสุขต่อไป อย่าหันเหียนตามพระกระแสพระเจ้าแผ่นดิน ก่อนเลย เอาแต่
ความดีความเจริญเป็นที่ตั้ง สิ้นพระกระแสรับสั่งดังนี้แล้ว พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระ-
กลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ก็ถวายบังคมหนึ่งอยู่ประมาณ
ครู่หนึ่ง ก็หาได้รับคำสั่งประการใดต่อไปไม่ ก็กราบถวายบังคมลาพากัน
ออกมา ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระยา
บุรุษรัตนราชพัลลกว่า พระอาการแข็งแรงจะยืดยาวไปอีกหลายเวลา
แล้วท่านก็พากันออกไปอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พร้อมด้วยพระบรมวงศา
นุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย

เวลาบ่ายห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการรับสั่งแก่พระยาบุรุษ-
รัตนราชพัลลกว่า ให้ไปหาตัวต่าฟักเข้ามา ให้เอาสมุดดินสอเข้ามาด้วย
ให้เข้ามารอคอยอยู่ เมื่อเวลาไรค่อยสบายจึงค่อยเข้ามา แล้วรับสั่งกับ
หลวงราโชว่า หมอขา ข้ามัธฐะจะทำการ หมอช่วยแก้ไขดับทุกข์เวทนา
ลมที่เสียดแทงให้ถอยลงสักหน่อย จะได้หรือไม่ได้ หลวงราโชรับสั่งว่า
จะฉลองพระเดชพระคุณได้ด้วยเกล้า ๆ หลวงราโชก็แก้ไขถายอยู่นาน
พอพระอาการพระวายุที่เสียดแทงขึ้นคลายลง พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
จึงทูลฉลองว่า พระศรีสุนทรโวหารเข้ามาเฝ้าทูลละออง ๆ แล้ว จึงรับสั่ง
แก่พระศรีสุนทรโวหารเป็นภาษามคธยืดยาว เรื่องความอนาถาภิณฑิโกวาทะ
จบแล้ว จึงรับสั่งถามพระศรีสุนทรโวหารว่า ที่ตรัสเป็นภาษามคธดังนี้ผิดเพี้ยน
อย่างไรบ้าง พระศรีสุนทรโวหารกราบทูลพระกรุณาว่า ซึ่งทรงภาษามคธนี้
ไม่ผิดเพี้ยนแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใด เหมือนหนึ่งเมื่อไม่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งว่า
อาการก็มากถึงเพียงนี้แล้ว ยังมีสติดี ไม่พินเพื่อน ให้เอาสมุดมา ข้าจะให้

เขียนคาถาลาพระ ทรงแต่งเป็นภาษามคธจนจบ แจ้งอยู่ในพระคาถาที่ทรง
แต่งทุกประการแล้ว แต่คำแปลในพระคาถาที่ทรงลาพระและขอสมาสงฆ์
เผด็จไปที่วัดราชประดิษฐ์ว่า

ขอเผด็จพระสงฆ์จงทราบ เมื่อครั้งตัวฉันเป็นภิกขุอยู่ ฉันได้เจรจา
คำนี้เนื่อง ๆ ว่าเราเกิดแล้วออกจากกรรมมารดาแล้ว ในวันปวารณา คือ
วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ ถ้าเมื่อเราจะตาย หากว่าป่วย
หนักลง พวกศิษย์นำไปถึงที่ประชุมสงฆ์ทำปวารณาในโรงอุโบสถ ยังประ-
กอบด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า เราจะพึงทำปวารณาสามจบ
กะสงฆ์แล้ว จึงตายกับที่เฉพาะหน้าพระสงฆ์ การที่ได้ทำนั้นเป็นการดี
เป็นการสมควรแก่เรา วาจาอย่างนั้นฉันได้พูดเนื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกขุ
บัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์ จะทำอะไรได้อย่างที่ว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้นจึงส่ง
เครื่องสักการบูชาเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาธรรมนั้นและบูชาพระสงฆ์ซึ่งทำ
ปวารณากรรม ด้วยเครื่องสักการบูชาเหล่านี้ ทำให้เป็นของแทนตัวฉัน
วันมหาปวารณา คือ วันเพ็ญขึ้นสิบห้าค่ำวันนั้น ก็เป็นวันพฤหัสบดีเหมือนวัน
ฉันเกิด ความเจ็บไข้ของตัวฉันเจริญทวีมากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตาย
ลงในวันนี้ ฉันขอลาพระสงฆ์ ฉันขอภิกษาให้ต่อพระผู้มีพระภาคผู้พระ-
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรินิพพานแล้วนาน ฉันขอนมัสการพระธรรม
ของพระผู้มีพระภาคนี้ ขอนอบน้อมพระอริยสงฆ์ด้วย ตัวฉันผู้ได้ถึงพระ
รัตนตรัยเป็นที่พึงที่ระลึกแล้ว

โทษคือความล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วงเกินข้าพเจ้าผู้เป็นคนพาลคนหลง
คนไม่ฉลาดด้วยประการไร ตัวข้าพเจ้าคนไรเล่า ณ อตภาพนี้เป็นผู้ประมาท
แล้วอย่างนั้น ๆ ได้ทำกรรมเป็นอกุศลทั้งหลาย ขอพระสงฆ์จงรับโทษล่วง
เกินของข้าพเจ้านั้น เป็นโทษล่วงเกินจริงเพื่อสังวรระวังตนต่อไปภายหน้า

บัดนี้ตัวฉันได้ทำการอธิษฐานสังวรระวังในศีล ๕ แล้วปลุกความ
 ทำในใจดังนี้ ศึกษาอยู่ในขั้นทั้งหลายห้า ในอายตนะทั้งหลาย ภายในหก
 ภายนอกหก ในวิญญานทั้งหลายหก ในสัมผัสทั้งหลายหก ในเวทนา
 ทั้งหลายหก ซึ่งเป็นไปในทวารทั้งหลายหก ของนั้นไม่มีในโลก ของไรเล่า
 เมื่อสัตว์เข้าถือเอามันจะพึงไม่มีโทษ อนึ่ง หรือบุรุษเขาถือเอามันของสิ่งไร
 เล่าจะพึงเป็นผู้ไม่มีโทษ ตัวฉันศึกษาความไม่ยึดหน่วงถือเอามัน สรรพ-
 สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาใช้ตัวตน
 ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ของนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นใช่เราไม่เป็นเรา ส่วนนั้น
 ใช่ตัวใช่ตน ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่เป็นอศักรรย์
 เพราะความตายนั้นเป็นหนทางไปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงหมดด้วยกัน ขอ
 พระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ฉันขอลา ขอให้วันมัสการ
 ข้อใดเป็นความผิดพลั้งของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงงดโทษเป็นความผิดของ
 ข้าพเจ้าเถิด

ครั้นเมื่อกายของข้าพเจ้า แม้นถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตจะไม่เป็น
 ของกระสับกระส่าย ข้าพเจ้าศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไปตามคำสั่งสอน
 ของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้

ทรงแต่งพระคาถาลาพระเสร็จแล้ว จึงรับสั่งแก่พระศรีสุนทรโวหาร
 ว่า ให้เอาไปคัดลอกให้อ่านออกง่าย ๆ แล้วให้ไปสั่งมหาดเล็กให้จัดเครื่อง
 นมัสการไปตั้งที่ในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ เมื่อสงฆ์จะกระทำวินัยกรรม
 ปวารณาพระวัสสา ให้จัดรูปเทียนขึ้น แล้วจึงอ่านคาถาลาพระในท่ามกลาง
 สงฆ์แทนตัวข้า พระเบ็ญจสุทธานุชาโวหารก็กราบถวายบังคมลามาทำตามพระ
 กระแสรับสั่งทุกประการ

เมื่อพระศรีสุนทรโวหารเข้าไปเขียนหนังสือ แต่งพระคาถาลาพระแล้ว
 ก็พอพลบย่ำค่ำ ครั้นเวลาสองทุ่มหกบาท จึงรับสั่งเรียกพระยาบุรุษรัตน-

ราชพัลลภ ว่าพ่อเพ็งเอาโถมารองเบาให้พ่อที พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
 จึงเชิญเอาโถพระบังคนขึ้นไปบนพระแท่นถวาย ลงพระบังคนแล้วก็พลิก
 พระองค์ไปข้างทิศตะวันออก รับสั่งบอกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วพลิก
 พระองค์หันพระพักตร์สู่เบื้องตะวันตก ก็รับสั่งบอกอีกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว
 แล้วก็ทรงภาวนาว่า อรหัง สัมมาสัมพุทธो ทรงอธิษฐานไปแล้วผ่อนอัสสาส-
 บีสสาสเป็นคราว ๆ ยาวแล้วผ่อนสั้นเข้าทีละน้อย ๆ ทางพระสุรเสียงมี
 สำเนียงดังโธ ๆ ทุกครั้ง สั้นเข้าโธก็เบาลงทุกที ตลอดไปจนยามหนึ่งก็ดัง
 กรอกเบา ๆ พอร่มงายมทอภาวคลทศไนย์ยาก่าง ๆ นกตุ๊ดก็ร้องขึ้นตุ๊ดหนึ่ง
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคต เวลาเต็มปฐมยาม
 ทำบรรทมเมื่อสวรรคตเหมือนกับทำพระไสยาสน์ในวัดบวรนิเวศ ฯ พระศรีร-
 ่างกาย และพระหัตถ์ พระบาทจะได้กระดิกกระเดี้ยเหมือนสามัญชนทั้งหลาย
 นั้นหาบมิได้ แล้วก็หมอกคลุ้มมัวเข้าไปในพระที่นั่งเวลานั้น พระเจ้า
 ลูกเธอและท่านข้างในก็ห้อมล้อมกราบถวายบังคมอยู่นั้น สงบสงัดเงียบไป
 จนยามเศษ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจึงทูลกับพระเจ้าลูกเธอ และบอก
 กับท่านข้างในว่า พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ราชการรักษาพระอาการที่
 ทรงพระประชวรสิ้นแล้ว ราชการต่อไปเป็นของท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ ต้องเอา
 ข้อความไปแจ้งกราบเรียนแก่ท่านอธิบดีเสียก่อน แต่ขอให้งดไว้ อย่าเพื่อ
 ร้องให้เกรียวกราวไป ด้วยพระสตินั้นดีเป็นที่สุด จะหาผู้ใดเสมอเหมือน
 มิได้แล้ว พระเจ้าลูกเธอและท่านข้างในก็รับตามคำ พระยาบุรุษรัตนราช-
 พัลลภก็ลงมาจากพระที่นั่ง จะมีผู้ใดที่อยู่ชั้นล่างจะได้รู้ว่าสวรรคตแล้วแต่
 สักคนเดียวก็มิได้มี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปกราบเรียนท่านเจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านยังหาอยู่ไม่ ได้กราบทูลแต่สมเด็จพระ
 กรมขุนนเรนทรประยูร และกราบเรียนท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เจ้านาย

ทั้งนอกในเสร็จแล้ว จึงมีบัญชาสั่งให้สังฆการี ไปเชิญเสด็จกรมหมื่นบรร-
 รังษีสรียพันธุ์ และพระราชอาคันตุกะนามกรม ๒๕ องค์ อาราธนามาประชุม
 ในพระที่นั่งอนันตสมาคมตรงหน้าพระมหาเศวตฉัตร นั่งฟังเป็นประธาน
 พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการองครักษ์พระบาทผู้ใหญ่น้อยพร้อมกัน
 ๑๗ คน เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงกล่าวขึ้น

ในท่ามกลางประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอนุญาตโปรด-
 กล้า ๆ ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไป ให้พร้อมเพรียงปรึกษาหารือกัน
 สุดแต่จะเห็นพร้อมยอมกัน จะเป็นพระเจ้านั่งยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ
 หรือพระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงพระสติปัญญา
 วิญญูธรรมบรูสรพสิ่งทั้งปวง ควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณา-
 ณาประชาราษฎร์ได้ ก็สมมติยกพระองค์นั้นขึ้นเป็นเจ้าเถิด มิได้ทรงรังเกียจ
 ที่จะให้ราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอนั้นหามิได้ ตามแต่พระบรมวงศานุวงศ์
 และท่านเสนาบดี บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว แผ่นดิน
 ว่างอยู่ ท่านทั้งหลายทั้งปวงแต่บรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านาย
 ท่านพระองค์ใด จะเป็นเจ้าเป็นที่พึงแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี
 อาณาประชาราษฎร์ อาจดับยุคเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้
 อย่าได้หวั้นหวาดเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมีพระ-
 ชนม์กว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงรับสั่งขึ้นท่ามกลางประชุมว่า
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณ ได้ทำนุบำรุงและ
 ชุบเลี้ยงมุขมนตรีใหญ่น้อยขึ้นเป็นอันมาก มีพระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งไรจะ
 ทดแทนพระคุณนั้นได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิณิต

ประชาชนถ ซึ่ง เป็น พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือน
หนึ่งได้ทดแทนพระคุณท่าน เมื่อเห็นว่าย่างทรงพระเยาว์อยู่ ก็ให้ช่วยกัน
ทำนุบำรุงกว่าจะทรงพระเจริญขึ้น แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงเข้าถาม
พระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีทั้งหลายว่า ท่านกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร
ตรัสดังนี้ ท่านทั้งปวงจะเห็นควรหรือไม่ควรประการใดก็ให้ว่าขึ้น แต่บรรดา
ข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน ที่มาประชุม กราบเรียนด้วยวาจาก็มี ทำ
กิจรายินยอมพร้อมกันก็มี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นอีกว่า แผ่นดิน
ที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีอุปราชฝ่ายหน้า เป็น
เยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ก็ครั้งนี้จะควรแก่ท่านผู้ใดที่จะเป็นอุปราช
ฝ่ายหน้า

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรจึงกล่าวขึ้นอีกว่า เห็นแต่กรมหมื่นบวร-
วิชัยชาญ ควรจะรับราชการในที่อุปราชได้ ด้วยได้ศึกษาวิชาการทหารอย่าง
ประเทศยุโรปชำนาญ และการช่างต่าง ๆ ก็ได้เรียนรู้ ตามแบบอย่าง
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมาแต่ก่อน และจะได้คุมครอง
ข้าไทในกรมนี้ด้วย ขอให้ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวัง-
บวร ๆ เกิด

ท่านเจ้าพระยาสุริยวงศ์ได้เข้าถามพระบรมวงศานุวงศ์ และท่าน
เสนาบดี ก็เห็นพร้อมกัน แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นว่า สมเด็จ
เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการ
แผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึงสองแผ่นดิน
แล้ว ขอให้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระคลังมหาสมบัติ และพระคลังต่าง ๆ
และสถานราชกิจ และเป็นผู้อุปถัมภ์ในการพระเจ้าแผ่นดินด้วย การปรึกษา
ตกลงยินยอมพร้อมกันในที่ประชุมแล้ว กรมหมื่นบวรวิชัย ฯ และพระราช

คณะ ฐานานุกรมก็สวดถวายชัยมงคลขึ้นพร้อมกัน การประชุมก็สำเร็จในวันเดียวกันนั้นสองยามเศษ

รุ่งขึ้นเวลาเช้าได้จัดการสงฆ์พระบรมศพ พระบรมวงศานุวงศ์ และ ๖ พณ ๖ สมุหพระกลาโหม จึงให้พระยาสุรวงษ์วิวัฒน์ไปรับเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิณิตประชานาถ ในเวลานั้นพระอาการไข้เพิ่งจะคลายขึ้นใหม่ ๆ พระกำลังยังน้อย จะทรงพระดำเนินเข้าไปกลัวพระอาการจะกำเริบ จึงได้ทรงพระเสด็จอย่างใหม่คล้ายพระเกี้ยวเสด็จเข้าไปในพระมหามณเฑียร ถวายสงฆ์พระบรมศพแล้ว ก็ทรงมอบการไว้ให้พระบรมวงศเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบาราบปรปักษ์ ให้ทรงจัดการพระบรมศพและถวายพระมหาชฎาแทนพระองค์ รับสั่งเสด็จก็เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมวงศเธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบาราบปรปักษ์ ถวายเครื่องพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญเข้าประดิษฐานในพระโกศทองคำจำลองคล้ายกุดันประดับพลอย แล้วตั้งกระบวนแห่ ออกประตูสนามราชกิจ ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตามอย่างราชประเพณีพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา

เรียบเรียงเรื่องราวในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็สิ้นข้อความแต่เพียงนี้.

จดหมายเหตุ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

จดหมายเหตุ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

แต่ก่อนแต่ไรมาไม่ปรากฏว่าได้เคยเห็น สุริยุปราคา ถึงหมดดวงที่ในประเทศสยามนี้ จนถึงกล่าวในตำราโหราศาสตร์บางฉบับ ซึ่งแต่งไว้แต่โบราณว่า มีหมดดวงแต่จันทร์อุปราคา แต่สุริยุปราคานั้นหาจะมีที่จะถึงหมดดวงไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าเป็นปีมะโรง สมัทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ จนเห็นสุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคาร ขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะให้เห็นสุริยุปราคาหมดดวงได้ ที่ตำบลหว้ากอ แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อยู่ใต้คังมะนาว ที่ตั้งสถานีอากาศยานเดี๋ยวนี้ ไม่ห่างนัก มีพระราชดำรัสแกลงแก่พวกไพร่ไทยสมัยนั้น ก็มีใครมีใครเห็นพ้องด้วยเพราะผิดกับที่กล่าวไว้ในตำรา สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ตรัสเล่าเมื่อภายหลัง ว่าแม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อ แต่หากเกรงพระราชอัธยาศัยก็รับจะตามเสด็จไปด้วย จึงโปรด ฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่บ้านหว้ากอ นั้น แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดช ออกจากกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ ประทับ ณ ที่บางแห่งในระยะทาง เสด็จไปถึงพลับพลาที่บ้านหว้ากอ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ครั้งนั้น เซอร์ แฮร์รี่ ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ขึ้นมาเฝ้า ฯ และรัฐบาลฝรั่งเศสก็แต่งให้พวกโทรมาดูสุริยุปราคาด้วย

ที่หัวก้อมีการรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงด้วยอีกอย่าง ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราครุฑทำการคำนวณสุริยอุปราคามาตั้งแต่ก่อนเสด็จไปจากกรุงเทพฯ ฯ ชั้นหนึ่งแล้ว ด้วยทรงเกรงว่าถ้าไม่เป็นจริงดังทรงพยากรณ์จะถูกพวกโหรหมิ่น ครั้นเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่พลับพลาหัวก้อ ก็ยังทรงตราครุฑด้วยการรับแขกเมือง กับทั้งทรงคำนวณสุริยอุปราคา คือพยากรณ์เวลาที่จะเริ่มจับ เวลาที่จะหมดดวง และเวลาที่ดวงพระอาทิตย์จะเป็นโมกขบริสุทธ์ เป็นต้น บรรดาผู้ซึ่งไปโดยเสด็จและอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ได้สังเกตเห็นพระสิริรูปชูปลงและพระฉวีก็มัวคล้ำไม่ผ่องใสตั้งแต่เสด็จไปจากกรุงเทพฯ ฯ แล้ว เวลาเสด็จประทับอยู่ที่หัวก้อก็ยังเป็นเช่นนั้น และมีอาการทรงพระกระรสะเพิ่มขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่บางทีจะเป็นเพราะพระปิตุปราโมทย์ด้วยสุริยอุปราคา เมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำ ๑ วัน หมดดวงดังทรงพยากรณ์ และตรงเวลาดังได้ทรงคำนวณมิได้เคลื่อนคลาด เป็นเหตุให้ทรงเป็นปรกติอยู่ตลอดเวลาเสด็จประทับอยู่ที่หัวก้อ ๙ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับคืนมายังพระนคร เสด็จถึงกรุงเทพฯ ฯ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวรไข้จับ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุตพระชนมายุสังขาร ได้มีรับสั่งแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประษานาถให้ทรงทราบ^(๑) มีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์ และ

(๑) ขอนเขียนตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่า

พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิต-
 ประชาณาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าฉัน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ
 อธิบัติกรมหม่อมว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษา
 กันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าฉัน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน-
 บำราบปรบึกษ์ กับพระเจ้าฉัน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เสด็จเข้า
 ไปอยู่ประจำกำกับหมอนที่ในพระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร
 เสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชาณาถ
 ก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่ได้
 วัน ๑ จับมีพระอาการไข้ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาก็ยังอดสำหเสด็จเข้าไป
 เฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอม-
 เล่าเจ้าอยู่หัว ยกพระหัตถ์ลูบพระพักตร์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เห็น
 ร้อนผิปรกติกก็ทรงทราบว่าเป็นประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพัก
 รักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่จะ
 เข้าไปเฝ้ารักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้า-
 ลูกยาเธอ ฯ เสด็จกลับออกมาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้น
 ประชวรไข้อยู่หลายวัน พอพระอาการไข้ค่อยคลาย ก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้น
 ที่พระศอ พระอาการกลับทรุดลงไปอีกจนถึงประชวรเพียบหนักอยู่เป็นหลาย
 เวลา พระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลังยังอ่อนเปลี้ยมากนัก จึงต้อง
 ปกปัดมิให้ทรงทราบพระอาการ ของสมเด็จพระบรมชนกนาถตลอดมา จน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร พระอาการทรุดลงโดยลำดับ^(๑) ครั้งนั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันพระราชพิธีศรีสัจปานกาล เสด็จออกไม่ได้ ข้าราชการประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม^(๒) แล้วจึงพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในท้องพระโรงพระอภิเนาวนิเวศ^(๓) และในที่นั้นพระราชวงศานุวงศ์

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร มีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ แต่งไว้ฉบับ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่งไว้ในตอนที่ท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับ ๑ ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวนั้นเข้าใจว่า ท่านคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทรฯ ด้วยตัวท่านเองเป็น เวลาอยู่นอกราชการไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุ ๒ ฉบับ ที่กล่าวมานี้ ความ ข้อสำคัญ คลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาล ข้างที่เป็นนิจ พระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญ กระแสรับส่ง ออกมา ข้างหน้าใน เวลา เมื่อทรงประชวรนั้นเนื่อง ๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ถึงพรลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุของท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตนฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ในบทเริ่มแต่งหนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตนฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแม่นยำได้ความชัดเจนสันสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตนฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

(๒) แต่ก่อนถือน้ำปดะ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ครั้ง ๑ ถือน้ำสารทเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑

(๓) พระอภิเนาวนิเวศอยู่ตรงที่สวนศิลาขี้ดั้น เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีช่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาวนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมณเฑียรหมื่นชำรุทธุดโทรมลง เพราะเป็นตึกไม้ไม่เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมด

ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัด ฯ ในเวลาที่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม นั้น (๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการมากอยู่ ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรประมาท แล้วจึงสั่งให้จัดการรักษาพระบรมมหาราชวังกวัดขันขึ้นกว่าปรกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น ๆ พระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวงคน ๑ เข้าไปเฝ้าพร้อมกัน และมีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักร ให้ท่านทั้ง ๓ ปรีक्षाหารือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปรเป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความเดือดร้อน

(๑) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก เป็นท้องพระโรงในพระอภิเนาวนิเวศ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

และในวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ นั้น มีรับสั่งให้ภูษามาลา
 เชิญหีบพระเครื่องมาถวายแล้ว ทรงเลือกพระประจำทองสาย ๑ อันเป็นของ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (๑) กับพระธำมรงค์เพชรองค์ ๑
 ให้พระราชโกษา (๒) เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี
 ไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิณิตประชานาถ
 พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และบอก
 ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรง พระที่นั่งอนันตสมาคม
 ให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรี-
 สุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบ ด้วยเวลานั้นปิดความไม่ให้สมเด็จพระ-
 พระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงทราบว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการ
 มาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ให้ทูลสมเด็จพระ-
 พระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้น พระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรง
 ยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิง
 โสมาวดีไปทูล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ดำรัสถามว่า ของขวัญเหตุใด
 จึงพระราชทาน พระประจำ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย
 แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่ากระไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมา ในเวลา
 นั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี
 ได้เสด็จออกไปทอดพระเนตร เห็นการที่จัดตั้งกองล้อมวงแล้ว กลับเข้าไป
 ข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้นเมื่อ

(๑) พระประจำทองสายนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราชกุมารีใน
 รัชกาลที่ ๔ แต่เจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอุดมฯ ไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของสิริมงคล
 สำหรับแต่ผู้มีบุญญาภิหาร

(๒) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๔ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุไทยธรรม (หุ่่น วัชรทัต)

กลับมาถึงพระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ กับกรมหลวงวงศา-
 ธิราชสนิท ปรีภากันว่า ควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้ จึงส่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไป
 กราบบังคมทูล ว่าเจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรีภากันเห็นว่า พระอาการ
 ที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการ
 จุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น และได้ตั้งกองล้อมวง
 รักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่พระตำหนักสวนกุหลาบด้วย (๑) เมื่อ
 พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ ก็มีรับสั่งถามว่า ได้
 เห็นผู้คนล้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือ และมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการล้อม
 วงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงดำรัสสั่ง ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี
 กลับออกไปทูลกรมหลวงวงศา ฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ว่า การที่
 จะสืบสนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของ
 พระราชอาณาจักรเป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ใฝ่สูง
 อย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้
 ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ
 พระชั้นชายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้และ
 หรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสดออกมา
 ทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้น จึงเชิญ
 สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบารบปรีภามาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วส่ง

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใด ในเวลาสมเด็จพระ-
 เจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้ง
 กองล้อมวงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว มาแต่ก่อน

ให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูก-
 ยาเธอ ๑ สมควรจะได้รับราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมือง
 จึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ ข้อซึ่งทรงพระประวัติกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น
 สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนบาราบปรบภ์ รับจะสนองพระเดชพระคุณช่วยดูแล
 ประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหญิง
 โสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูล ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวยังทรงพระประวัติว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญกระแส
 รับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกถ่วงตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ
 เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้พระศรีสุนทรโวหาร (๑) เขียนกระแส
 รับสั่ง พระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เชิญออกมายังที่ประชุม
 พระราชวงศ์และเสนาบดี ว่าผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์
 ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากัน แล้วแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใด
 จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ดี พระเจ้าลูกยาเธอก็ดี พระเจ้าหลานเธอก็ดี
 สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครอง รักษา
 แผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป
 กระแสรับสั่งซึ่งโปรด ๑ ให้เขียนออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนี้ ไม่ปรากฏ
 ว่ามีคำที่ประชุมตอบประการใด

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
 อยู่หัว ทรงพระประวัติถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ยี่ขึ้น ด้วยเมื่อสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอ ๑ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้กราบบังคมทูล ๑

(๑) พระศรีสุนทรโวหาร ทัก ต้นสกุลสาถกษณ์ เป็นศิษย์ข้าหลวงเดิม เมื่อบวชได้
 เป็นเปรียญ ๘ ประโยค และเป็นราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ อยู่วัดบวรนิเวศ แล้วจึงลา
 สิกขาบทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบ ก็ทรงพระปริวิตกขุนวาย พระอาการจะทรุดหนักไปจึงปิด ความเสีย ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรด ฯ ให้พระองค์- เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญาณก่อนแล้ว จึงดำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้า ลุกยาเธอ ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า “พ่อใหญ่” นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่^(๑) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้หมดห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบ บังคมทูล ฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ นั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นไข้ค่อย คลายเกิดพระยอดมพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ ค่อยคลายขึ้นแล้ว เป็นความสัตย์จริงดังนี้ มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้น ให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้า ได้ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่ สรงพระบรมศพ ไม่ทันส่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระ- กระจ่างออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสอง ปรึกษากันเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระกำลังยังอ่อนนัก ถ้าเชิญ เสด็จเข้าไปเฝ้าในเวลานั้น คงจะทรงพระโรคกำเริบหนัก น่ากลัวพระโรค จะกลับกำเริบขึ้น เห็นควรจะระงับรักษา อย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามเสียไม่ให้ไปทูลให้ทราบ พระราชประ- สงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าสมเด็จพระ- เจ้าลูกยาเธอ ฯ พระอาการค่อยคลายแล้วแต่พระกำลังยังน้อยนัก เสนา- บัติปรึกษากันเห็นว่า ยังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

(๑) ข้าพเจ้าเคยได้ขึ้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยตัวดำรัสเล่าดังกันั้น

ในวันพรุ่ง เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศ์
 วิวัฒน์^(๑) จางวางมหาดเล็กเข้าไปเฝ้า พร้อมกับพระยาบุรุษ ฯ ดำรัส
 ถามพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ ว่าพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดียวนี้
 เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลว่า พระอาการค่อย
 คลายขึ้นแล้ว ตรัสถามต่อไปว่า การแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยา
 สุรวงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาเห็นว่าอาการ
 ที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่
 เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนหินิตประชานาถ
 เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์
 ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งให้เจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวงที่พระ
 ตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลามาแล้ว มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้า
 ลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์ จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้
 เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่มาก
 พระองค์ใดควรจะว่าราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้
 เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่
 พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ
 ครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหลัง ด้วยคนทั้งหลายตลอดจน
 ชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน-
 หินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เอมเปอเรอ
 ฝรั่งเศส ก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดี ประทานพระแสงมีจาริกยกย่อง

(๑) พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕
 ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ ที่พระสมุหกลาโหม เวลานั้นบิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์วิ-
 วัฒน์ คือ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เป็นอัครบรจจาริกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ
 กรมขุนหินิตประชานาถ

พระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพิณิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหลัง เห็นจะไม่ปรกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่า เมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้น ก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มิได้มีรับสั่งให้หาสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เข้าไปทรง ผากฝั่งสังเสียรราชการแผ่นดิน รับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่ยังเป็น จางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงสั่ง ครั้นนี้พระองค์ทรงประพฤติดตามแบบอย่าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยา- ศรีสุริยวงศ์เข้ามาสังเสียร ให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัด ขวางอย่างใดก็จะปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไหน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ก็ได้เป็นชาย การที่ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า จะให้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝั่งให้ช่วย กันทำนุบำรุงให้ดีอย่าให้มีเหตุการณเกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ถ้าไม่ ระวังให้ดีอาจจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวังอย่าให้มีเหตุเช่นพระเสนาหา- มนตรี (๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายุเขา พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กราบ

(๑) เหตุเรื่องพระเสนาหามนตรีนั้น คือ เมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญ- กรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสนาหามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เป็นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเป็นเชือกค้ำเจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารถนาจะเป็นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรด ฯ ให้พระเสนาหามนตรีเป็น พระยานคร ฯ จึงยังรอการตั้งพระยานครไว้ ครั้นพระเสนาหามนตรีมีอายุครบอุปสมบทเข้ามาบวช อยู่วัดพิไชยญาติการาม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คั้นวันหนึ่งพระเสนาหามนตรีให้หัวพระอยู่ในกุฎ มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกเมื่อขณะพระเสนาหามนตรีกราบพระ กระจสน ปืนข้ามไปจึงไม่ถูก การไต่สวนต่อมากไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสนาหามนตรีลาสิกขาบท ก็ทรง ตั้งให้เป็นพระยานคร ฯ พระยานคร (หนูพร้อม) อยู่มาจนชรา ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรม- มนตรี เมื่อในรัชกาลที่ ๕

บังคมทูล ฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ผู้บิดา สมองพระ
เดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่ง
ให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราช-
สนิท เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย
ที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่า เห็นจะ
เสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคอง
กันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝาก
พระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้า
จะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้
ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรส ธิดา ต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อ
ได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอึกสะอื้นอาลัย จึงดำรัสน้ำว่าอย่าร้องให้ ความตาย
ไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมียอมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่
ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาล
มาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัส
ต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะรับสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทาน
เบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์
แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่า
สติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตน ก็ยังทรงจำได้
ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่งว่ามีได้สั่งโดย
สิ้นเพื่อน เมื่อตรัสประกาศดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓
กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมา ได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึง
เวลานี้สิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกัน

ทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร
 ได้ฟังอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ ให้เอา
 เป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์
 ได้ทรงพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน (๑) อนึ่ง ผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบ
 พระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกแต่ที่สมควร จะเป็น
 พระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม
 เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า พระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้
 ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์
 ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหินเอา
 ตามเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญ
 ของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มีได้ตรัสสั่ง
 ถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์ คำขอขมา
 และลาพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้วทรงพระปริวิตกว่า พระองค์ทรงพระ-
 ประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น พระสติสัมปชัญญะจะฟั่นเฟือนไป จึงมี
 รับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร (พิก) เปรี๊ยญ เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทม

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อน
 ให้เข้าไปตักลงใบ ๑ ซึ่งแขวนไว้ที่ทิมตบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรณก็โปรด ฯ
 ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตักลงร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ
 แต่ตามการที่เป็นจริงไม่มีใครกล้าเข้าไปตักลงร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็
 ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มี
 ใครจะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มอานาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาท-
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนั้นมาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้น
 เสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาส ให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดย
 สะดวกมาตลอดรัชกาล

ทรงทอพระราชนิพนธ์ให้ฟัง แล้วตรัสถามว่า ยังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่
หรือประการใด พระศรีสุนทร ฯ กราบทูลว่า ยังถูกต้องจะหาวิปลาศแต่แห่งใด
นั้นมิได้ จึงมีรับสั่งให้พระศรีสุนทร ฯ เขียนพระราชนิพนธ์นั้น ดังต่อไปนี้

พระราชนิพนธ์ขมาพระสงฆ์

ยคุฆเ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุณฺณปุณฺ
เสภา วาจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต กาลํ กุรุมาโน
สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬุหคฺคิลาโน อุโปสธากาเร มหาปวารณา-
สนฺนิปาตํ นีโต ตถารูเปน พเลน สมณฺนาคโต ยถารูเปน พเลน
สงฺฆํ เตวาจิกิ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ การเยยฺยํ ตํ สาธุ-
วตสฺส ตํ เม อนรฺรูปํ อสฺส อิติ เอวรूपิ วาจา ปุณฺณปุณฺ ภิกฺขุกาเล
ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฺภูจฺจึ กุยาหํ กาทามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร
วิหารํ ปทินามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ มหาปวารณาภมฺมํ กโรหนฺตํ สงฺฆํ
ธมฺมเมว ปุเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา อยํ มหาปวารณา คุรุวาริกา
ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโห เม อภิวทฺตมฺหิ เอวํ ภายามิ อชฺช
กาลํ การเยยฺยํ อาปุจฺจามหํ ภนฺเต สงฺฆํ จิรปรินิพฺพตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ
อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ
สงฺฆํ นมามิ ยมฺหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ

อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถากุสฺลํ
โยหํ ภนฺเต อิมสฺมิ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อุกฺสลาณิ
กมฺมานิ อกาสิ ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏฺิคฺคณฺหตุ
อายตี สํวราย

อิทานิ มยา ปญจสุ สีเสสุ สํวราชญฺฐานํ กตํ ตสฺส มยฺหํ
 เอวรฺวโป มนสิกาโร อญฺญุหฺมยิตฺติ สิกฺขยิตฺติ ปญจสุ ขนฺธเสสุ จฺสุ
 อชฺฌตฺตติเกสุ อายตเนสุ จฺสุ พหิเรสุ อายตเนสุ จฺสุ วิญญาเณสุ
 จฺสุ สมฺพเสสุ จฺสุ จทฺวาริเกสุ เวทนาสุ นตฺเถตํ โลกสมฺมึ ยํ
 อุกฺปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปรีโส อุกฺปาทิยนฺโต อนวชฺชวา
 อสฺส อนุกฺปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา
 อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตตฺตติ เนตํ มม เนโสหฺมสมฺมิ น เม โส
 อตฺตา อิติ ยํ ยํ มรณํ สตฺตทานํ ตํ อนจฺฉริยํ ยโต เยตํ สพฺเพสํ
 มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ฆนฺเต อापฺจฺฉามิ วนฺทามิ ยํ เม ปราชํ
 สพฺพิ เม สงฺโฆ ชมตฺต.

อาตุรสมฺมึเป เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
 เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุกฺตึ กวํ.

คำแปลพระราชนิพนธ์ขมาสงฆ์ (๑)

ขอเตือนสงฆ์จรรู้ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ ดิฉันได้กล่าววาจา
 นี้เนื่อง ๆ ว่า เพราะดิฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา เมื่อจะทำกาล
 ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์
 ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วย
 กำลังเช่นใดเล่า ดิฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วน กำหนดสามคำได้แล้ว
 ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเกี่ยวหนอ
 ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดิฉันเกี่ยวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้

(๑) คำแปลที่แปลจันภายหลัง

กล่าวแล้วเรื่อง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจักทำ
 อะไรได้ เพราะเหตุนี้ฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยังวิหารบูชาสงฆ์
 ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรม ด้วยเครื่องสักการเหล่านี้ทำให้เป็น
 ประหนึ่งตน วันมหาปวารณานี้ ก็เป็นวันพฤษภศดิเช่นกับวันดิฉันเกิด
 เหมือนกัน อาหารของดิฉันก็เจริญกล้า ดิฉันกลัวว่าจะทำกาลเสีย ณ
 เวลานั้น ดิฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวัตพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
 ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธ แม้ปริณิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบน้อม
 พระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนตรัย
 ไรเล่าว่าเป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงดิฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลง
 อย่างไม่ ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดิฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ
 ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อตภาพนี้ พระสงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดย
 ความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดิฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการ
 ความทำในใจเช่นนี้ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ ในชั้นที่ ๕ อายุตนภายใน ๖
 อายุตนภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖
 สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่นจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่ง บุรุษมายึดมั่นสิ่งไร
 ไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดิฉันมาศึกษาการยึดมั่นอยู่
 ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็น
 ไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมีใช่ตัวตน
 ของเรา ดังนี้ ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์
 เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้
 ไม่ประมาทแล้วเถิด ดิฉันขอลา ดิฉันไหว้ สิ่งใดดิฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จง
 อดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด

เมื่อกายของตัจฉินแม่กระสับกระส่ายอยู่ จิตของตัจฉินก็ไม่กระสับ
กระส่าย

ตัจฉินมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วย
ประการดังนี้ ๆ

แล้วโปรด ๆ ให้พระศรีสุนทรโวหาร เชิญพระราชนิพนธ์^{ขึ้น}ไปพร้อม
ด้วยเครื่องสักการ ไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสฤยพันธ์
เป็นประธานที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์
ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๙ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจรัญญู จดหมายเหตุทรงพระ
ประชวร ยังมีความข้อนอกปรากฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔
คัด^{ขึ้น}เนื้อความมากล่าวไว้ในที่^{นี้} เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่อง
พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้า-
พระยาตรีสุริยวงศ์ ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมณฑลเศียรทัง
ข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมรวม ๒๕
รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสฤยพันธ์เป็นหัวหน้า มานั่งเป็นประธานในที่
ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระ-
ที่นั่งอนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้าน้อง
ยาเธอ ๗ พระองค์ คือ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ๒ กรมหลวง
วงศ์อิศราชสีนิกิต ๓ กรมหมื่นถาวรวรยศ ๔ กรมหมื่นนเรศกิตติพิศาล
๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จ

เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๖ พระองค์^(๑)
 คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรม-
 หมื่นภูตราชหฤทัย ๔ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบดี ๕ กรมหมื่น
 อักษรสารโสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ
 ๓ พระองค์ คือ ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสूरย์พันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์
 ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอกจากนี้ พระเจ้าลูกยาเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรง
 ผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์ คือ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฏาภิหาร
 ๒ พระองค์เจ้าคัคณางค์กุล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวี-
 ถวัลยลาภ ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันต-
 โสภากย์ ๗ พระองค์เจ้ากมลลาศเลอสรร์ เจ้านายทั้งปวงนี้เวลาประชุม
 ประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ
 ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษี ฯ ประทับเป็นประธานอยู่ข้าง
 หน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุมนี้ มีพระราชาคณะ ๒ รูป คือ
 พระสาสนโสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ ๑ พระอมรโมลี (นพ) วัดบุป-
 พาราม ๑ นอกนั้นเป็นฐานานุกรมและเปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกามา
 ประชุมฟังพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐทุก ๆ วัน (๒) สังฆการีไปนิมนต์
 จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุรียงวงศ์ ส่งให้นิมนต์พระราชาคณะ
 ฝ่ายมหานิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั้นนั่งด้านตะวันออก
 ว่าง มหาดเล็ก อยู่ทางด้านใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น

(๑) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ใช้ค่านำพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระ
 นั้นเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และ
 ใช้ค่านำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์ เมื่อรัชกาลที่ ๖

(๒) ด้วยเป็นสาธุศิษย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์
 ทรงตั้งถักรัทธิธรรมยุติกาคณะแต่เดิมมา

ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวัง คือ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุนยรัตพันธ์) ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ลมิ่ง สนธิรัตน์) ๔ พระยาราชภักดี (ช้าง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตทัต) ๗ พระยาสีหราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวราณกุล (บุญรอด กัลยาณมิตร) ๑๐ พระยาเทพประชน (ท้วม บุนนาค) (*) ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย ยมาภัย) ๑๒ พระยานุชิตชาญชัย (อุ่น) ๑๓ พระยาสุรวงค์วิวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกตุ สิงหนเสนี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล (บัว) ๑๘ พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุนยรัตพันธ์) ๑๙ พระยาศิริโอศวรชัย ๒๐ พระยาสรินทรราชเสนี (ชื่น กัลยาณมิตร) (๒) นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัด กรมตำรวจขัดกระบี่นั่งประจำอยู่ข้างหลังเสนาบดี ข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ หันหน้าไปทางเจ้านาย กล่าวในท่ามกลางประชุมว่า ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

(๑) คือ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุ อลัคน์หาปรากฏชื่อไม่

(๒) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่ไม่ได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยาขมราช (แก้ว สิงหนเสนี) เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ต้นสกุล บุณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ขราทพหลภาพทั้ง ๒ คน

สวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันต-
 ติววงศ์ตามพระราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระ
 พุทฺธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน
 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ พระบาท-
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผนวชเสด็จไปประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พุทฺธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด
 ด้วยอาการพระโรคติดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผนวชเสด็จไปประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พุทฺธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่
 จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์
 และเสนาบดี ปรึกษากันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระ
 ประชวรอยู่ ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า
 ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการ
 ปรึกษารื้อ สดแต่จะเห็นพร้อมกันว่า พระราชวงศ์พระองค์ใด จะเป็น
 พระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ ซึ่งทรงพระสติ
 ปัญญาอรอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง สมควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณา
 ประชากรราษฎรได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้
 จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ
 และอาณาประชาราษฎร์ตบยุดเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้
 อย่าให้มีความหวาดหวั่นเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้าอังยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมีพระชน-
 มายุ้งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกจากพระชนม์หันพระพักตร์
 ไปทางข้างตะวันออก ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณ ได้ทรงทำนุ
 บำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอัน
 มาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยก
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็น
 พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทน
 พระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ ๖ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถาม
 ที่ประชุมเรื่องพระองค์เจ้านาย และเรื่องตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระ
 ภิรมย์พระกรมหมื่นบวรรังษี ๖ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ๖
 เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า
 “สมควร” เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนา
 พระสงฆ์สวดชัยันโตและถวายอดิเรก (๑)

เมื่อประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้า
 ลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ๖ กรมขุนพินิตประชานาถ แล้วเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
 จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูล ๖ ให้ทรงทราบ

(๑) ธรรมเนียมถวายอดิเรกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง
 บัญญัติไว้ว่า ควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมา
 จนทุกวันนี้ การที่ถวายอดิเรกในที่ประชุมครั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ทราบ
 พระราชนิยม และกรมหมื่นบวรรังษี ๖ ก็ไม่กล้าทรงทักทวน

ปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน-
 พินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระ
 วิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชั้นชายังทรงพระเยาว์ จะไม่
 ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูล
 ละอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์ได้ตั้งสมควร
 พระกระแสนี้ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าราชการ
 แผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ (๑) เจ้าพระยา
 ศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน
 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณ
 โดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอให้
 เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศด้วยอีกพระ-
 องค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุญาติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการ ปรึกษาดอน ถวายราชสมบัติแก่ สมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ
 เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงกล่าวขึ้น
 อีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมี
 มหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้นที่ประชุมจะเห็น
 ควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศร์วชิรินทร เสด็จลุกคูกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์
 ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาท-
 สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จ-
 ราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ พระโอรส พระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ก็ทรงขานรับ ขานานูการต่าง ๆ ซึ่งได้ทรงศึกษาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทฝ่ายพระราชวังบวร และคง จะเป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ถามที่ประชุมเรียงไปตั้งแต่ก่อน โดยมากรับว่า “สมควร” หรือให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัส ขึ้นว่า “ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหา- ออุปราชควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะ เลือกพระมหาอุปราช” เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ชักใช้กรมขุนวรจักร ฯ ว่า เหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักร ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณี เคยมีมาแต่ก่อนอย่างนั้น ครั้นรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษก ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ- หล้านภลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึง รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่น- ศักดิ์ทิพย์เสด็จเป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามิใช่หน้าที่ ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคืองว่า กล่าวกรมขุนวรจักร ฯ ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า “ที่ไม่ยอมขึ้น อยากจะ

เป็นเองหรือ” กรมขุนวรจักร ฯ จึงตอบว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม” การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ จะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอดิเรกอีกครั้งหนึ่ง (๑)

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญาารอบรู้ราชการแผ่นดินด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในสถานราชกิจเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงให้อาลักษณ์จดคำปรึกษา แล้วนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้ (๒)

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรว่าท่านตรัสเล่าให้ฟัง ด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมถนัดละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรไต่จืดไว้ เนื้อความก็ไม่แตกต่างกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรไต่จืดอ้างกล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ตอนปลายว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือกันในเวลาผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่ จึงไม่กล้ากล่าวถึงการทูลคัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชุมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่าเมื่อก่อนจะออกสัญญากรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่ง ว่าการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งนั้น ด้วยคำที่กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จดถวาย ให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (หุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโศกร หนึ่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้น ในข้อจะถวายราชสมบัติแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวนั้น ยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น

(๒) คำปรึกษานี้ ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษานี้ทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามระเบียบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

“ศรีศกุนต์ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสังวัจจรจตุ-
 สดาธฤก เอกาทศสังวัจจรปัตยุบันกาล มังกรสังวัจจรอัชชมาสศุกรบักษ์
 บรรณสยดฤถึครุวาร บริเจทกาลอุกฤษฐ เวลา ๔ ทุ่ม ทุตียบาท

กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์ พระราชาคณะ พระวงศานวงศ์ ข้าทูล
 ละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรรังษีสूरียพันธ์
 พระสาสนโสภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสี และอรัญวาสี
 กับพระครูฐานานุกรมเปรียญหึ่งปางข้างฝ่ายพุทธจักร และฝ่ายข้างพระราช
 อาณาจักร กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่น
 ถาวรยศ กรมหมื่นวรศัตกาศพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวร-
 จักรธรรมาภาพ เจ้าฟ้า ๆ กรมขุนบาราบประบักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี
 กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ กรมหมื่นภูปติราชฤทัย กรมหมื่นภูนัย-
 นฤเบนทรธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์
 กรมหมื่นอนันตการฤทธิ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานวงศ์ผู้น้อย
 ที่ยังไม่ได้รับกรม กับข้าทูลละออง ๆ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระ-
 กลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยามหาอำมาตย์ พระยา
 ราชภักดี พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรพิชัย พระยาสีหราชเดโช พระยา
 สีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกุล (พระยาเทพประชน) พระยาอภัย-
 รัตนฤทธิ พระยาอนุชิตชาณูชัย พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ พระยาบุรุษรัตน-
 ราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล
 พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริโอศวรรย์ พระยาสุนทรราชเสนี และ
 ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งพระพุทธจักรและพระราช
 อาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคม ปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาท
 สมเด็จพระบรมนาถบรมพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว
 และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ

ทรงกอบด้วยพระวิบูลิปรีชาญาณสุภาพ และทรงพระสติปัญญาพระ-
 เมตตามหาปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธ
 ศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติ ปกป้องพระมหานครขอบขัณฑสีมา
 สมณพราหมณา ประชากรราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ได้ด้วย พระบุญฤทธิ มหาบารมี
 อันล้ำสมมา หากผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นผ่านพิภพมไหสวรรยาธิบดี
 วัลลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพ-
 มหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ศรี
 มหานครบวรราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อันอำพลด้วยสามนต์
 ประเทศนานา มหาไพบุลยพิศาลราชเจ้าสีมา อาณาเขตมณฑลทั้งปวงโดย
 บุรพประเพณีพระมหากษัตริราชเจ้าสืบ ๆ มา”

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วัง
 ใหม่เหนือพระราชวังบวร ฯ อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิไชยชาญอีก
 แห่งหนึ่ง (๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเพชรคังคางคกุล กับพระองค์
 เจ้าเพชรวิถวัลลยลาภลาผนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกศพระบรมศพใน
 กระบวนแห่ในวันรุ่งขึ้น (๒)

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้ อยู่ริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือ ตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำทรงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า
 จาตุรนต์รศมี กับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ประคองโกศพระบรมศพ ได้ดำรงเสด็จสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้ต้องหาได้ทราบพระ
 ราชประสงค์ไม่ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้มิได้เป็นไป
 ตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๑
 พระองค์ ที่เลือก ๒ พระองค์นั้น เพราะองค์เจ้าคังคางคกุล คือ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
 เป็นหลานเลี้ยงของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม พระองเจ้าวิถวัลลยลาภ คือ กรม
 หมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสง
 สการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และประดิษฐานพระบรมศพพร้อม
 เสด็จ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ประชุมพร้อมกัน ณ
 พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้พระยาสุรวงศ
 วิยวัฒน์ ไปเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ
 ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ (๑) ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ กำลังอ่อน
 เพลียมาก ด้วยทรงพระประชวรมากกว่าเดือน และข้าประสพทรงโศกศัลย์
 แแรงกล้าไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเกี้ยว
 หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภาณุมาศจรัญที่สงพระบรมศพ พอทอดพระเนตร
 เห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคม
 เท่านั้นแล้วก็ทรงสลบนิ่งแนไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอบที่ตาม
 เสด็จกำกับเข้าไป ช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประฤติ แต่พระกำลังยังอ่อน
 นึกไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากเกี้ยวได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบาราบปรบภัย ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระ
 บรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับ
 อยู่ที่นั่นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จ
 มายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออก
 ไว้เป็นที่ประทับ ระหว่างเวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 เฉลิม พระราช มนเทียร (๒) ทางโน้น เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบาราบปรบภัย

(๑) การที่ให้พระยาสุรวงศวิยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งมีพระบาท-
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เวลานั้นเป็น
 เจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้น
 เป็นจันทรามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชา
 ภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิม
 พระราชมนเทียรถึงเดือนครั้ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรง
 สำราญกว่าประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

สร้งนำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญลงพระลองเงินแห่งพระบรมศพเป็น
 กระบวนมา ออกประสูตุนามราชกิจ เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานุมาศ
 สามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตฉัตรกั้นแห่งกระบวน
 ใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน
 เหนือแว่นฟ้าทองคำ ในมหาปราสาทด้านตะวันตกตั้งเครื่องสูง เครื่องราชู-
 ปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้ มีเครื่อง
 ประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวาย
 บังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณด้วยประ-
 การต่าง ๆ ทุกวันมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑
 เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ ๑๘
 ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗

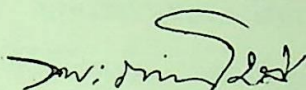
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑
 ปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๔

เสด็จสวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง
 พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชนมายุ ๖๕ ปี.

ปฐมกสิณภาวนา

พระภิกษุปาสาทิโก วัดราชบพิธ

หนังสือ ปฐวีกสิณภาวนา เล่มนี้ อนุญาตให้นาย ชูวิทย์ รัตนไชย
พิมพ์ในการกุศลพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรี หลวงจำเดิมแผ่จติก ในเดือน
พฤศจิกายน ๒๕๑๔ ได้ในจำนวนห้าพันเล่ม แต่โปรดใช้ตัวอักษร วรรณ
ตอน ระเบียบตามต้นฉบับ

ผู้เป็นเจ้าของลิขสิทธิ์

๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๔

ปรัชญิกถิณภาวนา

โดย

พระภิกษุปาสาทิโก วัดราชบพิตร

สมาธิภาวนา ๔ แบบ

คำว่า “สมาธิภาวนา” นี้ ท่านใช้เป็นชื่อของโยคกรรม ๆ คือการปฏิบัติฝึกหัดอบรมตนให้มีจิตดีขึ้น ให้มีจิตสูงขึ้น ตามวิธีของโยคี นี้ กล่าวตามความหมายทางศัพท์ที่ใช้โดยทั่วไป แต่ตามหลักปฏิบัติที่ใช้อยู่ในฝ่ายพระพุทธศาสนาโดยจำเพาะ โยคกรรม ท่านแยกประเภทออกเป็น ๒ คือ เป็นสมถกรรมฐานอย่าง ๑ เป็นวิปัสณากรรมฐานอย่าง ๑.

ตามเค้าความบทนิยามแห่งคำว่า “กรรมฐาน” ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา และตามเค้าความที่ได้จากคัมภีร์อื่น ๆ บ้าง สมถกรรมฐาน คือ ที่เป็นที่เป็นไปแห่งการปิดกั้นจิตไม่ให้แล่นไปตามอาการแห่งอารมณ์ที่เป็นเหตุให้ปริยฐานกิเลสสงบราบไป วิปัสณากรรมฐาน คือ ที่เป็นที่เป็นไปแห่งการประกอบความเพียรด้วยปรีชาญาณ ที่เป็นเหตุให้ได้รู้เห็นอย่างแจ่มชัดตามความเป็นจริงซึ่งธรรมทั้งปวง กรรมฐานทั้ง ๒ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกชื่อไว้ในสมาธิภาวนาสูตรว่า “สมาธิภาวนา”

สมาธิภาวนา เป็นคำสมาสทางบาลี ที่ปรุงขึ้นมาจากคำ ๒ คำ คือ สมาธิ และ ภาวนา สมาธิ คือ ธรรมที่มีอานุภาพในทางทำจิตและเจตสิกให้ตั้งอยู่โดยสม่ำเสมอและด้วยดี ในอารมณ์อย่างเดียว ลักษณะของสมาธิ คือ

อาการที่จิตและเจตสิกยึดเกาะอยู่ที่อารมณ์อย่างเดียว การปฏิบัติหน้าที่ของสมาธิ คือการบำราบความฟุ้งสวุ่น ผลของสมาธิ คืออาการที่จิตนิ่งเฉยอยู่ตามที่ดำเนินของสมาธิ คือ นิรามิสสุข ภาวนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้สมาธิเกิดด้วยกุศลเจตนา คำว่า “สมาธิภาวนา” ที่เข้าสมาสกันแล้วนี้ แปลอย่างกระชับความว่า “การปฏิบัติเพื่อทำให้สมาธิเกิดด้วยกุศลเจตนา”

สมาธิภาวนานี้ มีวิธีสำหรับปฏิบัติแตกต่างกันหลายแบบ เนื่องด้วยสมาธิทั้งหลายเกิดขึ้นมาจากแบบการปฏิบัติที่แตกต่างกัน สมานนั้น ๆ จึงได้มีลักษณะแตกต่างกัน และอำนาจผลที่แตกต่างกัน แก่ผู้ที่ทำให้สมาธินั้น ๆ เกิดขึ้นมา ในสมาธิภาวนาสูตรนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงแยกสมาธิภาวนาทิ้งสิ้นออกเป็น ๔ ชนิด คือ สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนาจผลให้ผู้บำเพ็ญได้เสวยนิรามิสสุขในปัจจุบันนี้ ตามกำหนดเวลาที่ตนต้องประสงค์สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนาจผลให้ผู้บำเพ็ญได้ ทิพจักขุ ทิพโสต และเจตปรีชญาณ สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนาจผลให้ผู้บำเพ็ญมีสติและสัมปชัญญะกำกับตน สมาธิภาวนาแบบ ๑ อำนาจผลให้ผู้บำเพ็ญได้บรรลุถึงความหมดสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ของสมาธิภาวนาแบบที่ ๑

คำว่า “อารมณ์” ในภาษาไทยมีความหมายกว้างขวางมาก คือ ใช้เป็นชื่อของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า “คนนี้มีอารมณ์ดี” คำนี้หมายความว่า “คนนี้มีน้ำใจดี” ใช้เป็นชื่อของเจตสิก คืออาการของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า “เขามีอารมณ์โกรธ” คำนี้หมายความว่า “เขามีอาการโกรธ” ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่งซึ่งเป็นที่ยึดที่เกาะของจิตก็ได้ ดังเช่นคำว่า “เขาได้อารมณ์ที่น่าพอใจ” คำนี้มีความหมายว่า “เขาได้รับสิ่งที่ถูกกับความประสงค์” แต่ในภาษาบาลี คำว่า

“อารมณ” ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่งซึ่งเป็นที่ยึดเกาะของจิตเท่านั้น อารมณณ์
จำแนกออกได้ ๒ ชนิด คือเป็นรูปและเป็นนาม คำว่า “อารมณ” ที่นำมา
ใช้ในเรื่องนี้ ทุกแห่ง โปรดถือเอาความหมายตามบาลี คือ ใช้เป็นชื่อแห่งสิ่ง
ซึ่งเป็นที่ยึดที่เกาะของจิตเท่านั้น โปรดอย่าได้ถือเอาความหมายตามภาษาไทย.

สิ่งสำหรับใช้ให้จิตยึดเกาะในการฝึกทำสมาธิในชั้นสมถะ ซึ่งเป็น
สมาธิที่อำนวยความสะดวกให้ได้เสวยนิรามิสสุขในปัจจุบันให้เกิด ต้องเป็นวัตถุที่ไม่เป็น
ที่ตั้งขึ้น ไม่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย วัตถุนั้น ท่านจัดไว้ในคัมภีร์ ๔๐
อย่าง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเลือกนำไปใช้ ตามควรแก่พื้นอัธยาศัยของตน ๆ เรียกว่า
อารมณ ๔๐ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔
อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตวัตถุถานะ ๑ และอรูป ๔.

กสิณ คืออารมณณ์ที่ผู้ฝึกบำเพ็ญสมาธิต้องส่งจิตให้กระทบทั่วทุกส่วน
ดังนั้น ดวงกสิณจึงต้องทำให้เป็นวงกลมพอเหมาะกับการที่จะดูได้ทั่วทุกส่วน
ขนาดดวงกสิณที่เหมาะสมกับสายตาที่ท่านกล่าวไว้ คือ ขนาดที่วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๓๒
ซ.ม. วัตถุที่ใช้ทำดวงกสิณนี้ ต้องมีลักษณะที่ปรากฏแก่สายตาเป็นอย่างเดียว
ดวงกสิณนี้ ท่านจำแนกไว้ ๑๐ ชนิด คือ ปฐวีกสิณ ดวงกสิณคือดิน
อาโปกสิณ ดวงกสิณคือน้ำ เตโชกสิณ ดวงกสิณคือไฟ วาโยกสิณ ดวงกสิณ
คือลม ๔ อย่างนี้ รวมเรียกว่า “ภูตกสิณ” นิลกสิณ ดวงกสิณสีน้ำเงิน
ปีตกสิณ ดวงกสิณสีเหลือง โลहितกสิณ ดวงกสิณสีแดง โอทาทกสิณ
ดวงกสิณสีขาว ๔ อย่างนี้ รวมเรียกว่า “วรรณกสิณ” อาโลกกสิณ ดวงกสิณ
คือแสงสว่าง ปริณินนาทกสิณ ดวงกสิณคือ อากาศที่เลือกกำหนดเอา.

อสุภะ คือทราศัพททั้งหมดความงามแล้ว ท่านกำหนดไว้ ๑๐ ชนิด
คือ อูทฐุมตกะ ศัพท์ขึ้นอดีต วินีลกะ ศัพท์มีสีเขียวคล้ำแดงเฟอะ วิปุกกะ
ศัพท์มีน้ำเหลืองไหล วิจิตกะ ศัพท์ถูกตัดต่อ้วยวะให้ขาดออกจากกัน วิชายิตกะ

ศพที่ถูกสัตว์กัดกินด้วยอาการต่าง ๆ วิกขิตกะ ศพที่ถูกเหยียดทิ้งไปด้วยอาการต่าง ๆ ทตวิกขิตกะ ศพที่ถูกคนมีเวรสับฟันแล้วเหยียดทิ้งไปแปลก ๆ โลहितกะ ศพที่มีเลือดไหล ปุพฺพกะ ศพที่มีหนอนได้ตอม อฏฺฐิกะ ศพที่เหลืออยู่แต่ร่างกระดูก.

อนุสติ คือการระลึกถึงคุณความดีของบุคคล ของธรรม ท่านจำแนกออกไว้ ๑๐ อย่าง คือ พุทธานุสติ ระลึกถึงพระคุณส่วนใดส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้า ธรรมานุสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณส่วนใดส่วนหนึ่งของพระอริยสงฆ์ สีลานุสติ ระลึกถึงคุณแห่งศีลของตน จาคานุสติ ระลึกถึงทานที่ตนได้ให้แล้ว เทวदानุสติ ระลึกถึงความดีที่ทำให้คนเป็นเทวดา มรณานุสติ ระลึกถึงความตายที่ต้องมีแก่คนสัตว์ทั้งสิ้น ภายคตานุสติ ตั้งสติให้เล่นไปที่อาการ ๓๒ ของร่างกาย อานาปานสติ ตั้งสติไว้ที่ลมหายใจเข้าออก อุปสมานุสติ ระลึกถึงนิพพานซึ่งเป็นที่สงบด้วยดีแห่งกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวง.

พรหมวิหาร คือธรรมที่มีประจำอยู่ในใจพรหมเนืองนิตย์ ๔ อย่าง คือ เมตตา การตั้งความปรารถนาดีไปในคนและสัตว์ กรุณา คือการแผ่ความเอ็นดูไปในคนและสัตว์ มุทิตา คือการแผ่ความยินดีด้วยไปในคราวที่ผู้อื่นได้รับอภิญญา อุเบกขา คือการวางตัวเป็นกลาง อาหารปฏิกูลสัญญา คือการหมายรู้ความปฏิกูลที่มีอยู่ในอาหาร จาคธาตุวัตถถานะ คือการคิดแยกร่างกายออกเป็นส่วนตัวต่าง ๆ แล้วกำหนดตามลักษณะที่ปรากฏว่าเป็นเพียงธาตุ ๔.

อรูปรู คือสิ่งที่ไม่มียุปรูปรากฏ สำหรับให้จิตยึดเกาะในเวลาฝึกให้เกิดอรูปรูมาน คือ อากาศ วิญญูณ ความไม่มีวิญญูณ ความไม่มีสัญญาและมีใช้ความไม่มีสัญญา อรูปรูมานที่เกิดที่อรูปรูเหล่านี้ มีชื่อเรียกตามลำดับอย่างนี้

คือ อากาสนัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เวน-
สัญญานาสัญญาตนะ.

สมาธิเนื่องด้วยชนิดของอารมณ์

สมาธิที่ได้ในการฝึกที่อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๔๐ นั้น มี
อยู่ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ อุปจารสมาธิ ได้แก่ความที่
จิตมีอารมณ์เดียว ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการสงบราบไปแห่งนิรณทัง ๕ มี
วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา อย่างอ่อน ๆ เป็นองค์ประกอบ ในเวลาที่
อยู่ในสมาธิขั้นนี้ ยังมีการรับรู้สัมผัสทางวิธีประสาททั้ง ๕ เพราะจิตยังเป็น
กามาพจร แต่เป็นกามาพจรที่มีกำลังแรงกว่ากามาพจรจิตตามปกติ อัปนา-
สมาธิ ได้แก่ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ที่เกิดขึ้นเพราะการเพ่งอารมณ์แรงถึง
ขีด มีวิตก มีวิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ที่แรงมากเป็นองค์ประกอบ ใน
เวลาที่อยู่ในสมาธิในขั้นนี้ ไม่มีการรับรู้สัมผัสทางวิธีประสาททั้ง ๕ เพราะจิต
เขยิบขึ้นไปเป็นรูปาพจร หรืออรูปาพจร.

การเกิดขึ้นแห่งสมาธิทั้ง ๒ ชนิดนี้ นอกจากเหตุคือการได้ปฏิบัติถูกต้อง
ต้องได้หลักได้เกณฑ์และมากถึงมาตรฐานแล้ว ยังเกี่ยวเนื่องอยู่กับชนิดของ
อารมณ์ ที่ได้นำมาใช้ในการฝึกนั้นด้วย การเพ่งที่อารมณ์ใด ด้วยต้องใช้
ปัญญาบ้าง สมาธิชนิดที่ดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีเพียงแค
อุปจารสมาธิ ทั้งนี้ เพราะปัญญาทำให้จิตต้องไหวตัวอยู่เสมอ ความนิ่งที่สนิท
จึงเกิดขึ้นแก่จิตไม่ได้ การเพ่งที่อารมณ์ใดด้วยต้องตรีก - ตรองถึงลักษณะ
พิเศษที่เป็นจุดมุ่งหมายของการเพ่งนั้นสมาธิชนิดที่ดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่
อารมณ์นั้น มีเพียงแคปรุฌมณ เพราะสมาธิที่สูงกว่าปรุฌมณไม่มีตรีก-ตรอง
การเพ่งที่อารมณ์ใดด้วยต้องแผ่ความปรารถนาดีต่อเข้าไปยังอารมณ์ที่เพ่งโดยไม่

ขาดสาย สมาริชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีเพียงแต่ตียิ-
 ฆาน ทั้งนี้เพราะความปรารถนาดีต่ออารมณ์ที่เพ่งที่ประกอบอยู่ที่สมาริจิตนั้น
 ทำให้วางตนเป็นกลางไม่ได้ การเพ่งที่อารมณ์ใดเพียงให้อารมณ์นั้นเป็นที่ยึด
 เกาะของจิต สมาริชั้นดีที่สุดที่ได้ด้วยอำนาจการเพ่งที่อารมณ์นั้น มีถึงชั้น
 จตุตถฌานและชั้นอรูปรฌาน ซึ่งเป็นสมาริชั้นดีสุดขีด.

ในอารมณ์ ๔๐ นั้น อารมณ์ที่เพ่งด้วยต้องใช้บัญญัติบางมีอยู่ ๑๐ อย่าง คือ
 อนุสติ ๖ ข้างต้น มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหารปฏิกุศลสัญญา และจตุราตฺวา-
 วัตถานะ ผู้ที่บำเพ็ญสมาริด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๐ อย่างนี้
 เป็นอารมณ์ สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีแต่อุปจารสมาริ อารมณ์ที่เพ่งด้วย
 ต้องตรีก-ตรองถึงลักษณะพิเศษ มีอยู่ ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตา-
 สติ ผู้ที่บำเพ็ญสมาริด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๑ อย่างนี้ เป็น
 อารมณ์สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีเพียงแค่ปฐมฌาน แต่เมื่อเปลี่ยน ไปยึดสี
 ของอสุภะ หรือของอาการแห่งกายเป็นอารมณ์เลิกตรีก-ตรองถึงความไม่งาม
 แห่งศพ แห่งอาการของกายเสีย สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีถึงชั้นจตุตถฌาน
 อารมณ์ที่เพ่งด้วยต้องแผ่ความปรารถนาดีต่อเข้าไปยังอารมณ์ที่เพ่ง มีอยู่ ๓
 อย่าง คือ เมตตา กรุณา และมุทิตา ผู้ที่บำเพ็ญสมาริด้วยใช้ธรรมอย่างใด
 อย่าง ๑ ในธรรม ๓ นี้ สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญนี้ มีเพียงแต่ตียิฆาน
 อารมณ์ที่เพ่งเพียงอาศัยอารมณ์ที่เพ่งนั้นเป็นที่ยึดที่เกาะของของจิต มีอยู่ ๑๕
 อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อุเบกขา และอรูปร ๔ ผู้ที่บำเพ็ญสมาริด้วยใช้อารมณ์
 อย่างใดอย่าง ๑ ในอารมณ์ ๑๑ ข้างต้น เป็นอารมณ์ สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญ
 นี้ มีถึงชั้นจตุตถฌาน ผู้ที่บำเพ็ญสมาริด้วยใช้อารมณ์อย่างใดอย่าง ๑ ใน
 อารมณ์ ๔ ข้างท้ายเป็นอารมณ์ สมาริที่ได้ในการบำเพ็ญนั้น ย่อมเป็น
 อารมณ์ซึ่งเป็นที่สมาริที่อยู่ใอันดับเดียวกับจตุตถฌาน แต่ในการบำเพ็ญ

อรุพฌาน ต้องบำเพ็ญตั้งแต่นั้นไปตามลำดับ คืออากาสนัญญาตนะ ฯลฯ
เนวสัณญานาสัณญายตนะ.

จิตตั้งแต่ชั้นอุปจารสมาธิลงมาถึงจิตที่เป็นไปตามปกติของสามัญชน
เรียกว่า กามาพจรจิต จิตในชั้นอัปนา หากว่าอัปนาสมาธินั้นมีรูปเป็นอารมณ์
เรียกว่า รูปาพจรจิต หากว่าอัปนาสมาธินั้นมีอรูปเป็นอารมณ์ เรียกว่า
อรุพาพจรจิต.

อาการที่จิตขึ้นสู่วิถี

จิตได้สำนึก คือจิตที่ยังมิได้ขึ้นสู่วิถียื่นออกไปรับอารมณ์ จิตนี้ ทาง
ภาษาธรรม ท่านเรียกว่า “ภวังคะ” แต่ชาวเราชอบออกเสียงว่า “ภวังค์”
เมื่อมีอารมณ์ใดมากระทบที่ทวาร ภวังคะนี้ ย่อมแปรสภาพแล่นขึ้นสู่วิถียื่น
ออกไปรับอารมณ์นั้น ระยะเวลาที่จิตแล่นขึ้นสู่วิถียื่นออกไปรับอารมณ์จนถึง
กลับตกลงสู่ภวังคะตามเดิม มีขณะที่ท่านกำหนดไว้ ๑๗ ขณะ ขณะทั้ง ๑๗
ขณะนั้น มีชื่อต่างกันดังนี้ คือ ตอนที่รับการกระทบของอารมณ์ เรียกว่า
อดีตภวังคะ ตอนที่ภวังคะไหวตัวออกไปในครั้งแรก เรียกว่า ภวังคจลนະ
ตอนที่การไหวตัวของภวังคะเสร็จสิ้น เรียกว่า ภวังคบุ้จเจทะ ตอนที่มิโนธาตุ
ที่เป็นกิริยาน้อมออกไปที่อารมณ์นั้น เรียกว่า อาวัชณะ ตอนที่รู้จักชนิดและ
ลักษณะของอารมณ์เรียกว่า วิญญาน ตอนที่มิโนธาตุที่เป็นวิบากเข้ารับ
อารมณ์นั้นต่อจากวิญญานเรียกว่า สัมปฏิจันนະ ตอนที่มิโนธาตุที่เป็นวิบาก
ตรวจตราอารมณ์นั้น เรียกว่า สันตริณະ ตอนที่มิโนวิญญานธาตุที่เป็น
กิริยากำหนดทางเดินที่อารมณ์นั้น เรียกว่า โฏฐัพพะ ตอนที่แล่นเข้าไปย่อย
อารมณ์ตามที่โฏฐัพพะกำหนดไว้ในอันดับแห่งโฏฐัพพะ เรียกว่า ชวณะ ๓
นี้เกิดขึ้น ๗ ครั้ง ตอนที่รับอารมณ์ของชวณะมา เรียกว่า ตทาลัมพะ ๓

นี้เกิดขึ้น ๒ ครั้ง พันจากนี้เป็นภวังคปาตะ คือกลับลงสู่ภวังคะตามเดิม
ภวังคปาตะ ไม่นับเป็นขณะ เมื่อมีอารมณ์อันและอันมากระทบอีกและอีก
จิตก็แล่นขึ้นไปรับ ๆ และตกลงสู่ภวังคะตามทำนองนี้อีกและอีก จิตชั้นสู่วิถี
ครั้งที่ ๑ อุปาทานขั้นที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นและดับไปครั้ง ๑ ๆ จิตชั้นสู่วิถีนี้ เมื่อ
กล่าวด้วยวิธีเปรียบเทียบ ย่อมช่วยให้ได้ความเข้าใจยิ่งขึ้น.

คน ๆ ๑ นอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วงต้น ๑ มะม่วงสุกผล ๑ หล่น
ลงมากระทบพื้นดิน เสียงที่เกิดจากการกระทบพื้นดินของผลมะม่วงนี้ ทำ
ให้คน ๆ นั้นตื่น และมองดูไปทางที่เสียงนั้นแล่นมา ได้เห็นผลมะม่วงสุกผล
๑ จึงลุกขึ้นไปเก็บผลมะม่วงนั้นมา เมื่อตรวจดูลักษณะที่ปรากฏ ก็รู้ว่า
สุกพอกินได้ จึงปัดฝุ่นออกแล้วส่งผลมะม่วงนั้นเข้าสู่ปาก เคี้ยวเนื้อมะม่วง
ให้แหลกจนทั่วแล้วกลืนลงสู่กระเพาะ ครั้นแล้วก็กลับล้มตัวลงนอนและหลับ
ต่อไปอีก ตอนที่กำลังหลับอยู่ เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคะ ตอนที่ผล
มะม่วงกระทบพื้นดินเกิดเป็นเสียงทำให้ตื่น เหมือนตอนที่เรียกว่าตติภวังคะ
ตอนที่ตื่นแต่ยังมีความงัวเงียอยู่ เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคจลนนะ ตอนที่
ตาสว่างหมดความงัวเงีย เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคบุจเจตะ ตอนที่มองไป
ทางเสียง เหมือนตอนที่เรียกว่า อวชชนะ ตอนที่เห็นว่าเป็นผลมะม่วง
เหมือนตอนที่เรียกว่าวิญญาน ตอนที่หยิบผลมะม่วงขึ้น เหมือนตอนที่เรียกว่า
สัมปฏิจันนะ ตอนที่ตรวจดูลักษณะของผลมะม่วงรู้ว่าสุก เหมือนตอนที่
เรียกว่าสันตிரณะ ตอนที่ปลงใจกิน ปัดฝุ่นและส่งผลมะม่วงเข้าปาก เหมือน
ตอนที่เรียกว่าโฏฐัพพะ ตอนที่เคี้ยวเนื้อมะม่วงให้แหลกซึ่งนานหน่อย เหมือน
ตอนที่เรียกว่าชวณะ ตอนที่กลืนเนื้อมะม่วงที่แหลกแล้ว ๆ ลงสู่กระเพาะ ๆ
เหมือนตอนที่เรียกว่าตทาลัมพะ ตอนที่ล้มตัวกลับลงนอนและหลับต่อไปอีก
เหมือนตอนที่เรียกว่าภวังคปาตะ.

นิมิต ๓ และภาวนา ๓

ในการบำเพ็ญสมาธินี้ สิ่งทีเรียกว่า “นิมิต” มีอยู่ ๓ อย่าง คือ
 บริกรรมนิมิต อุกหนิมิต และปฏิภาคนิมิต สิ่งทีเรียกว่า “ภาวนา” ก็มีอยู่
 ๓ อย่างเหมือนกัน คือ บริกรรมภาวนา อุจารภาวนา และอัปนาภาวนา.

บริกรรมนิมิต แปลว่า นิมิตแห่งบริกรรม นิมิต คือ สิ่งต่างชนิด
 ทีถูกบัญญัติชื่อต่างไว้ บริกรรม คือ การห่วงจิดและเจตสิกลงทีนิมิต รวม
 กับการเปล่งถึงชื่อนิมิตนั้นตามบัญญัติด้วย คำว่า “บริกรรมนิมิต” นี้ เป็น
 ชื่อทีท่านบัญญัติเรียกอารมณห์ทั้ง ๔๐ อย่างนั้น หรืออารมณห์อย่างอื่น ๆ ที
 ใช้ในกิจเหมือนอารมณห์ ๔๐ อย่างนั้น กิริยาทีส่งจิดและเจตสิกเข้ายึดบริกรรม
 นิมิตอย่างใดอย่าง ๑ เป็นอารมณห์ รวมทั้งการเปล่งถึงชื่อของบริกรรมนิมิต
 นั้นด้วย เรียกว่า “บริกรรมภาวนา” บริกรรมภาวนาแปลว่า “การทำ
บริกรรมให้เกิดด้วยเจตนา”.

การเปล่งถึงชื่อบริกรรมนิมิตพร้อมกับการนึกถึงนั้น ก็เพื่อให้เสียง
 ทีประกาศบัญญัติเกิดเป็นสื่อตัวนำ ทำหน้าที่ชักจูงจิดให้จับบริกรรมนิมิตตาม
 บัญญัตินั้นเป็นอารมณห์ได้ง่ายขึ้น ด้วยเหตุนี้ บริกรรมนิมิต เสียงทีประกาศ
 บัญญัติ และสติทีจับความหมายตามบัญญัติ จึงต้องตรงกัน หากมุ่งให้ลมหายใจ
 เข้า-ออก เป็นบริกรรมนิมิต แต่กลับเปล่งเสียงทีประกาศบัญญัติเป็น
 อย่างอื่นจากชื่อบริกรรมนิมิตนั้น ทีถูกบัญญัติไว้ เช่นเปล่งเสียงว่า “พุท-โธ”
 (ซึ่งตามบัญญัติ ใช้เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า) หรือว่า “พองหนอ-
 ยุบหนอ” (ซึ่งตามบัญญัติใช้เป็นชื่อแห่งอาการโป่ง-ยุบ ของสิ่งทีมีข้างใน
 กลวง) หรือคำอื่นใดจากนี้ สติย่อมต้องเข้าไปจับบัญญัติหลายอย่างเป็น
 อารมณห์ การนี้ ย่อมเป็นการปฏิบัติทีผิดแผกจากหลักวิชา ในการเจริญ
 สมาธิภาวนา ทีท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทีมีหลักฐาน โดยทั่วไป.

เมื่อได้ปฏิบัติในบริกรรมภาวนาอย่างนั้น ตามแบบที่กล่าวสอนไว้ใน คัมภีร์พระพุทธศาสนา หากจับบริกรรมนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ได้อย่างแน่นและ นานพอสมควรแล้ว ภาพบริกรรมนิมิตนั้น ย่อมเกิดปรากฏขึ้นในจิตเหมือนภาพจริง คือหลับตาเห็นภาพบริกรรมนิมิตนั้นเหมือนมองเห็นด้วยจักษุ ภาพ บริกรรมนิมิตที่หลับตาเห็นนี้เรียกว่า “อุคฺคหนิมิต” ถึงขั้นนี้ ภาวนานี้ชื่อว่าตั้ง ตัวขึ้นได้แล้ว มีชื่อเรียกว่า “บริกรรมสมาธิ” ภาวนาตั้งแต่ชั้นบริกรรมสมาธิ นี้ขึ้นไปจนไปจดตอนที่อุปจารสมาธิเกิด เรียกว่า “อุปจารภาวนา” อุปจาร- ภาวนา แปลว่า “การปฏิบัติเพื่อทำอุปจารสมาธิให้เกิดด้วยเจตนา”

เมื่อได้ผูกจิตไว้ที่อุคฺคหนิมิตนี้เรื่อยไป ภาพอุคฺคหนิมิตไม่เลื่อนหาย เมื่อ วิตกจับอุคฺคหนิมิตนี้เป็นอารมณ์ได้เมื่อใด อุคฺคหนิมิตนี้ย่อมแปรเปลี่ยนเป็นภาพ ที่แจ่มใสขึ้นกว่าของจริง เหมือนดวงจันทร์ที่ โคจรพ้นออกมาจากเมฆที่กำบัง อยู่ ภาพนี้มีลักษณะวาวเด่นชัด เหมือนภาพนกกระเรียนที่เล่นเมฆอยู่ที่หน้า เมฆที่กำลังถูกแสงอาทิตย์ทอดส่อง ที่ปรากฏแก่สายตาของคนที่ยืนอยู่ที่แผ่นดิน เมื่อเห็น ภาพอุคฺคหนิมิตที่แจ่มใสขึ้นนี้ เรียกว่า “ปฏิกฺคานนิมิต” ภาพที่ปฏิกฺคาน- นิมิตนี้ เมื่อต้องการขยายให้ใหญ่ออก หรือหดให้เล็กเข้า ย่อมขยายออกได้ ย่อมหดเข้าได้ตามกำหนดที่ต้องการ ในเมื่อได้ฝึกทำให้มากพอสมควร และใน การขยายออก ในการย่อเข้าซึ่งปฏิกฺคานนิมิตนี้ ท่านแนะนำให้ตั้งกำหนดขนาด ที่จะขยายออก ที่จะหดเข้าไว้ก่อน และต้องฝึกให้ขยายออกและให้หดเข้าเท่า ขนาดที่ตั้งกำหนดไว้เท่านั้น อย่าทำการขยาย ทำการหดให้เกินหรือหย่อนกว่า กำหนดที่ได้ตั้งไว้ การฝึกหัดขยายและหดปริมณฑลแห่งปฏิกฺคานนิมิตนี้เป็นการ ปฏิบัติสะสมกำลังไว้เพื่อเพิ่มสมรรถภาพให้แก่อกิณญาปาทกฌาน ซึ่งหากจะทำให้เกิดมีขึ้นในตอนเมื่อได้ความซำของเป็นอย่างดียิ่งในรูปฌาน และอรูปรฌาน แล้ว เพราะทิพจักษุ ทิพโสต เจตปรีชญาณ ย่อมมีอยู่เพียงในปริมณฑล

แห่งปฏิภาคนิมิตเท่านั้น เมื่อขยายปริมณฑลแห่งปฏิภาคนิมิตออกไปได้เท่าใด อาณาเขตแห่งทิพจักขุ ทิพโสต เจโตปริยญาณก็ขยายออกไปได้เท่านั้น อุ-
 ภาจารสมาธิ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับเวลาที่ปฏิภาคนิมิตนี้เกิด ภาวนาตั้งแต่เวลาที่
 อุภาจารสมาธินี้เกิดขึ้นแล้วไป เรียกว่า “อัปนาภาวนา” อัปนาภาวนา แปล
 ว่า “การปฏิบัติเพื่อทำอัปนาสมาธิให้เกิด ด้วยเจตนา” ภาวนาตั้งแต่ในตอน
 หนึ่งขึ้นไป จนได้อัปนาสมาธิแล้ว ย่อมยึดปฏิภาคนิมิตนี้เพียงอย่างเดียวเป็น
 อารมณฺ์ คือ ทั้งอุภาจารสมาธิ ทั้งอัปนาสมาธิ ย่อมมีปฏิภาคนิมิตนี้เป็นอารมณฺ์
 เหมือนกัน อัปนาย่อมสำเร็จบริบูรณ์ในเมื่อได้ทำให้อัปนาชวณะเกิดขึ้นมา.

ชวณะที่เกิดขึ้นในอัปนาวิถี มีจำนวน ๕ ดวงบ้าง ๔ ดวงบ้าง ตาม
 ชนิดของบุคคล ที่รัฐธรรมนูญได้ช้า หรือได้เร็ว คือผู้ที่รัฐธรรมนูญได้ช้า มีชวณะเกิด
 ขึ้น ๕ ดวง ผู้ที่รัฐธรรมนูญได้เร็ว มีชวณะเกิดขึ้น ๔ ดวง ชวณะทั้ง ๕ ดวงนี้ มีชื่อ
 เรียกตามลำดับ ดังนี้ คือ บริกรรม อุภาจาร อนุโลม โคตรภู อัปนาจิต ใน
 อัปนาวิถีชนิดที่มีชวณะเกิดขึ้น ๔ ดวง ตัดบริกรรมออก เริ่มต้นที่อุภาจาร แต่
 ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ท่านรวมชื่อว่า บริกรรมและอุภาจาร เข้าเป็นชื่อ
 ของชวณะดวงแรก คือเรียกชื่อชวณะดวงแรกว่า “ปริกัมโมภาจาร” ชวณะ
 ๔-๓ ดวง ข้างต้นเป็นกามาพจร แต่เป็นกามาพจรที่มีกำลังแรงกว่ากามาพจรจิต
 ตามปรกติ ชวณะดวงสุดท้าย เป็นอัปนาจิต ชนิดรูปาพจร จะมีรูป คือ ปฏิ-
 ภาคนิมิตเป็นอารมณฺ์.

๔๘ อารมณฺ์ที่เหมาะสมกับอัชฌาศัย

คน เมื่อจำแนกเป็นชนิดต่างตามชนิดแห่งอัชฌาศัย มีอยู่ ๖ ชนิด
 คือ ราคะจริต โทสะจริต โมหะจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และ วิตักกจริต อารมณฺ์
 สำหรับใช้ฝึกทำสมาธิให้เกิด ที่ท่านแสดงไว้มากถึง ๔๐ อย่าง ก็เพื่อให้

เหมาะแก่ชนิดแห่งอริยาศัยและสถานการณ์ของผู้ที่ฝึกทำสมาธิให้เกิด ภายคตาสติ และอสุภะ ๑๐ เหมาะสำหรับคนรากจวิต อานาปานสติ เหมาะสำหรับคนวิตักจวิตและคนโมหจวิต วรรณกสิณ ๔ และพรหมวิหาร ๔ เหมาะสำหรับคนโทสจวิต อนุสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสำหรับคนสัทธาจวิต มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหารปฏิกุศลสัญญา และจตุธาตุดุวัตถานะ เหมาะสำหรับคนพุทธิจวิต กุตกสิณ ๔ และอรูปร ๔ เหมาะสำหรับคนทั้ง ๖ ชนิดนั้น อรูปร เป็นอารมณ์สำหรับใช้ฝึกทำให้อรูปรผานเกิด ซึ่งอรูปรผานนี้จะฝึกทำให้เกิดขึ้นมาได้ ก็ต่อเมื่อได้ทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้นมาที่กสิณทั้ง ๙ อย่างใดอย่าง ๑ โดยเว้นปริณินนาทกาสกสิณเสียโดยซ้ำของแล้ว ดังนั้น กุตกสิณเท่านั้น เป็นอารมณ์ที่เหมาะสมกับการใช้บำเพ็ญสมาธิของคนทุกชนิด แต่ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ มีอุคหนิมิตไหว ไม่เหมาะแก่คนที่ใหม่ต่อการนี้ แม้อานาปานสติที่นิยมบำเพ็ญกันอยู่ในวงกรรมฐานิก โดยมากก็มีอุคหนิมิตไหว ดังนั้น ในการเขียนเรื่องสมาธิภาวนานี้ จึงเลือกเขียนปฐวีกสิณภาวนา คือภาวนาที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์คือเป็นบริกรรมนิมิต เพราะปฐวีกสิณมีอุคหนิมิตนิ่ง ภาวนาที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ จึงเป็นภาวนาที่เหมาะสมกับผู้ที่ยังใหม่ต่อการนี้.

ปฐวีกสิณภาวนาวิธี

ฐานเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งสัมมาสมาธิทั้งปวง คือความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ดังนั้น บรรดาผู้ที่ จะเจริญสมาธิภาวนา จึงต้องรักษาศีลในภูมิของตน ๆ ให้บริสุทธิ์ซึ่งเรียกว่า “ศีลวิสุทธิ” เสียก่อน หากไม่มีศีลที่บริสุทธิ์ตามภูมิเป็นรากฐานแล้ว สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้นมาไม่ได้ อันดินที่ใช้เป็นดวง กสิณนั้น หิงเวณดินสีน้ำเงิน ดินสีเหลือง ดินสีขาว ดินสีแดง และดินสีดำ ดินชนิด

ที่เหมาะสม ท่านว่า คือดินสีนวลปนแดงนิดหน่อย ซึ่งมีสีคล้ายสีเมฆตรง
 อรุณขึ้น ดินในตอนหน้าดวงกสิณนี้ ต้องเป็นดินชนิดเดียวกัน และไม่มีของ
 อื่นปะปนอยู่ ดินนี้ให้บรรจุลงในภาตกลม ซึ่งมีขนาดที่วัดผ่าศูนย์กลางได้ราว
 สัก ๓๒ ซม. ขัดดินผิวในตอนหน้าให้เรียบ ในเวลาบำเพ็ญสมาธิ ฟังวาง
 ตะแคงดวงกสิณนี้ ให้ตอนบนเอนออกไปทางนอกไว้ข้างหน้า ในระดับที่ต่ำกว่า
 สายตาพอดีได้สะดวก และให้ดวงกสิณนี้ตั้งอยู่ห่างจากดวงจักขุ ๑.๒๕ เมตร
 นั่งขัดสมาธิบนพื้นก็ได้ นั่งบนเก้าอี้ห้อยเท้าก็ได้ นั่งในท่าที่สบาย ตั้งตัวให้
 ตรง ฟังตัดความห่วงใยในตัวเอง ในคนอื่น ๆ ในปศุสัตว์ ในทรัพย์สินของ
 ในหน้าที่การงานออกให้หมด ครั้นแล้ว ฟังหลับตานึกน้อมออกไปถึงทราศศพ
 ต่าง ๆ และแผ่เมตตาตั้งความปราถนาดีไปในคนสัตว์โดยทั่วไป กับนึกถึง
 ความตายอันต้องมาถึงตนอย่างแน่นอนในอนาคตกาลอันใกล้ การนึกถึง
 ทราศศพและการแผ่เมตตา นี้ เป็นการปฏิบัติเพื่อบำราบกามกิเลสและพยายาม
 ที่ตัดตะกอนหมักหมมอยู่ในตนมากให้เพลากำลังลงเสียบ้าง เพราะกิเลสทั้ง ๒
 กองนี้ หากไม่ถูกทำให้ราบไม่ถูกลดขุมกำลังลงเสียบ้าง ย่อมทำหน้าที่เป็นมาร
 คอยรังควานในเวลาบำเพ็ญสมาธิ ในเมื่อผู้บำเพ็ญมีสติสัมปชัญญะกำกับตน
 น้อยไป ด้วยให้ได้เห็นภาพต่าง ๆ ได้ยินเสียงแปลก ๆ ที่น่ารันทรมขมขื่นบ้าง
 ที่น่าสะอึกหวาดกลัวบ้าง ส่วนการนึกถึงความตายที่จะมาถึงตนนั้น ก็เพื่อให้
 การนึกนี้ ทำหน้าที่ในทางกระตุ้นเตือน ให้รีบขมกัเขมน้ำบำเพ็ญสมาธิภาวนา
 นั้น ด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวจริง ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรง
 แนะนำให้เจริญพระพุทธคุณด้วย เพราะพระพุทธคุณเป็นเรื่องปลุกศรัทธาและ
 บำบัดความท้อแท้แห่งจิต ศรัทธาที่ถูกต้อง ย่อมมีอำนาจในทางทำจิตให้ผ่องใส
 กรรมฐานทั้ง ๔ อย่างนี้ ทรงเรียกว่า “อารักขกรรมฐาน” คำนี้แปลว่า

“กรรมฐานสำหรับรักษาตนให้พ้นภัยจากกิเลส”

บุพกิจกรรมฐานเป็นกิจจำเป็น

ในเวลาบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อทำสมาธิให้เกิด ผู้บำเพ็ญที่มีสติสัมปชัญญะกำกับตนไม่พอ อารมณ์ที่ตั้งใจกำหนดในการบำเพ็ญนั้นมักเลื่อนหายไป ไม่ปรากฏแก่ใจ เพราะถูกความว่องว่องรอบงำทำให้เคลิบเคลิ้มลงไปบ้าง ในตอนนั้นมักได้พบเห็นภาพต่าง ๆ คือภาพคน ภาพสัตว์ ภาพเทพบุตร ภาพเทพธิดา ภาพสถานที่ ภาพภูมิประเทศ ภาพนรก ภาพสวรรค์ ฯลฯ บางรายก็ได้ยินเสียงเพลง เสียงร้องเรียก เสียงร้องไห้ เสียงร้องขอส่วนบุญ ฯลฯ ผู้ที่มีศรัทธาในอนิหารของกรรมฐานแรงเกินไป และขาดปัญญากำกับ มักน้อมจิตลงไปที่ภาพนั้น ที่เสียงนั้น ด้วยความเชื่ออย่างแรง ยึดถือภาพ ยึดถือเสียงที่ปรากฏนั้นว่าเป็นภาพจริง เป็นเสียงจริง อย่างแน่นแฟ้นจนถอนไม่ออก ภาพนั้น เสียงนั้น ปรากฏให้ได้เห็น ให้ได้ยินอยู่ตลอดเวลา มีอาการอย่างชนิดที่แพทย์เรียกว่าเป็นโรคประสาทหลอน ถ้าภาพนั้น เป็นภาพที่น่ารื่นรมย์ เสียงนั้น เป็นเสียงที่ไพเราะ ความพอใจชื่นชมยินดีในภาพนั้น ในเสียงนั้น ย่อมเกิดมีอยู่โดยไม่ขาดสาย ในอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน บางรายแม้จนกระทั่งในเวลาหลับก็ยังเก็บเอามาฝัน ผู้ที่ตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนี้มักมีอาการยิ้มแย้มปรากฏแก่สายตาของผู้อื่น ถ้าภาพนั้น เสียงนั้น เป็นภาพ เป็นเสียงที่น่ากลัว น่าหวาดสะดุ้งเสียวสยอง น่าขยะแขยง ความหวาดกลัว ความสะดุ้งเสียวสยอง ความขยะแขยงไม่พอใจ ย่อมเกิดมีในทุกอิริยาบถ อาการหวาดสะดุ้งเป็นทุกข์ขยะแขยงไม่พอใจนี้ ย่อมฉายออกมาทางกาย ทำให้ปรากฏแก่สายตาของผู้อื่นด้วย บางคน ภาพคน ภาพสัตว์ที่ตนได้ประหัตประหารไว้กลับมาปรากฏให้เห็น ดังเช่นพระอังกูลีมาลเถระ พอหลับตาเจริญกรรมฐานก็ได้เห็นภาพผีหัวขาดมาปรากฏอยู่ข้างหน้ามาก คนผู้หนึ่งซึ่งได้เฟ้ามตที่รบกวณไว้มาก พอหลับตาเจริญกรรมฐาน ภาพมดหัวโตๆ

เป็นจำนวนมาก มาปรากฏ^๕อยู่ข้างหน้า เป็นต้น อาการอย่างนี้ถ้ามี
ปรากฏอยู่นานเกินไป ก่าจืดออกไม่ได้ มักทำให้^๕ผู้^๕นั้นเสียสติ ถึงเข้าถึงภาวะ
 แห่งคนวิกลจริต หรือมีฉะนั้น ก็กลายเป็นคนบ่ม ๆ เป๋อ ๆ คุ่มดี คุ่มร้าย ผู้
 ที่ไม่เข้าใจในเรื่องราว มักลงความเห็นว่ การเจริญกรรมฐานทำให้คนเป็นบ้า.

อาการที่ปรากฏออกมาอย่างนี้ เป็นการล่อหลอกของบรรดากิเลสที่
 ตกตะกอนลงไปชุ่มช้อนเป็นขุมกำลังอยู่ในภวังคะ เมื่อผู้^๕นั้นเคลิบเคลิ้มเพราะ
 เหตุที่มีสติและสัมปชัญญะกำกับตนไม่พอ เมื่อเป็นโอกาส กิเลสที่ตกตะกอนอยู่
 เหล่านั้นก็ฟุ้งออกมาแสดงอาการหลอนหลอก ด้วยให้ได้เห็นภาพ ให้ได้ยิน
 เสียงต่าง ๆ แปลก ๆ ปรากฏการณ์ที่หยาบอย่างนี้ มีเพียงในเวลาเจริญสมถะ-
 กรรมฐาน เรียกตามสำนวนว่า “มารมารังควาน มารมาผจญ” ส่วนในเวลา
 เจริญวิปัสณากรรมฐาน การรังควานรบกวนของกิเลสก็มีเหมือนกัน แต่มีปรากฏ
 การณ์ที่ละเอียดนุ่มนวลกว่า ปรากฏการณ์ที่เกิดจากการรบกวนของกิเลสใน
 เวลาเจริญวิปัสณากรรมฐานนี้ ท่านเรียกว่า “วิปัสณุปกิเลส” เมื่อมีวิปัสณุ-
 ปกิเลสเกิดขึ้น วิปัสนาย่อมหยุดอยู่กับที่ เพราะอำนาจที่เพ็ดลิดเพลินอยู่กับวิปัสณุ-
 ปกิเลส วิปัสนาย่อมไม่รัดตัวเจริญขึ้นไปถึงจุดอิมัตถ์ อันนี้ย่อมทำให้ขาดจาก
 การได้บรรลุมรรคและผล.

ตามความเข้าใจส่วนตัวของผู้เขียน ภาพเทพบุตร ภาพเทพธิดา
 เสียงที่ไพเราะ ที่มีปรากฏในเวลานั้น เป็นอาการหลอนหลอกของกิเลสฝ่าย
 กาม ภาพยักษ์ ภาพมาร เสียงขู่ตะคอก เป็นอาการหลอนหลอกของกิเลส
 ฝ่ายโทสะ ภาพนรก ภาพสวรรค์ เป็นการหลอนหลอกของกิเลสฝ่ายโมหะ
 เพื่อประโยชน์แก่การไม่เกิดมีภาพหลอนหลอก เสียงหลอนหลอกของกิเลส
 เหล่านี้ ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนา ท่านจึงได้สอนให้เจริญกรรมฐาน
 อันเป็นบุพกิจ ๒ ชนิด คือเจริญอสุภะและเมตตา และเพื่อประโยชน์แก่การ

เพิ่มกำลังให้แก่ความเพียร ท่านจึงได้สอนให้บำเพ็ญมรณานุสติด้วย ก่อน
 บำเพ็ญสมาธิภาวนาททุกชนิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงแนะนำให้
 เจริญพุทธานุสติด้วย เพราะพุทธานุสติช่วยให้เกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตน-
 ตรี ซึ่ง เป็นศรัทธาปสาทะที่ถูกต้อง เพราะประกอบด้วยปัญญา ศรัทธา
 ปสาทะนี้ ย่อมช่วยให้ผู้นั้นเลือกเฟ้นเชื่อแต่เฉพาะสิ่งที่สมควรเชื่อ ไม่เชื่ออะ
 ไป ส่วนผู้ที่มีศรัทธาที่ไม่มีปัญญากำกับ ศรัทธานั้นย่อมตกไปในฝ่ายมงาย
 จูงให้เชื่ออะไปหมด ไม่ว่าเรื่องนั้นสมควรเชื่อหรือไม่สมควรเชื่อ คนนั้นควร
 เลื่อมใสหรือไม่สมควรเลื่อมใส สักว่าเป็นเรื่อง เป็นคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ใน
 วงการพระศาสนาแล้ว เป็นต้องเชื่อ เป็นต้องเลื่อมใสเต็มหมดทั้งร้อยเปอร์-
 เซนต์ทีเดียว เพราะความเชื่อ ความเลื่อมใสชนิดนี้มีอยู่ในคนส่วนที่มาก
 ความเชื่อความเลื่อมใสในฤทธิ์ในอำนาจของเครื่องรางของขลัง ของเวทมนต์
 คาถา ของการเสก ๆ เป่า ๆ ในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธรูป ในอภินิหาร
 ของพระอาจารย์ ซึ่งส่วนมากเกือบไม่มีเงาของสมณะเลย ในความดีพิเศษถึง
 ชั้น ในการซื่อบอกการได้บรรลุมรรคและผลของปรากฏการณ์ที่กิลสปรุงให้
 เกิดมีปรากฏขึ้นในคราวบำเพ็ญสมาธิภาวนา จึงได้ครอบงำเกาะกินจิตใจของ
 คนส่วนที่มากอยู่ แม้กระทั่งของคนผู้ที่ได้สำเร็จการศึกษาในมหาวิทยาลัยชั้นดี
 ของโลก แม้กระทั่งของภิกษุที่เกลือกกลั้วพัวพันอยู่ในสวนแห่งสังฆกรรมของ
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเป็นเวลานานตั้ง ๔๐-๕๐ ปี เฉพาะพวกภิกษุที่ไหล
 เลอะไปในเรื่องชนิดนี้นั้น เป็นผู้ที่น่าสงเวช น่าสลดใจ น่าขยะแขยงสะอิด-
 สะเอียน ฯลฯ ของบรรดาพุทธบริษัทที่หนักในสังฆกรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 เป็นอย่างยิ่ง.

เป็นความจำเป็นดังที่กล่าวมาแล้วนั้น บรรดาผู้ที่บำเพ็ญสมาธิภาวนา
 ผู้มุ่งจะได้สารัตถะในทางธรรมให้แก่ตน ก่อนแต่จะเริ่มบำเพ็ญสมาธิภาวนาที่

อารมณ์อันเหมาะสมกับพื้นอัชฌาศัยของตน จึงควรต้องเจริญกรรมฐานอันเป็น
 บุพกิจ ๓-๔ อย่างนั้น เสียสักชั่วเวลาเล็กน้อยก่อน ทั้งนี้ เพื่อประเทหากำลัง
 แห่งขุมกำลังของกามและพยาบาทให้พลาลงเสียบ้าง ที่ท่านไม่แนะนำให้เจริญ
 กรรมฐานส่วนที่เป็นบุพกิจ เพื่อประเทหากำลังของโมหะให้ลดลงด้วย เข้าใจ
 ว่า เพราะขุมกำลังโมหะ ต้องประเทาลงด้วยวิปัสณา หากเจริญวิปัสณา ก่อน
 เมื่อได้ความรู้ในสภาวะธรรมมากขึ้น ก่อนที่มีสมาธิเป็นรากฐาน อาจเกิดมี
 ความฟุ้งสร้านเพราะตระหนงตน อันนี้ย่อมเกิดเป็นอุปสรรค ในการบำเพ็ญสมาธิ
 ให้เกิด.

สำหรับท่านผู้ที่ได้เจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจแล้ว แต่ในเวลาที
 กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนา ยังมีภาพอื่นจากสิ่งที่ยึดเป็นอารมณ์มาปรากฏอยู่นั้น
 ตามนัยที่ได้จากคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ขอแนะนำให้แก้ด้วยการศึกษา ให้รู้
 จักสภาวะธรรม เช่นศึกษาในเรื่องความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ของ
 ชั้น ๕ ในชั้น ๕ ในธาตุ ๑๘ เป็นต้น เพื่อลดกำลังแห่งศรัทธาที่มีอยู่มาก
 เกินไปจนกลายเป็นโมหะให้น้อยลงเสียบ้าง ถ้าในขณะที่บำเพ็ญสมาธิภาวนานี้
 มีความฟุ้งสร้านจนเกิดตระหนงตัว เพราะเหตุที่ปัญญามีแรงนำหน้าศรัทธาออก
 ไปไกลลิบลับ แม้จะได้บำเพ็ญสมาธิภาวนามาเป็นเวลานาน แต่เพียงอุคหนิมิต
 ก็ไม่มีเกิด ฟุ้งแก้ด้วยการเจริญพุทธานุสติ ธัมมานุสติ หรือ สังฆานุสติ ปลูก
 ศรัทธาในทางที่ถูกที่ชอบให้บังเกิดขึ้นมาบ้าง.

สำหรับผู้ที่ได้เจริญกรรมฐานอันเป็นบุพกิจมากตามสมควรแล้ว และ
 เพิ่มการแก้ด้วยการกลับมาศึกษาในสภาวะธรรมมากพอสมควรแล้ว แต่ในเวลา
 ที่กำลังบำเพ็ญสมาธิภาวนาที่มุ่งให้สมาธิเกิดนั้น ยังได้เห็นภาพแปลก ๆ หรือ
 ยังได้ยินเสียงแปลก ๆ อยู่อีก ฟุ้งพักการเจริญสมาธิภาวนานั้นไว้ก่อน เพราะ
 หากขึ้นเจริญต่อไป นอกจากจะไม่ได้บรรลุถึงสมาธิที่ต้องการสมประสงค์แล้ว

ยังอาจถึงความเป็นผู้เสียสติก็ได้ เมื่อสถานการณ์โดยเฉพาะของตนเป็นเช่นนั้น และยังมีศรัทธาในการปฏิบัติธรรมเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์อยู่ ฟังเปลี่ยนแปลง การปฏิบัติเสียใหม่ คือ ฟังหันไปศึกษาในเรื่องสภาวะธรรมให้มากขึ้น ๆ แล้วหัน เข้าไปศึกษาในเรื่องอริยสัจจะ ๔ ให้ได้ความรู้ ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตามหลัก วิชาจริง ๆ พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้ในสัพพสาสวสังวรสูตรว่าผู้ที่ศึกษาในอริย สัจจะ ๔ อยู่เสมอ ๆ ย่อมอาจจะสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพตปรามาสได้ คือคนอาจบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันได้ ด้วยการปฏิบัติในวิปัสณาเพียง ศึกษาในอริยสัจจะ ๔ ที่ถูกต้องตามหลักวิชาและมาถึงมาตรฐานเท่านั้น การ ศึกษาในอริยสัจจะ ๔ นี้ แม้จะไม่ได้บรรลุผลถึงขั้นนั้น ก็ยังได้ประโยชน์ใน ทางลดกำลังมิจฉาทิฐิที่มีอยู่ให้น้อยลง ๆ ทำตนให้เป็นกรรมวาทีที่บริสุทธิ์ ตามเสด็จพระพุทธเจ้าอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น ๆ.

เริ่มปฏิวิกิจสินภาวนา

ครั้นได้เจริญบุพกิจกรรมฐาน ๓-๔ อย่างนั้นเรียบร้อยแล้ว ฟังเริ่ม ปฏิบัติเพื่อทำสมาธิให้เกิดขึ้นที่ปฏิวิกิจสินต่อไป คือฟังลิมตาคันดูที่ดวงปฏิวิ กสิน เปล่งคำเพียงเบา ๆ ถึงชื่อแห่งวัตถุที่ทำเป็นดวงกสินนั้นว่า “ดิน” หรือ “ปฐวี” หรือ “เมถนี” ตามชื่อที่สะดวกแก่ปาก แก่ใจ ตั้งสติ กำหนดความหมายว่า “ดิน” ว่า “ปฐวี” ว่า “เมถนี” ให้สติเล่นไป ตามสายเสียงนั้นเข้าไปตั้งอยู่ที่ดวงกสินนั้น ฟังหลับตาลงเสียบ้าง ลืมตาคัน ดูบ้าง แต่ฟังหลับตาดังสติกำหนดหมายรูปดินที่ดวงกสินนั้นให้นานกว่าระยะเวลาที่ลืมตาดังสติกำหนดหมายเช่นนั้น ฟังปฏิบัติเช่นนั้นเรื่อยไป โดยอย่า นึกแรงให้หุ้คหนิมิตเกิด ในการปฏิบัติในครั้ง ๑ ๆ ฟังตั้งกำหนดเวลาปฏิบัติ ผ่ายข้างยากไว้ และในทุกครั้ง ต้องปฏิบัติให้ได้เท่าเวลาที่กำหนดไว้ นั้น หรือ เกินกว่าผลแห่งการปฏิบัติจะเกิดขึ้นมาในเวลาเร็วหรือช้า หรือไม่เกิดขึ้น

อย่างไร นั้นย่อมต้องแล้วแต่เหตุแวดล้อม และการปฏิบัตินั้นเข้าหลักเข้า
เกณฑ์ หรือผิดหลักผิดเกณฑ์ .

อุปจารภavana

เมื่อการปฏิบัตินั้นเข้าหลักเข้าเกณฑ์ รัตตัญญูในขอบเขตและมาก
ขึ้น ๆ จนถึงจุดอิ่มตัวในเวลาใด ในเวลานั้น เมื่อหลับตานึกถึงภาพดวง
กสิณนั้น ที่สัญญากำหนดหมายไว้ ภาพดวงกสิณนั้น ย่อมเกิดปรากฏเป็น
อารมณ์ของชวาระขึ้นที่อาปาละ (FOCUS) คือที่ศูนย์กลางเป็นที่ตั้งลงแห่ง
อารมณ์ทุกชนิดในมโนทวาร เหมือนภาพที่เห็นด้วยดวงตา ภาพนั้นคือ อุกห-
นิมิต หลังจากเวลาที่อุคคหนิมิตนี้เกิดขึ้นแล้ว ท่านแนะนำให้ลุกจากที่นั้นไปนั่ง
ในที่อื่นซึ่งได้เตรียมไว้ก่อนแล้ว เพราะหากยังมองเห็นดวงปฐมกสิณตัวจริง
นั้นอยู่ตราบใด ปฏิภาคนิมิตก็ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นมาตราบนั้น เพราะปฏิ
ภาคนิมิตแจ่มใสกว่าของจริง เกิดขึ้นมาด้วยการกำหนดหมายที่แรงตั้งของ
สัญญาตั้งแต่นั้นไป ฟังตั้งสติประมวลจิตลงไปต่ออุคคหนิมิตนั้นอย่าให้ขาดสาย
ได้ พอวิตกแห่งอุคคหนิมิตนี้เพียงอย่างเดียวเข้ามาได้ อินทรีย์ทั้ง ๕ คือ
ศรัทธา วิริยะ สติ สมာธิ และปัญญา ย่อมสดใสกล้าแข็งขึ้น ๆ ความตื่นตัว
สว่างไสวแห่งจิตย่อมมีมากขึ้น ๆ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคตาอ่อน ๆ
ย่อมเข้าทำหน้าที่บารามนิเวรณทั้ง ๕ ให้สงบราบลงไป แล้วปรากฏตัวเด่นชัด
ขึ้นมา คือ เอกัคตา ทำหน้าที่บารามกามฉันท์ วิตก ทำหน้าที่บารามถีนะ
และมิทธะ วิจารณ์ ทำหน้าที่บารามวิจิกิจฉา ปีติ ทำหน้าที่บารามพยาบาท สุข
ทำหน้าที่บารามอุทธัจจะและกุกกัจจะ และกิเลสอย่างอื่น ๆ ที่เป็นพวกเดียวกัน
กันกับนิเวรณทั้ง ๕ นั้น ก็พลอยสงบราบลงไปด้วย ในตอนนี้ อุกคหนิมิต
ย่อมแปรเปลี่ยนรูปเป็นใสแจ๋วแปรเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้นมา เหมือนดวงจันทร์

ที่โคจรพ้นออกมาจากหลีบเมฆ ในทันที ภาพปฏิภาคนิมิตนี้มีลักษณะวา
เด่นชัดเหมือนภาพนกกระเรียนที่เล่นเมฆอยู่ที่หน้าเมฆ ที่กำลังถูกแสงอาทิตย์
ทอดส่อง ที่ปรากฏแก่สายตาของคนที่ยืนดูอยู่ ณ พื้นดิน จิตย่อมตั้งมั่นแน่วอยู่
ที่ปฏิภาคนิมิตนี้ ด้วยอุปจารสมาธิ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว จิตย่อมยึด
ปฏิภาคนิมิตนี้เป็นอารมณ์บ้าง ย่อมก้าวลงสู่วงจักรบ้าง กลับไปกลับมาอยู่อย่าง
นี้เรื่อย ๆ หากยังรักษาปฏิภาคนิมิตนี้ให้คงยังปรากฏอยู่ได้ตราบใด การต้อง
เสื่อมจากอุปจารสมาธินี้ก็ยังไม่เกิดมีขึ้นมาตราบนั้น.

อภินาภาวนา

ในเวลาอัน อินทรีย์ทั้ง ๕ ที่สดใสเข้มแข็งขึ้นนั้น ๆ ย่อมปฏิบัติกิจใน
หน้าที่ของตน ๆ ตั้งแต่เมื่อเริ่มสดใสเข้มแข็งขึ้น คือ ศรัทธา ย่อมน้อมตัว
เข้าไปสู่อารมณ์ วิริยะ ย่อมทำหน้าที่ประคองจิต สติ ย่อมทำหน้าที่เข้าไปจับ
อารมณ์ตั้งอยู่ สมาธิ ย่อมทำหน้าที่ตั้งจิตไว้ให้แน่วอยู่ที่อารมณ์ ปัญญา ย่อม
ทำหน้าที่รู้ธรรมทั้งปวง หากอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ทำกิจในหน้าที่ไม่สมดุลงัน คือ
ยิ่งหรือหย่อนกว่ากันเกินไป อภินายอมไม่เกิด คือหากศรัทธาทำกิจแรงเกินไป
อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ย่อมไม่อาจปฏิบัติกิจในหน้าที่ของตนได้ หากวิริยะทำกิจ
แรงเกินไป อินทรีย์อีก ๔ อย่าง ก็ย่อมไม่อาจปฏิบัติกิจในหน้าที่ของตนได้เช่น
เดียวกัน คนที่มีศรัทธาแรง แต่ว่ามีปัญญาอ่อน ย่อมเลื่อมใสจนกระทั่งในสิ่ง
ที่ไม่ควรแก่การเลื่อมใสเลย คนที่มีศรัทธาอ่อน แต่ว่ามีปัญญาแรงย่อมทะนง
ตัวจนขาดความเลื่อมใส ในสิ่งที่ควรแก่การเลื่อมใส ต่อเมื่อศรัทธากับปัญญา
สมดุลงัน จึงทำให้เกิดความเลื่อมใสในสิ่งที่ควรแก่การเลื่อมใส คนที่มีสมาธิ
แรงแต่มีความเพียรอ่อน ย่อมถูกความเกียจคร้านครอบงำ คนที่มีความเพียร
แรง แต่ว่ามีสมาธิอ่อน ย่อมถูกความฟุ้งสร้านครอบงำ ดังนั้น เมื่อปัญญา

กำลังแรงเกินไป ความนสการพระคุณของพระรัตนตรัย ลดกำลังนั้นลงเสียบ้าง เมื่อศรัทธามีกำลังแรงเกินไป ความนสการถึงสภาวะธรรม ลดกำลังนั้นลงเสียบ้าง เมื่อความเพียรแรงเกินไป ควรลดความขวนขวายเข้มงวดเกินไป และเพิ่มสมาธิขึ้นบ้าง เมื่อสมาธิแรงเกินไป ควรเพิ่มความเพียรขึ้นมาบ้าง ศรัทธากับปัญญาที่สมดุลกัน ความเพียรกับสมาธิที่สมดุลกัน ย่อมเป็นปัจจัยให้อัปนาเกิด ส่วนสตินั้น ทำให้เกิดแรงมากขึ้นเท่าใด ย่อมเกิดมีผลดีมากขึ้นเท่านั้น เพราะจิตมีสติเป็นผู้นำ สติคอยป้องกันไม่ให้ตกไปสู่ความฟุ้งสร้าน ด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ หรือปัญญา และย่อมคอยป้องกันไม่ให้ตกไปสู่ความเกียจคร้าน ด้วยอำนาจสมาธิ สติย่อมช่วยให้เอกัคคตาแรงขึ้น ๆ นี้ ย่อมช่วยให้อัปนาสำเร็จเร็วขึ้น.

ปฐมฌาน

เมื่อผู้ปฏิบัติทำอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ ให้มีกำลังสมดุลกันเช่นที่กล่าวนี้ได้ อัปนาภาวนานั้น ย่อมระตัตว์อยู่ในขอบเขต และเล่นขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิมัตว์ ทำให้ขณะในอัปนาวิถิเกิด คือเมื่อผู้ปฏิบัติสงจิตให้จดจ่อแนบแน่นอยู่กับปฏิภาคนิมิตได้เช่นนั้น ในขณะที่อัปนาจะสำเร็จ มโนทวาราวชณะ คือมโนธาตุอันเป็นกิริยา ที่น้อมตัวเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวาร ก็ขาดตัดกระแสงวังกะเกิดขึ้นมา ต่อแต่นั้น ชวณะ ๕ ดวง คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต หรืออุปจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต ก็เกิดทะยอยกันขึ้นมา ทีละดวง ๆ ตามลำดับ ๔-๓ ดวงข้างต้นเป็นกามาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาพจร พ้นจากนี้ จิตย่อมตกลงสู่ภวังคะ เพราะฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรกนั้น ย่อมมีเพียงในขณะจิตเดียว ฌานนี้เรียกว่า “ปฐมฌาน” เพราะเป็นฌานในชั้นเริ่มต้น ฌานนี้มีองค์ ๕ เป็นส่วนประกอบ องค์ ๕ นี้

คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา มีจำนวนและลักษณะเหมือนองค์แห่ง
 อุปจารสมาธิ แต่มีกำลังแรงกว่าองค์แห่งอุปจารสมาธิมาก เพราะเหตุที่องค์
 เหล่านี้มีกำลังแรงมาก จึงบังคับให้จิตนิ่งแน่วเหมือนจมหายเข้าไปในปฏิภาณ
 นิमित ทำให้หมดการรับรู้สัมผัสที่วิถีประสาททั้ง ๕ คือ ในเวลาที่อยู่ในฌาน
 ความรู้การกระทบที่ทวารทั้ง ๕ ดับหมด เมื่อจิตตกงว้างแล้วผู้ปฏิบัติพึงเข้า
 ฌานนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า คือ พอจิตตกงว้างจะต้องกลับเข้าไปใหม่ พอจิตตกงว้างจะ
 ต้องกลับเข้าไปใหม่เรื่อยไป จนชำนาญถึงขั้นที่อุปนาชวณะที่เกิดขึ้นในวิถีเดียว
 ดำเนินอยู่ได้ตลอดครึ่งชั่วโมง ๑ ชั่วโมง ๒ ชั่วโมง หรือนานกว่านั้น โดย
 ไม่มีการตกงว้างคะ ก่อนกำหนดเวลาที่กะไว้เมื่อก่อนเข้า การทำอุปนาชวณะ
 ให้เกิดขึ้นมาได้ เรียกว่า “ฌาน” การทำอุปนาชวณะให้ดำเนินอยู่ได้ตามที่
 ตนกำหนดโดยไม่ตกงว้างคะ เรียกว่า “ฌานสมาบัติ” ครั้นแล้วพึงออกจาก
 ปฐมฌานนี้ เพื่อพิจารณาให้รู้จักลักษณะของฌานและลักษณะของธรรมต่าง
 อย่าง ที่ประกอบกันเข้าเป็นฌาน.

พิจารณาปฐมฌานและองค์ของปฐมฌาน

ฌาน โดยทั่วไป มีอยู่ ๒ ประเภท คือ อารัมณูปนิมาน และ ลักษณะ
 ปนิมาน อารัมณูปนิมาน ได้แก่รูปฌาน ๔ และอรุปฌาน ๔ ลักษณะปนิมาน
 ได้แก่วิปีสนา มรรคและผล ปฐมฌานที่แสดงนี้ อยู่ในประเภทอารัมณูปนิ
 มาน ฌานนี้ ได้แก่กิริยาที่เฟื่องฟูเข้าไปที่อารมณ์ ขมนิวรณทั้ง ๕ ลงได้
 ด้วยองค์ ๕ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นฌาน ด้วยเหตุนี้ ฌานนี้ ท่านจึงได้เรียก
 ว่า มีการละองค์ ๕ และประกอบขึ้นด้วยองค์ ๕ องค์ ๕ ที่ประกอบขึ้นเป็น
 ฌานนี้ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว.

วิตก คืออาการที่สังจิตเข้าไปเกาะอยู่ที่อารมณ์ วิจาร คือ
 อาการที่ตามลบลำอารมณ์นั้นทั่วทุกส่วน โดยไม่ขาดสาย หากเปรียบ

อารมณ์ให้เป็นกระดาก วิตก คือแกนวงเวียนที่ปักลงไปแผ่นกระดาก วิจารณ์ คือขางวงเวียนที่หมุนเป็นวงอยู่บนแผ่นกระดาก รอบแกนวงเวียนนั้น ปิติ คืออาการที่ยังกายยังจิตให้เอิบอิมชาบสร้าน สุข คือธรรมชาติผู้กลืนกินซึ่งความลำบากแห่งกายและแห่งจิต เอกัคคตา คือสมาธิ วิตก วิจารณ์ ปิติ สงเคราะห์เข้าในสังขารชั้นในชั้น ๕ สุข สงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้น ปิติ คืออาการยินดีเอิบอิม ที่เกิดขึ้นเพราะการได้สิ่งที่ต้องการสมประสงค์ สุข คือความหมดความลำบากแห่งกาย แห่งจิตในเวลาที่ได้เสวยรสแห่งสิ่งที่ต้องกับความประสงค์ ที่ได้นั้น ในเวลาเมื่อถูกแสงแดดแผดเผาอยู่ในทางที่กั้นดารจนเกิดระคายน้ำขึ้น เมื่อมีผู้นำน้ำแช่น้ำแข็งเข้ามาให้ความเอิบอิมยินดีในขณะที่ได้รับน้ำนั้น เป็นปิติ ความดับสูญแห่งการระคายน้ำ หลังจากที่ได้ดื่มมานานแล้วเป็นสุข ปิติเกิดขึ้นในเวลาใดสุขย่อมเกิดขึ้นในเวลา นั้น แต่สุขเกิดขึ้นในเวลาใดไม่นิยมนว่ต้องมีปิติเกิดขึ้นในเวลา นั้นด้วยเสมอไป.

องค์ที่ ๕ นี้ ได้เริ่มเกิดขึ้นพร้อมกับการค่อย ๆ สงบไปของนิรวรณ์ คือเมื่อภาวนาดังตัวขึ้นมาได้สำเร็จเป็นบริกรรมสมาธิ ในระหว่างนี้ ย่อมเกิดปราโมทย์และเกิดปิติอ่อนและแรงขึ้นตามลำดับ ปิติมียู่ ๕ อันดับ คือ ขุกภาพิติ ขณิกภาพิติ โอกันตภาพิติ อุเพงคภาพิติ และพรณภาพิติ เมื่อปิติเหล่านี้แต่ละอย่าง ๆ เกิดขึ้นและเจริญอยู่ในกรอบ แล่นขึ้นไปถึงจุดอิมตัวหมดตามลำดับแล้ว ย่อมทำให้ปัสสัทธิคือความสงบแห่งกายและแห่งจิตเกิดขึ้น เมื่อปัสสัทธิระดตัวอยู่ในกรอบเจริญขึ้นถึงจุดอิมตัวแล้ว ย่อมทำให้สุขทางกาย สุขทางจิตเกิดขึ้น เมื่อสุขระดตัวอยู่ในกรอบเจริญขึ้นถึงจุดอิมตัวแล้ว ย่อมทำให้อุปะการสมาธิและอัปนาสมาธิเกิดเต็มบริบูรณ์ตามขั้นตามลำดับ คือ เมื่อปิติเจริญขึ้นถึงจุดอิมตัวแล้ว ย่อมอุดหนุนให้วิตกหน่วงอุคหนิमितนั้นเท่านั้น เข้ามาเป็นอารมณ์ได้ วิจารณ์ย่อมแล่นไปที่อุคหนิमितนั้นโดยไม่ขาดสาย ให้สำเร็จ

เป็นอุปจารสมาธิขึ้นมาก่อน เมื่ออุปจารสมาธิเจริญขึ้นถึงจุดอิมัตว์แล้ว อปฺปนาสมาธิจึงเกิด ครั้นแล้ว องค์ทั้ง ๔ นี้ ก็เข้าประกอบอยู่ที่สมาธิจิตนั้น.

องค์ทั้ง ๔ นี้ ร่วมกันทำให้เกิดเป็นฌานอย่างนี้ คือ วิตกเกิดทำหน้าที่ส่งจิตให้พุ่งแน่วเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิต ด้วยอาการร่าเริงหัวเราะ วิจารเกิดทำหน้าที่ส่งจิตให้แล่นไปโดยทั่วถึงที่ปฏิภาคนิมิตนั้น โดยไม่ขาดสาย การปฏิบัติหน้าที่อย่างนั้นของวิตกและวิจารทั้ง ๒ นั้น ย่อมทำให้จิตเกิดมีความพยายามปรับปรุงตัวให้ตั้งมั่น ความพยายามปรับปรุงตัวให้ตั้งมั่นของจิต เต็มบริบูรณ์ขึ้นมาเมื่อใด ย่อมทำให้ปิตเกิดบริบูรณ์ถึงขีดเมื่อนั้น ปิตินี้ ย่อมแผ่สร้ามนไปทั่วสรรพางค์กาย และย่อมทำความเอิบอิมให้แก่จิต สุขที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งปัสสัทธิย่อมแผ่ออกไปกินความลำบากทางกายทางจิตหมด และทำความตื้นตัวสว่างไสวให้แก่จิต อากาโรจมีอารมณ์อย่างเดียวกับที่ถูกปรับปรุงขึ้นมา โดยการส่งจิตให้พุ่งแน่วเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตของวิตก การยังจิตให้แล่นไปที่ปฏิภาคนิมิตโดยไม่ขาดสายของวิจาร ความเอิบอิมของจิตที่ปิตทำให้ และการตื้นตัวอย่างสว่างไสวของจิต ที่สุขทำให้ ย่อมยังจิตดวงนั้น พร้อมทั้งเจตสิกอื่น ๆ ที่ประกอบอยู่ที่จิตดวงนั้น ในขณะนั้น ให้ตั้งมั่นอยู่โดยสม่ำเสมอด้วยดีที่ปฏิภาคนิมิตอันนำมาซึ่งความเป็นจิตมีอารมณ์เดียว คือสำเร็จเป็นปฐมฌานขึ้น คือเพราะวิตก วิจาร ปิต สุข และเอกัคคตา เกิดทำหน้าที่ของตน ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยครบถ้วน จึงสำเร็จเป็นปฐมฌาน เพราะฉะนั้น ปฐมฌานนี้ ท่านจึงได้เรียกว่า ปัญจังคสมันนาคตฌาน คือฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๕.

การพิจารณาปฐมฌานและองค์ของปฐมฌานนี้ สำหรับผู้ที่ได้รับบรรลุฌานเป็นการเริ่มแรก ท่านให้ทำแต่พอประมาณ เพราะเมื่อพิจารณามากเกินไปองค์ของปฐมฌานนี้ย่อมหยาบขึ้น ๆ และเพลากำลังลง ๆ ส่วนการกลับเข้าฌานใหม่หลังจากที่จิตตกวางจะไปแล้ว ยิ่งทำได้บ่อยครั้ง และทำให้ฌานตั้งอยู่ได้นาน

มากเท่าไร ยิ่งเกิดเป็นผลดีมากขึ้นเท่านั้น ผู้ที่ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว
 เข้าฌานนี้ช้าเพียงเล็กน้อย ยังไม่เกิดมีความชำนาญในการเข้า แต่กลับใจร้อน
 ออยากจะก้าวขึ้นไปสู่ทุติยฌานให้เร็วเข้า จึงพักการเข้าปฐมฌานที่ยังไม่มีความ
 ชำนาญเสีย หันมา พิจารณาองค์ของฌาน ท่านว่าผู้นี้ ย่อมต้องเสื่อมจากฌาน
 ทั้ง ๒ คือปฐมฌานที่ได้แล้วก็ต้องเสื่อม คือกลับเข้าอีกไม่ได้ ทุติยฌานที่ยัง
 ไม่ได้ไม่ถึง แต่มุ่งจะได้จะถึง ก็ทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้ แม้พระพุทธโฆสาวาทที่มา
 ในอังคฺตรนิกาย ก็ตรัสสอนภิกษุไว้ในทำนองนี้ คือภิกษุที่ยังไม่มีความชำนาญ
 เชี่ยวชาญในปฐมฌาน แต่คืบหน้าก้าวไปเข้าทุติยฌาน ย่อมไม่อาจเข้า
 ทุติยฌานนั้นได้ และปฐมฌานก็เข้าไม่ได้ ภิกษุนี้นิยมต้องพลัดตกเสื่อมจาก
 ฌานทั้ง ๒.

ความงาม ๑๐ อย่างของปฐมฌาน

ปฐมฌาน มีความงาม ๓ ตอน คือ ตอนต้น ตอนกลาง และตอน
 สดท้าย ความงามใน ๓ ตอนนี้ แยกออกเป็นชนิดที่กำหนดต่างได้ ๑๐ คือ ใน
 ตอนที่ปฐมฌานเกิด มีความงาม ๓ ชนิด คือ จิตบริสุทธิ์จากนิเวรณทั้งห้า ๑
 จิตดำเนินไปตามอัปนาสมาธิที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอ ๑ จิตเล่นไปตามทาง
 ดำเนินในทางของอัปนา ๑ ในตอนเมื่อปฐมฌานตั้งอยู่ ก็มีความงาม ๓ ชนิด
 คือ อากาโรที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งจิตที่บริสุทธิ์ ๑ อากาโรที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งจิตที่ดำเนินไป
 สู่อุคฺคัมภ ๑ อากาโรที่เพ่งเฉยอยู่ซึ่งอากาโรที่จิตเข้าถึงอัปนาตั้งอยู่ ๑ ในตอน
 ท้ายของปฐมฌาน มีความงาม ๔ ชนิด คือ มีความชื่นบาน เพราะธรรมทั้ง
 หลายที่เกิดขึ้นแล้วในฌานจิตนั้นไม่ก้าวก่ายซึ่งกันและกัน ๑ มีความชื่นบาน
 เพราะอินทรีย์ทั้ง ๕ มีการปฏิบัติกิจในหน้าที่อย่างเดียวกัน คือต่างทำตนให้
 พ้นจากกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน ๆ คือ ศรัทธาทำตนให้พ้นแล้วจากความเชื่อ
 ต่อสิ่งที่ไม่ควรเชื่อ และความไม่เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ วิริยะทำตนให้พ้นแล้ว

จากความเกียจคร้าน สติทำตนให้พ้นแล้วจากความพัวพันเพื่อนเลือนลอย สมาริ
 ทำตนให้พ้นแล้วจากความฟุ้งสร้าน และปัญญาทำตนให้พ้นแล้วจากโมหะ ๑
 มีความซึนบานเพราะการยังความเพียรที่สมควรแก่การ ไม่ยังธรรมทั้งหลายที่
 เกิดขึ้นแล้วในมานกัจฉันให้ก้าวกำยซึ่งกันและกัน และการปฏิบัติในหน้าที่
 ของอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างเดียวกันนั้น ๑ มีความซึนบานเพราะองค์ มีความ
 แคล้วคล่องและมีกำลังมาก ๑ .

วสี ๕ ในปฐมฌาน

เมื่อผู้บำเพ็ญฌานนั้นได้พิจารณาปฐมฌานและองค์ต่าง ๆ ที่ประกอบ
 เข้าเป็นปฐมฌาน พร้อมทั้งความงามของปฐมฌาน ดังที่ได้กล่าวมาโดยสังเขป
 แล้วนี้ ตั้งแต่ขึ้นไป ฟังทำให้เกิดวสี คือความชำนาญ ๕ อย่าง ในปฐมฌาน
 ซึน วสี ๕ อย่างนั้น คือ อวชันวสี สมบัติชันวสี อธิษฐานวสี วุฏฐานวสี
 และปัจเจกขณวสี .

อวชันวสี คือความสามารถในการส่งจิตเข้าไปในองค์ทั้ง ๕ ของ
 ปฐมฌานนั้น ตามลำดับ โดยรวดเร็วและไม่ขาดสาย สมบัติชันวสี คือความ
 สามารถเข้าฌานได้ในลำดับแห่งอวชณะ คือ เมื่อทำการเข้าฌานครั้งไร ย่อม
 เข้าได้ตั้งแต่ชวณะดวงแรก คือชวณะดวงที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งอวชณะ เป็น
 รูปาพจร คือเป็นอุปนาจิตเลย คือในอุปนาวิถี ไม่มีชวณะที่เป็นกามาพจร ๔ ดวง
 คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู เกิดขึ้นข้างหน้าอุปนาจิต เหมือนใน
 คราวที่ทำให้อุปนาจิตเกิดขึ้นในครั้งแรก อธิษฐานวสี คือความสามารถทำให้
 ฌานตั้งอยู่ได้เท่าเวลาที่ตนกำหนดไว้ วุฏฐานวสี คือความสามารถออกจากฌาน
 ได้โดยฉับพลันตรงตามเวลาที่ตนตั้งกำหนดไว้ ไม่ออกก่อนหรือหลังเวลาที่ตน
 ตั้งกำหนดไว้ ปัจเจกขณวสี คือความสามารถในการพิจารณาองค์ของฌาน

คือขณะที่เกิดในลำดับแห่งการนึกถึงองค์ฌาน มีธรรมที่เป็นอารมณ์ของ
 อวชฺชนะเป็นอารมณ์ บัจเวกขณวสีนี้สำเร็จด้วยอวชฺชนวสี การทำให้เกิดวสี
 ๕ นี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่ฌานสมาบัติ คือเพื่อประโยชน์แก่การเข้าฌานให้
 อยู่ได้ตามเวลาที่ตนต้องการ แต่ไม่เกิน ๗ วัน เพื่อเสวยนิรามิสสุข และเพื่อ
 ประโยชน์แก่การเขยิบชั้นของฌานให้สูงขึ้นไป.

อัปนาชั้นปฐมฌานจิตยังไหว

สมาธิในชั้นปฐมฌาน จิตเพียงสักว่าผ่องใส คือจิตผ่องใสเพียงใน
 ชั้นอัปนาเริ่มแรก ยังไหวอ่อน ๆ ด้วยอำนาจจิตกและวิจารณ์ เปรียบเหมือนน้ำ
 ใสที่ถูกลมอ่อนทำให้กระเพื่อมอยู่ และวิตกวิจารณ์นี้ หากเอกัคคตานัน ไม่เป็น
 สมาธิที่ตั้งขึ้นอย่างเด่นโดดเด่นจริงจัง ๆ แล้ว ย่อมผละออกจากปฏิภาคนิมิตนั้น
 พุ่งตัวเข้าไปหารูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปพะ แปรเปลี่ยนเป็นนิรณมไปได้
 โดยง่าย พระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า เมื่อท่านเข้าปฐม
 ฌาน สัญญาและมนสิการแปรเปลี่ยนออกไปรับรูป เสียง กลิ่น รส หรือ
 โสภณรูปพะ เป็นอารมณ์ทำให้ต้องออกจากปฐมฌาน พระพุทธเจ้าตรัสแนะ
 ท่านให้แก้ด้วยการสมาธิให้ตั้งขึ้นอย่างโดดเด่นจริงจัง ๆ เมื่อทำได้เช่นนี้ย่อมไม่
 เสื่อมจากฌานที่เข้านั้น ๆ ดังนั้น ผู้ที่ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว และเข้า
 ฌานสมาบัติได้แล้ว มุ่งจะได้เสวยนิรามิสสุข คือสุขที่เกิดจากความสงบแห่ง
 กิเลส ที่สนธิ และมีประสงค์ในการที่ทำให้สุขนี้ยั่งยืน ไม่เสื่อมจากสุขนี้โดย
 ง่าย จึงควรเขยิบชั้นแห่งสมาธิให้สูงขึ้นไปอีก คือเลื่อนทำให้สมาธิในชั้น
 ทุติฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน เกิดขึ้นตามลำดับ.

สมาธิชนิด ๑ เป็นผลแห่งการปฏิบัติชนิด ๑

สมาธิในชั้น ๑ กับสมาธิในอีกชั้น ๑ มีลักษณะพิเศษเป็นส่วนของตนโดยจำเพาะ ไม่เหมือนกัน ไม่ปะปนกัน ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เมื่อได้สมาธิในชั้นปฐมฌานแล้ว แม้จะได้ทำสมาธิในชั้นนี้ให้เกิดขึ้นอยู่เรื่อย ๆ จนตลอดชีวิต ก็ไม่มีทางได้สมาธิในชั้นทุติยฌาน หรือสมาธิในชั้นฌานอื่นจากนี้ เพราะสมาธิชนิด ๑ เป็นผลแห่งการปฏิบัติชนิด ๑ และตัวสมาธิเอง ก็เลื่อนตัวเองให้สูงขึ้นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนกับมีปราสาท ๔ ชั้นอยู่หลัง ๑ ในบันไดที่ขึ้นไปสู่ปราสาททั้ง ๔ ชั้นนี้ บันไดของแต่ละชั้น ๆ ตั้งอยู่ด้านนอก และตั้งอยู่ทางนอกผนังคนละด้านสลักรับกัน เมื่อขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่สูงกว่า ต้องผ่านเข้าไปในห้องชั้นปราสาทที่ต่ำกว่า ผู้ที่เข้าไปในปราสาทชั้นที่ ๑ แล้ว ถ้ามีวิเลิตเพลินชมความงามของปราสาทชั้นนี้เสีย ย่อมต้องติดอยู่ในปราสาทชั้นนี้ ตราบเท่าที่ตนยังไม่ออกมาข้างนอก แม้ออกมาแล้ว หากยังไม่ตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นออก และไม่ชวนชวนขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ ย่อมไม่มีทางจะได้เข้าไปชมความงามในปราสาทชั้นที่ ๒ เลย หากยังตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นออกไม่ได้ เมื่อกลับขึ้นปราสาทอีก เมื่อขึ้นไปถึงปราสาทชั้นที่ ๑ ความอาลัยรักนั้น ย่อมทำให้เขาไม่อาจออกจากปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นไปได้ แต่เมื่อตัดความอาลัยรักในปราสาทชั้นที่ ๑ นั้นได้เด็ดขาด และทำความอาลัยรักให้เกิดขึ้นในปราสาทชั้นที่ ๒ ก็รีบเดินออกจากปราสาทชั้นที่ ๑ ขึ้นไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ เมื่อการเดินนั้นไปตรงทาง ย่อมเข้าไปสู่ปราสาทชั้นที่ ๒ ได้สมประสงค์ ข้อนั้นฉันใด แม้การทำสมาธิให้เกิดภวังคินั้น เมื่อได้ทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้นมาแล้ว หากมีวิเลิตเพลินพอใจอยู่แต่ในปฐมฌานนั้นก็ย่อมติดอยู่เพียงแค่อุปฐมฌานนั้น แม้ออกจากปฐมฌานแล้ว กลับเข้าไปใหม่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก็คงได้เพียงสมาธิในชั้นปฐมฌานนั้นนั่นเองในทุก ๆ ครั้ง ต่อเมื่อได้

พิจารณาให้เห็นโทษบางประการในปฐมฌาน จนตัดความอาลัยรักในปฐมฌาน
 นั้นออกได้หมด และพิจารณาให้เห็นคุณความดีบางประการของทุติยฌาน จน
 เกิดความรักความพอใจขึ้นในทุติยฌานอย่างเต็มเปี่ยมแล้ว และเจริญภาวนา
 เพื่อให้ได้มาซึ่งสมาธิในชั้นทุติยฌานนั้น เมื่อการทํานั้นรัดตัวอยู่ในขอบเขต
 และเจริญเขยิบขึ้นไปโดยลำดับจนถึงจุดอิมัตถ์ ย่อมส่งให้ได้บรรลุสมาธิในชั้น
 ทุติยฌานได้สมประสงค์

ทุติยฌานภาวนา

ผู้ที่ได้บรรลุปฐมฌาน มีความชำนาญแคล่วคล่องในปฐมฌานนั้นจน
 ถึงขั้นฌานสมาบัติแล้ว เมื่อประสงค์จะได้มาซึ่งสมาธิในชั้นทุติยฌาน พึงเข้า
 ฌานสมาบัติในชั้นปฐมฌานนั้นก่อน ครั้นแล้วพึงออกจากฌานสมาบัตินี้ มา
 พิจารณาองค์ ๕ ที่ประกอบขึ้นเป็นปฐมฌาน ตามลักษณะแห่งองค์นั้น ๆ เมื่อ
 พิจารณาไป ๆ ย่อมได้ปัญญาว่าวิตกและวิจารณ์ เป็นองค์ที่หยาบ ทำให้ไม่ได้
 ประสบสันติที่แท้จริง และวิตกกับวิจารณ์ เป็นธรรมที่ใกล้เคียงกับนิรณัน
 แปรรูปตัวเองเป็นนิรณันได้โดยง่าย ในเมื่อเปลี่ยนไปยึดรูป เสียง กลิ่น รส
 หรือโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์เข้า เมื่อเห็นโทษของวิตกและวิจารณ์เช่นนี้แล้ว
 พึงย่นขึ้นไปพิจารณาถึงทุติยฌาน ซึ่งประกอบขึ้นมาด้วยองค์เพียง ๓ คือ ปีติ
 สุข และเอกัคคตา เมื่อพิจารณาเช่นนี้ ย่อมปลงใจว่า ทุติยฌานเป็นธรรมที่
 สงบสงบดีกว่าปฐมฌาน เมื่อได้พรากรความอาลัยรักในปฐมฌานออกได้หมด
 เพราะได้เห็นโทษของวิตกและวิจารณ์แล้ว ควรเริ่มบำเพ็ญสมาธิภาวนา คือเริ่ม
 ทำการปิดกั้นจิตไม่ให้แล่นไปตามอาการยั่วเย้าของอารมณ์ต่อไป.

ในระหว่างเวลาตั้งแต่ออกจากปฐมฌาน มาทำการพิจารณาองค์ของ
 ปฐมฌานนั้น เป็นเวลาที่นิรณันยังสงบอยู่ และเป็นเวลาที่ยังมีสติและ

สัมปชัญญะกำกับตนเองอยู่ ดังนั้น การบำเพ็ญสมาธิภาวนา เพื่อการได้บรรลุถึง
 ทุตติยฌาน ควรต้องเริ่มในทันที.

ในการทำให้ปฐมฌานเกิดขึ้น ได้บำเพ็ญสมาธิภาวนาที่อารมณ์ใด
 ในการทำให้ทุตติยฌาน และมัตตติยฌาน และจตุตถฌานเกิด ต้องบำเพ็ญ
 สมาธิภาวนาที่อารมณ์นั้น ข้อความที่จะได้แสดงต่อไปนี้ จะได้แสดงการบำเพ็ญ
 สมาธิที่ปฐมวิภังค เพราะปฐมฌานที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นปฐมฌานที่มีปฐมวิภังค
 เป็นอารมณ์.

ทุตติยฌาน

ผู้ที่มุ่งทำให้ทุตติยฌานเกิด พึงเริ่มมนสิการนิมิตที่เป็นอารมณ์ของปฐม-
 ฌานนั้นต่อไปว่า “ดิน” หรือว่า “ปฐมวิ” ฯลฯ เพื่อการละทิ้งองค์ที่หยาบ
 และเพื่อการได้มาซึ่งองค์ที่สงบ โดยไม่ขาดสาย เนื่องด้วยในเวลานั้นนิเวรณ
 กำลังสงบราบ จิตยังผ่องใส และกำลังมีสติและสัมปชัญญะกำกับตนเองอยู่ อุกห-
 นิมิตจึงเกิดขึ้น ทำให้สำเร็จเป็นปริกรรมสมาธิได้โดยง่าย และปฏิภาคนิมิตจึง
 เกิดขึ้น ทำให้สำเร็จอุปัจารสมาธิได้ในไม่ช้า เมื่ออุปัจารสมาธินี้รัดตัวอยู่ใน
 ขอบเขต และเจริญเขยิบขึ้นไปถึงจุดอิมัตถ์แล้ว ย่อมทำให้ได้สมาธิในชั้น
 ทุตติยฌาน ในขณะที่สมาธิในชั้นทุตติยฌานจะเกิดขึ้น มโนทวาราวชณะ คือ
 มโนธาตุที่เป็นกิริยาที่น้อมเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวาร ย่อมเข้าตัด
 กระแสภวังคะ ทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโน
 ทวาราวชณะนี้ดับแล้ว ชวณะ ๕ หรือ ๔ ดวง คือ ปริกรรม อุปัจาร อนุโลม
 โคตรภู และอัปนาจิต หรือ อุปัจาร อนุโลม โคตรภู และอัปนาจิต ย่อมเล่น
 ทะยอยกันเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตนั้นทีละดวง ๆ ตามลำดับ ชวณะ ๔-๓ ดวงแรก
 เป็นกามภาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปภาพจร ที่มีทุตติยฌานคือความเพ่งชั้นที่ ๒.

ทุกุติยานนี้ประกอบขึ้นมาจากองค์ ๓ คือ ปิตีและสุขซึ่งเกิดจากสมาธิ และเอกัคคตา ไม่มีวิตกและวิจารณ์ประกอบเหมือนปฐมฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตสนธิ เพราะศรัทธาทำกิน้อมไปสู่อารมณ์เต็มที่มีสมาธิเด่นอย่างโดดเด่นเข้าหลักเข้าเกณฑ์ของสมาธิ เพราะไม่กระพือด้วยอำนาจจิตและวิจารณ์ มีปิตีและสุขสนิทกว่าปิตีและสุขในปฐมฌาน เพราะเป็นปิตีและสุขที่เกิดจากสมาธิที่เข้าหลักเข้าเกณฑ์ ส่วนปิตีและสุขในปฐมฌานเกิดจากความสงบไปแห่งนิโรธ ทุกุติยานนี้เป็นฌานที่ละองค์ ๒ และประกอบขึ้นด้วยองค์ ๓ คือ เมื่อตั้งขึ้นมาไม่มีวิตกและวิจารณ์ประกอบ แต่มีปิตี สุข และเอกัคคตาเป็นองค์ประกอบ คือทุกุติยานนี้เป็นผลของการประชุมพร้อมแห่งปิตี สุข และเอกัคคตา คือปิตี สุข และเอกัคคตา ๓ นี้ รวมกันเข้าเป็นทุกุติยาน คือเป็นฌานที่สูงอยู่ในอันดับที่ ๒ มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนท้าย ๔ เหมือนความงามในปฐมฌาน

ในทุติยานนี้ อปฺนาคิต คือชวณะดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ ที่เกิดในครั้งแรก ย่อมเกิดขึ้นในเวลาเพียงชั่วขณะจิตเดียวแล้วย่อมตกทวงคะ ผู้เข้าต้องพยายามเข้าซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนฌานนี้ตั้งอยู่ได้นาน ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ สำเร็จเป็นฌานสมาบัติ ดังที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌาน คือ เมื่ออปฺนาคิตตกทวงคะไปแล้ว ๆ ต้องกลับเข้ามาใหม่ ๆ การเข้านี้ เมื่อได้ทำถูกต้องตามหลักเกณฑ์แล้ว ย่อมมีระยะเวลาที่ฌานตั้งอยู่ได้นานมากขึ้น ๆ ทุกที่ ๆ คือทุติยานที่เข้าในครั้งหลัง ๆ ย่อมตั้งอยู่ได้นานกว่าทุติยานที่เข้าในครั้งก่อน ๆ เมื่อได้ทำทุติยานนี้ให้เป็นฌานสมาบัติได้เหมือนตามที่ได้กล่าวแล้วในปฐมฌานนั้นแล้ว พึงพิจารณาองค์ ๓ คือ ปิตี สุข และเอกัคคตา ที่ประกอบเข้าเป็นทุติยาน ให้ได้รู้ลักษณะตามความเป็นจริงขององค์นั้น ๆ หลังจากที้ออกจากทุติยานใหม่ ๆ ครั้นแล้วพึงทำให้เกิดวิสี ๕ คือ อาวัชณวิสี สมบัติชนวิสี

อธิษฐานวสี วุฏฐานวสี และปัจเจกชนวสีขึ้น ในทุติยฆานันนี้ เหมือนดังที่กล่าวแล้วในปฐมฆานันนี้ การพิจารณาองค์ทั้ง ๓ ของทุติยฆานันนี้ก็ทำให้เกิดวสี ๕ ในทุติยฆานันนี้ ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เข้าและออกจากทุติยฆานันได้อย่างรวดเร็ว และอยู่ในทุติยฆานันนี้ได้ตามกำหนดเวลาที่ต้องการ และเพื่อประโยชน์แก่การทำตติยฆานันให้เกิดในอันดับต่อไป เพราะทุติยฆานันนี้ยังมีใช้เป็นสมาธิขั้นที่ดีที่สุด สมาธิที่ดีกว่านี้ยังมีอยู่อีก.

ตติยฆานภาวนา

ผู้ที่ชำนาญในการเข้าทุติยฆาน และอธิษฐานให้ทุติยฆานันตั้งอยู่ได้นานเท่ากับกำหนดที่ตนต้องประสงค์สำเร็จเป็นฆานสมาบัติขั้นดีแล้ว และได้ทำให้เกิดวสี ๕ ในทุติยฆานันตามสมควรแล้ว เมื่อประสงค์จะได้นิรามิสสุขที่สุขุมกว่านี้ พึงชวนชายเพื่อให้ตติยฆานเกิดขึ้นต่อไป

ปีติ คืออาการเิบอ้อมแห่งจิต ที่มีต้นหาอ่อน ๆ แทรกปน ไม่มีความเห็นโทษแห่งความรักที่เกาะเกี่ยวอยู่ในสัตว์และสังขาร ที่กำหนดยึดถือไว้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิวฐิ และปีติแปรเปลี่ยนตัวไปเป็นวิตกและวิจารณ์ได้ง่าย ดังนั้น จิตที่ยังถูกปีติปรุงแต่ง จึงยังไม่เป็นจิตที่สงบและมีความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง และต้องเสื่อมจากทุติยฆานได้ง่าย ผู้ที่ประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิตที่สูงกว่านี้ ที่ยั่งยืนกว่านี้ จึงควรต้องสลัดทิ้งปีติที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งทุติยฆานจิตอยู่ ตติยฆานเป็นสมาธิที่ไม่มีปีติปรุงแต่ง ดังนั้นสมาธิขั้นตติยฆานจึงทำความสงบและความบริสุทธิ์ให้แก่จิต ที่ยิ่งกว่าความสงบและความบริสุทธิ์ที่ได้จากสมาธิขั้นทุติยฆานันนี้.

ผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและได้วสี ๕ ในทุติยฆานแล้ว ประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิต ที่ยิ่งกว่าความสงบและความบริสุทธิ์ที่ได้จาก

ฉานสมาบัติ แล้วต้องพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งองค์ทั้ง ๒ ของจตุตถฉาน
นี้โดยถ่องแท้ และต้องทำวสี ๕ ให้เกิดขึ้นในจตุตถฉานนี้ ดุจที่ได้กล่าวแล้ว
ในฉานทั้ง ๓ นั้น การพิจารณาให้รู้ลักษณะในองค์ฉาน และการทำให้เกิด
วสี ๕ ขึ้นในฉานนี้ ก็เพื่อประโยชน์แก่การเขยิบขึ้นไปบำเพ็ญรูปฉาน
อภิญญาปาทกฉาน และลักษณูปนิฉาน คือ วิปัสสนา มรรค และผล ต่อไป.

ในเวลาแห่งฉานได้เสวยนิรามิสสุข

ผู้ที่ทำให้ฉานสมาบัติเกิดขึ้นมาแล้ว จะเป็นฉานที่ ๑-๒-๓-๔ นี้
หรือรูปฉานที่ยังมิได้กล่าวก็ตาม เมื่อไม่ประสงค์จะได้อรรถหรือคุณ
ความดีอย่างอื่น ๆ ที่สูงเหนือกว่าฉานทั้ง ๒ ประเภทนี้ ย่อมหลบทุกข์ของโลก
เข้าไปเสวยนิรามิสสุขได้ ด้วยการเข้าไปอยู่ในฉานสมาบัติ อย่างนานที่สุด
เพียงครั้งละไม่เกิน ๗ วัน และถ้าไม่เสื่อมจากฉานนี้ จัดว่าได้บำเพ็ญคุณ
ความดีชั้นอนันตริยกรรมฝ่ายกุศล เพราะฉานสมาบัตินี้เป็นอนันตริยกรรม
ฝ่ายกุศล ผู้ที่มีอนันตริยกรรมฝ่ายกุศล ย่อมมีภพใหม่เป็นรูปพรหมโลก ถ้าสำเร็จ
รูปฉานสมาบัติ หรือย่อมมีภพใหม่เป็นรูปพรหมโลก ถ้าสำเร็จจตุตถฉานสมาบัติ.

ในขณะที่ได้อุปจารสมาธิแห่งปฐมฉาน ทุกข์กายดับหมด แต่ทุกข์กาย
นี้อาจกลับเกิดขึ้นมาได้ ในเมื่อมีสัตว์รบกวน หรือที่นั่งไม่สม่ำเสมอ
ขรุขระคมแข็ง แต่ในเวลาที่อยู่ในปฐมฉาน ไม่มีทุกข์กายอะไรเกิดขึ้น เพราะ
ในเวลาสมาธิตั้งแต่ชั้นปฐมฉานขึ้นไป การรับรู้สัมผัสทางวิธีประสาททั้ง ๕
ดับหมด จิตคงทำกิจอยู่เพียงในมโนทวารเท่านั้น โทมนัสดับในเวลาที่ได้อุปจาร
สมาธิแห่งทุติยฉาน แต่โทมนัสยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้ ในเมื่อเกิดมีความ
ลำบากกาย หรือความกระทบกระทั่งแห่งจิตที่เป็นปัจจัยของวิตกและวิจารณ์
แต่ในเวลาที่อยู่ในทุติยฉานโทมนัสไม่มีเลย สุขกายดับในเวลาที่ได้อุปจารสมาธิ

แห่งตติยฌาน แต่สุขกายนี้ยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้ ในเมื่อกายได้ถูกรูปร่าง
 ประณีตที่เกิดขึ้นมาจากปีติกระทบ แต่ในเวลาที่ได้ตติยฌาน สุขกายนี้ดับหมด
 ในเวลาที่ได้อุปจารสมาธิแห่งจตุตถฌาน โสมนัสดับ เพราะขณะในอัปนาวิธินี้
 สัมปยุตด้วยอุเบกขา เวทนา จึงละปีติได้ แต่โสมนสนี้ยังอาจกลับเกิดขึ้นมาได้
 อีก เพราะโสมนัสมีอาณาเขตติดต่อกับปีติ แต่ในเวลาที่ได้จตุตถฌาน โสมนัส
 ดับหมด ดังนั้น เมื่ออยู่ในจตุตถฌานนี้ จิตจึงเป็นจิตวิสุทธิเต็มขนาด เพราะ
 ไม่มีทุกข์ ไม่มีโทมนัส ไม่มีสุข ไม่มีโสมนัสอะไรเหลืออยู่เลย อันนี้ ย่อม
 ทำให้มีสติบริสุทธิ์แจ่มใสอย่างยิ่ง.

จิตวิสุทธิเป็นฐานที่เกิดแห่งความดีมากมาย

สมาธิตั้งแต่ในชั้นอุปจารแห่งปฐมฌาน จนถึงอัปนาสมาธิในชั้น
 จตุตถฌาน ย่อมมีอำนาจในทางชำระจิตเพียงให้บริสุทธิ์ และให้บริสุทธิ์สูง
 ขึ้น ๆ ตามลำดับ จนถึงบริสุทธิ์ชั้นดีเยี่ยม จิตตั้งแต่ในชั้นที่ได้อุปจารสมาธิขึ้น
 ไป จัดเป็นจิตวิสุทธิ คือเป็นจิตที่บริสุทธิ์จากปริยฎฐานกิเลส จิตวิสุทธิเป็นฐาน
 ที่ตั้งแห่งวิปัสณา คือผู้ที่เจริญสมถภาวนาตั้งแต่เมื่อได้อุปจารสมาธิของปฐมฌาน
 ขึ้นไป เมื่อประสงค์จะออกจากสมาธินั้นมาบำเพ็ญลักขณูปนิมิตาน คือมาเจริญ
 วิปัสณา เพื่อได้บรรลุมรรคและผลก็ย่อมทำได้ เพราะได้ทำสมาธิอันเป็นฐาน
 ที่เกิดของวิปัสณาให้เกิดขึ้นมาแล้ว แต่ผู้ที่ประสงค์จะเจริญอุปปธานต่อ ต้องทำ
 จตุตถฌานในชั้นสมาบัติที่มีกสิณอย่างใดอย่าง ๑ ในกสิณ ๙ อย่างให้เกิดขึ้น
 มาก่อน (ผู้ที่มุ่งจะเจริญอุปปธานในบั้นปลาย ห้ามใช้อากาสกสิณเป็นอารมณ์
 ในคราวที่เจริญอุปปธาน) ครั้นแล้วให้ออกจากจตุตถฌานนั้นมาเจริญอุปปธาน
 ตั้งแต่ต้นขึ้นไปตามลำดับ ส่วนผู้จะเข้าอภิญญาปาทกฌาน เพื่อความมีฤทธิ์
 มีหุทธิพิย์ มีตาหิพิย์ เป็นต้น ต้องทำการฝึกเข้ารูปฌานที่มีกสิณอย่างใดอย่าง ๑

ในภิกขุสงฆ์ ๑๐ เป็นอารมณฺ์ และต้องเจริญอุปปธานทั้ง ๔ ให้ถึงขั้นฌานสมาบัติหมดแล้ว ครั้นแล้ว ต้องทำการฝึกหัดจิตใจให้มีความแคล่วคล่องว่องไว และมีความบริสุทธิ์เป็นอย่างดีขั้นพิเศษจริง ๆ ด้วยการเข้ารูปฌานที่มีภิกขุสงฆ์ ๘ เป็นอารมณฺ์ โดยทะยอยเข้าที่ภิกขุสงฆ์ที่ละอย่าง ๆ ไปตามลำดับภิกขุสงฆ์ และเข้ารูปฌาน ด้วยการเข้าพลิกเพลงตามแบบต่าง ๆ ที่ท่านแสดงไว้ ๑๔ อย่าง และต้องฝึกเข้า ฝึกออก ในรูปฌานและในอุปปธานตามแบบพลิกเพลงทั้ง ๑๔ อย่างนั้น ให้แคล่วคล่อง ชำนาญ และได้รวดเร็วจริง ๆ การนี้ ต้องฝึกเข้า ฝึกออกในรูปฌานและอุปปธานอย่างละ ๔ ชั้นนั้น ตามแบบพลิกเพลง ๑๔ อย่างนั้น เป็นจำนวนไม่น้อยกว่า ๑-๒ พันครั้งก่อน ครั้นแล้วพึงฝึกเข้าอุปปธานภาทกฌานต่อไป แม้ผู้ที่ได้ฝึกจิตดีถึงขั้นนี้แล้ว ก็มีผู้ที่บำเพ็ญอุปปธานภาทกฌานจนถึงสำเร็จอุปปธาน ๕ ข้างต้นได้เพียงเป็นส่วนน้อย.

สำหรับผู้มุ่งเจริญวิปัสสนาเพื่อได้บรรลุธรรมและผลนั้น เมื่อได้ทำอุปปธานสมาธิหรืออัปนาสมาธิ ในชั้นไหนก็ได้ให้บังเกิดขึ้นมาสำเร็จเป็นจิตวิสุทธิแล้ว พึงออกจากสมาธินั้น เริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปในทันที ส่วนจะเป็นผู้สมัคหรือวิปัสสนาฝ่ายไหนในผู้เจริญวิปัสสนา ๒ ฝ่าย คือ สมถยานิก และวิปัสสนายานิก นั้นย่อมแล้วแต่ความพอใจของตนประกอบเข้ากับเหตุแวดล้อม

ผู้มุ่งเป็นสมถยานิก เมื่อได้ออกมาจากฌานแล้ว พึงรีบส่งจิตเข้าไปกำหนดนึกถึงองค์ ๕ ของฌาน คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข และเอกัคคตา กับธรรมอย่างอื่นที่เกิดประกอบอยู่ที่องค์ ๕ นี้ เมื่อได้พิจารณาจนได้รู้ลักษณะขององค์ ๕ และของธรรมที่ประกอบรวมอยู่ที่องค์ ๕ เหล่านี้แล้ว พึงปลงใจว่าธรรมเหล่านี้เป็นนาม เพราะเป็นธรรมที่โน้มตัวเข้าไปยังอารมณ์ ครั้นคิดค้นแสวงหาที่อาศัยของนามเหล่านี้ต่อไป ก็จะได้เห็นว่า หทัยรูป (มันสมอง?) เป็นที่อาศัยของนามเหล่านี้ และมหาภูตรูปกับอูปายรูปเป็นที่อาศัยของหทัยรูป

หทัยรูป มหาภูตรูป และอุปายรูปนี้ เป็นรูป เพราะเป็นสิ่งที่ต้องประลัย
 ย่อยยับไป ด้วยปัจจัยอันเป็นข้าศึกต่อตน ส่วนผู้มุ่งเป็นวิปัสณायานิก เมื่อ
 ได้ออกจากสมาธิในฝ่ายสมถะแล้ว พึงพิจารณากายตนและกายผู้อื่นแยกออก
 เป็นขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ แล้วประมวลขั้นทั้ง
 ๕ นั้นลงตามชนิดเป็น ๓ คือ รูปเป็นรูป เวทนา สัญญา และสังขาร เป็น
 เจตสิก วิญญาณ เป็นจิต แล้วยื่นให้เหลือเพียง ๒ คือ รูปเป็นรูป เจตสิก
 และจิตเป็นนาม แล้วพิจารณาให้เห็นด้วยปัญญาว่า บรรดาสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมด
 มีแต่นามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีคน ไม่มีเรา ไม่มีเขา มีแต่นาม
 และรูปเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เมื่อได้เจริญวิปัสสนานี้ให้ระขับแน่นอยู่
 ในขอบเขต และให้เจริญขึ้นไปจนถึงจุดอิมัตว์ทีละขั้น ๆ ตามลำดับ จน
 บริบูรณ์ครบ ๔ ขั้นแล้ว จิตก็เริ่มขึ้นสู่วิถีในมรรคและผล คือ มโนทวาร-
 วัชระเข้าตัดกระแสภวังคะพิจารณาไตรลักษณ์เกิดขึ้นมา ถัดจากมโนทวาร-
 วัชระ อนุโลมญาณ ๔ - ๓ ดวง หรือ ๒ ดวง (บางอาจารย์แย้งว่าอนุโลม
 ญาณมีเพียง ๒ - ๓ ดวง ที่ว่าบางคนมีอนุโลมญาณเกิดถึง ๔ ดวง ไม่ควร
 เชื่อ) ก็เข้าพิจารณาไตรลักษณ์นั้นเป็นอารมณ์เกิดทะยอยกันขึ้นมาทีละดวง
 ตามลำดับ ต่างทำหน้าที่กำจัดความมืดที่ปกปิดอริยสัจจะ ๔ ไว้ให้ศูนย์สิ้นไป
 ถัดจากนี้ โคตรภูญาณก็หน่วงนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อโคตรภูญาณ
 ดับ มรรคญาณที่ยึดนิพพานเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นมา ทำให้แล่นออกจากนิมิต
 ออกจากกิเลส ออกจากขั้นนี้ แต้นั้นผลญาณก็ยึดนิพพานเป็นอารมณ์เกิด
 ขึ้นมา ต่อแต่นั้น ปัจเวกขณญาณก็เกิดขึ้นมาพิจารณามรรคและผลที่ได้
 บรรลุนั้น ตามลำดับ หากการเจริญวิปัสสนานั้นไม่ครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ห้อง
 ทำได้บริบูรณ์เพียงในห้องที่ ๒ คือเพียงทำกัมขาวจรตถวิสุทธิตให้เกิดขึ้นมา ผู้
 นั้น ท่านเรียกว่า "จุฬไสตบัน" เพราะมีศรัทธามั่น แม้นละม้ายศรัทธาของ

ทุติยมานนี้ พึงเข้าทุติยมานแล้วพึงออกจากทุติยมานนั้น ในกำหนดเวลาที่ตนต้องการ ในทันทีที่ออกจากทุติยมาน พึงรับพิจารณาให้เห็นโทษของปีติว่าเป็นองค์ที่ตั้งอยู่ที่ใกล้วิตกและวิจารณ์ แปรรูปเป็นวิตกและวิจารณ์ ทำให้ต้องเสื่อมจากทุติยมานได้ง่าย และปีติเป็นองค์ที่มีกำลังอ่อน เพราะเป็นธรรมที่ยังหายาบ แล้วพิจารณาให้เห็นว่าตติยมานเป็นธรรมที่สงบดีกว่า เมื่อได้ทำการพรากความอาลัยรักในทุติยมานออกได้หมดแล้ว พึงรับทำการปิดกั้นจิต คือพึงมนสิการนิมิตนั้นว่า “ดิน” หรือ “ปฐวี” ฯลฯ เพื่อการละองค์ที่หายาบ เพื่อการได้องค์ที่สงบสุขุมกว่าต่อไป.

ตติยมาน

เนื่องด้วยในเวลาอัน จิตกำลังผ่องใสอยู่ด้วยอำนาจสติและสัมปชัญญะ อุปจารสมาธิจึงบังเกิดขึ้นมาได้โดยง่าย เมื่ออุปจารสมาธิระตตัวอยู่ในกรอบ เจริญเขยิบขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิมัตถ์แล้ว มโนทวาราวชณะ คือมโนธาตุที่เป็นกิริยาที่น้อมเข้าไปหาปฏิภาคนิมิตในมโนทวารนั้น ก็น้อมเข้าตัดกระแสภวังคะในทันทีที่ตติยมานจะเกิด และกระทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโนทวาราวชณะดับแล้ว ชวณะ ๕-๔ ดวง ก็เกิดติดตามทยอยกันขึ้นมาทีละดวง ๆ ตามลำดับ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ๔-๓ ดวงข้างต้น เป็นกามภาพจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาพจร คือเป็นอัปนาจิตที่มีความเพ่งสูงขึ้นไปในอันดับที่ ๓ คือเป็นตติยมาน ๆ นี้ ก้าวล่วงปีติเกิดขึ้นมา ดังนั้น ตติยมานนี้จึงมีองค์ประกอบเพียง ๒ คือ สุข และเอกัคคตา เพราะก้าวล่วงปีติ ตติยมานนี้จึงหลบออกไปได้จากวิตกและวิจารณ์ โดยสิ้นเชิง ทุติยมานยังมีปีติเป็นองค์ประกอบ ทุติยมานจึงอยู่ใกล้กับวิตกและวิจารณ์ ตติยมานนี้มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนท้าย ๔ เหมือนกับความงามในปฐมมานและทุติยมาน.

ท่านผู้มีสติยถานัน มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะเด่นชัดขึ้น ลักษณะของอุเบกขา คือการวางตนเป็นกลาง หน้าที่ของอุเบกขา คือการหยุดใช้ความคิด คือไม่คำนึงถึงอะไร ๆ ผลของอุเบกขา คือการหมดความขวนขวายเหตุเป็นที่ตั้งเป็นที่ดำเนินของอุเบกขา คือการเกลียดปีติและการสำรอกเอาปีติออกได้ ลักษณะของสติ คือการแล่นเข้าไปที่อารมณ์ หน้าที่ของสติ คือการจดจ่ออยู่ที่อารมณ์ ผลของสติ คือการรักษายู่ที่ทวารทั้ง ๖ ให้ปลอดจากภัย คือกิเลส ลักษณะของสัมปชัญญะ คือการรู้เท่าทัน หน้าที่ของสัมปชัญญะ คือการข้ามพ้นได้จากความสงสัย ผลของสัมปชัญญะ คือการวิจัยได้โดยครบถ้วน.

สุขในชั้นตติยฌาน เป็นสุขที่ปราศจากปีติ เป็นสุขที่สงบสดชื่นอย่างยิ่ง ไม่มีสุขอื่นจะยวดยิ่งไปกว่า สุขนี้ ท่านผู้ที่ได้ตติยฌาน ได้เสวยทางกลุ่มเจตสิก คนสัตว์โดยทั่วไป ย่อมติดแน่นอยู่ในสุข ย่อมเพลิดเพลินพอใจในสุข ส่วนท่านผู้ที่ได้ตติยฌานนี้ แม้ท่านจะได้เสวยสุขที่ประณีตยิ่ง ทางกลุ่มเจตสิก แต่ท่านก็ไม่คำนึงถึงว่าเราได้เสวยสุขนี้ มีแต่เพียงความคำนึงว่า สุขเท่านั้น ไม่ติดใจในสุขนี้ ทั้งนี้ เพราะอานาภาพแห่งสติและสัมปชัญญะที่แรง.

จตุตถฌานภาวนา

ตติยฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรก ย่อมตั้งอยู่เพียงในชั่วขณะจิตเดียว แล้วย่อมตกวางระคน ผู้เข้าต้องฝึกให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ จนสำเร็จเป็นฌานสมาบัติ แล้วทำการพิจารณาองค์ทั้ง ๒ ของฌานนี้ และต้องทำให้ได้วสี ๕ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในฌานทั้ง ๒ นั้น เมื่อประสงค์จะได้ความสงบและความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ยาวดียิ่งขึ้นไปกว่านี้ ก็พึงเข้าตติยฌานตามกำหนดที่ต้องการ แล้วพึงออกจากฌานนั้น ในทันทีที่ออกจากตติยฌานนั้น พึงพิจารณาให้เห็นโทษของสุขว่า ตติยฌานนี้ ตั้งอยู่ใกล้ข้าศึกคือปีติ เพราะสุขที่เป็นองค์ประกอบของ

ตติยฌานนี้ แปรรูปไปเป็นปีติได้โดยง่าย และสุขเป็นองค์ที่มีกำลังอ่อนเพราะเหตุว่าสุขเป็นธรรมที่หายาบ เพราะเป็นธรรมที่จิตยังต้องดำเนินเข้าไปถึงว่า “สุข” อยู่เสมอ ๆ ครั้นแล้ว ฟังนิกน้อมเข้าไปที่จตุตถฌาน ที่ไม่มีสุขเป็นองค์ประกอบว่า เป็นธรรมที่สงบนิ่งแน่วเยือกเย็นสนิท ครั้นแล้ว ฟังทำการพรากความอาลัยรักในตติยฌานออกให้หมด แล้วเริ่มทำการปิดกั้นจิต ด้วยการมนสิการถึงนิมิตนั้นว่า “ดิน” หรือว่า “ปรุวิ” ฯลฯ เพื่อการละทิ้งองค์ที่หายาบ เพื่อการได้องค์ที่สงบนิ่งแน่วเยือกเย็นต่อไป.

จตุตถฌาน

เนื่องด้วยในเวลานั้น กำลังมีสติและสัมปชัญญะกำกับตนอยู่ การเจริญสมาธินั้นจึงทำให้อุปจารสมาธิเกิดขึ้นมาได้โดยง่าย เมื่ออุปจารสมาธินั้นรัดตัวอยู่ในขอบเขต และเจริญเขยิบขึ้นไป ๆ จนถึงจุดอิมตัวเมื่อใด เมื่อนั้นมโนทวาราวชณะ คือมโนธาตุที่เป็นกิริยา ที่น้อมเข้าไปที่ปฏิภาคนิมิตในมโนทวารนั้น ย่อมเข้าตัดกระแสดวงคะในทันทีที่จตุตถฌานจะเกิด และกระทำปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นมา เมื่อมโนทวาราวชณะนั้นดับแล้ว ชวณะ ๕ - ๔ ดวง ก็เกิดทยอยติดตามกันขึ้นมาทีละดวง ๆ ตามลำดับ ๔ - ๓ ดวงข้างต้น เป็นกามาพจร ดวงสุดท้าย เป็นรูปาพจร คือเป็นอัปนาจิตที่มีความเพ่งสูงขึ้นไปถึงอันดับที่ ๔ ซึ่งเป็นอันดับที่สูงที่สุด คือเป็นจตุตถฌาน ๆ นี้ละสุข และประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตาเกิดขึ้นมา ในเวลาที่อยู่ในจตุตถฌานนี้ ไม่มีสุขและโสมนัส ไม่มีทุกข์และโทมนัสอะไรเลย มีแต่สติที่บริสุทธิ์เต็มที สตินี้ อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นมา ฌานนี้ จึงมีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา มีความงามในตอนต้น ๓ ในตอนกลาง ๓ และในตอนสุดท้าย ๔ เหมือนกับความงามในฌานทั้ง ๓ ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

สมาธิในชั้นจตุตถฌานนี้ ท่านจัดเป็นเจโตวิมุตติ เพราะในเวลาทีสมาธินั่งอยู่ ไม่มีกิเลสแม้ส่วนที่ละเอียดอะไรบกวน กิเลสทั้งปวงสงบลงราบด้วยกำลัง ฌานนี้ จิตบริสุทธิ์เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ จัดเป็นตถังคินิพพาน ในเวลาที่อยู่ ในฌานทั้ง ๔ พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า ผู้นั้นมีความสุขทางจิตเหมือนสุขใน นิพพาน ต่างกันแต่ส่วนที่สุขในฌานนี้ เป็นโลกียสุข คือเป็นสุขที่เกิดขึ้น เพียงชั่วคราว ย่อมแปรผันเสื่อมสลายไป ในเมื่อออกจากฌานแล้ว ส่วนสุข ในนิพพานเป็นโลกตรสุข เป็นสุขที่ตั้งอยู่ยั่งยืน ไม่แปรผัน เป็นสุขคงที่ หิงทราบว่าเป็นสุขในทางปรมาตมนี้ ท่านหมายถึงธรรมชาติผู้กินทุกข์ได้หมด มิใช่หมายถึงความสำราญทางเนื้อหนัง หรือความสำราญทางใจ ที่เกิดจากการ ได้สิ่งที่ต้องการสมประสงค์ เพราะในทางปรมาตม การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การดับสูญไปแห่งสิ่งทั้งหลาย เป็นอาการของทุกข์ทั้งนั้น ในเวลาที่อยู่ใน อปัณนา เป็นเวลาที่จิตหยุดนิ่ง ในเวลาแห่งจตุตถฌาน จิตนิ่งเรียบเต็มร้อย เปอร์เซ็นต์ มันสมองทุกส่วนหยุดใช้ความคิดหมด คงทำงานแต่ประสาท ประสาทนอกบังคับซึ่งเป็นกำลังงานของชีวิต ดังนั้นเวลานี้ จึงเป็นเวลาทีโง่ ที่สุดในชีวิตของผู้นั้น เพราะในเวลานี้ไม่มีความคิดเห็นอะไรเลย แต่พอออกจาก ฌานใหม่ ๆ เป็นเวลาที่ฉลาดที่สุดสำหรับเวลาแห่งชีวิตนั้น เพราะจิตกำลัง เป็นประภัสสรเต็มที่ เพราะกำลังไม่มีกิเลสอะไร ๆ เข้าไปรบกวน มันสมอง กำลังปราดเปรื่อง เพราะได้ส่งสมกำลังงานไว้เต็มจนถึงจุดอิมตัวในระหว่างที่ พัก ในเวลาทีจิตเป็นอปัณนา ด้วยเหตุนี้ วิปัสณาภาวนา ท่านจึงได้วางระเบียบ ให้ปฏิบัติ ในเมื่อได้ทำให้สมาธิในฝ่ายสมถะเกิดขึ้นมาเสียก่อน คือในทันที ที่ออกจากสมาธิในฝ่ายสมถะนั้น ต้องรีบเริ่มเจริญวิปัสณาภาวนา.

จตุตถฌานที่เกิดขึ้นในครั้งแรกนั้น ย่อมตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะจิตเดียว แล้วจิตย่อมตกวางังคะ ผู้เข้าต้องฝึกทำให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ จนสำเร็จเป็น

พระโสดาบัน เพราะถึงแม้จะยังละกิเลสฝ่ายทิฐฐิไม่ได้เด็ดขาด แต่กิเลสฝ่าย
 ทิฐฐินี้ก็สงบไม่รบกวนทำให้ความคิดเห็นยุ่ง ผู้เช่นนี้ ย่อมเป็นพุทธศาสนิก
 ที่เป็นกรรมวาที่ที่ผุดผ่อง ไม่รับพาหิรลัทธิตมาปฏิบัติในฐานศาสนาอีกต่อไป.

“สมาธิ ภิกขเว ภาเวถ. สมาหิตโต ภิกขเว ภิกขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยังสมาธิให้บังเกิดขึ้นมาเถิด เพราะ
 ผู้ที่เห็นภัยในการต้องเวียนตายเวียนเกิด ที่มีจิตเป็นสมาธิ (มีลักขณูปนิฉาน
 เท่านั้น) จึงได้รู้ทั่วถึงธรรมตามความเป็นจริง.”

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ไต้กวง 63/2 ถนนมหาจักร
หลังวัดสามปลื้ม พระนคร โทร. 226361
นายไต้ แซ่จ้ง ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2514

สำนักหอสมุด
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

